

Харківський національний університет внутрішніх справ

Г. В. Бондарев, П. П. Круть

ОСНОВИ ВІЙСЬКОВОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Навчальний посібник

*Рекомендовано Вченою радою
Харківського національного університету
внутрішніх справ*

Харків 2020

УДК 355.233.2+370.711+156.5
О-75

Рецензенти:

доктор педагогічних наук, професор С. О. Микитюк,
кандидат медичних наук, доцент А. В. Стадник

*Рекомендовано Вченою радою
Харківського національного університету внутрішніх справ
як навчальний посібник для громадян, які проходять військову
підготовку за програмою підготовки офіцерів запасу за військово-
обліковими спеціальностями «Соціальна психологія»
та «Психологія»
(протокол № 8 від 25 червня 2019 р.)*

075 **Основи військової психології : навч. посіб. / Г. В. Бондарев, П. П. Круть ; Харків. нац. ун-т внутр. справ. – Харків, 2020. – 272 с.**

ISBN 978-966-610-054-5

У посібнику розглядаються актуальні питання військової психології з урахуванням сучасних досліджень відомих вітчизняних і зарубіжних учених. Автори на основі аналізу досвіду військ та деяких вищих військових навчальних закладів систематизували в рамках навчальної програми основні проблеми військової психології та педагогіки.

Посібник розрахований на офіцерів Збройних сил України, студентів військових кафедр і курсантів вищих військових навчальних закладів.

УДК 355.233.2+370.711+156.5

ISSN 978-966-610-054-5

© Бондарев Г. В., Круть П. П., 2020
© Харківський національний університет
внутрішніх справ, 2020

ВСТУП

Напружена професійна діяльність під час вирішення завдань військової служби зобов'язує офіцера цілеспрямовано формувати психологічну готовність та емоційно-вольову стійкість особового складу для ефективного забезпечення національної безпеки України.

Виконання службового обов'язку в сучасних умовах вимагає від військовослужбовця оновленого психолого-педагогічного складу мислення, пошуку адекватних соціально-управлінських рішень, належної загальної та психолого-педагогічної культури.

Крім того, офіцерові важливо навчитися сприймати самого себе, розуміти власний внутрішній психічний стан, чуйно сприймати міру здійснення поставлених перед собою цілей, аналізувати характер взаємовідносин із підлеглими й товаришами по службі з метою своєчасного коригування своєї діяльності та поведінки. Все це можливо опанувати лише завдяки глибоким знанням основних положень психології.

На жаль, офіцери, особливо спочатку своєї практичної діяльності, часто допускають помилки у практичній діяльності, що свідчить перш за все про недостатній рівень їхніх психологічних знань та відсутність основних компонентів психологічної готовності до роботи з особовим складом.

Сучасними навчальними програмами для військових навчальних закладів передбачено певну психологічну підготовку курсантів і студентів. Але так сталося, що цей процес часто не встигає за вимогами щодо підготовки офіцерських кадрів, які з кожним роком стрімко зростають, і те, що ще сьогодні було актуальним, – завтра виявляється безнадійно застарілим.

Мета видання навчального посібника – заповнити цю прогалину і тим самим реально допомогти курсантам і студентам опанувати основи підрозділу науки про психіку людини, психологію малой групи та військового колективу. Більше того, посібник орієнтований на те, щоби збагатити курсантів і студентів соціально-психологічними знаннями. У цій книзі майбутні офіцери знайдуть для себе відповіді на такі питання: історія розвитку загальної та військової психології; предмет загальної, військової та соціальної психології; особистість військовослужбовця та її структура; місце

біологічного і соціального в особистості; психічні властивості особистості в умовах військової діяльності та способи і методи їх самовдосконалення у військовослужбовців; психічні процеси особистості в умовах військової діяльності; психічні стани військовослужбовців та їх виявлення у військово-педагогічному процесі; психічні утворення; методика вивчення психічних властивостей військовослужбовців; соціально-психологічна структура військового колективу і методи її вивчення; психологічні основи спілкування; психологічні умови запобігання та врегулювання конфліктів у військових колективах; вплив бою на психіку військовослужбовців, сутність девіантної поведінки в бойовій обстановці, психологічні аспекти управління військовим колективом у бою.

Конспективно висвітлюючи основні теми навчального підрозділу «Основи військової психології», автори не ставили за мету всебічно розкрити всі проблеми військової та соціальної психології, а визначали своє завдання в тому, щоб зосередити увагу курсантів і студентів на цих проблемах, викликати до них певний інтерес та бажання продовжувати їх самостійне вивчення.

Посібник підготовлений відповідно до навчальної програми дисципліни «Військова підготовка». Він є основою для формування у студентів і курсантів закладів вищої освіти необхідних знань, умінь і навичок, які будуть потрібні їм у подальшій роботі з особовим складом.

1. ПСИХОЛОГІЯ, ЇЇ ПРЕДМЕТ І ОСОБЛИВОСТІ ВИВЧЕННЯ

1.1. Об'єкт, предмет і галузі психології.

1.2. Військова психологія, її специфіка, завдання і методи дослідження.

Об'єкт і предмет психології. Співвідношення суб'єктивної та об'єктивної реальності. Психіка і організм. Активність психіки (душі). Психіка, поведінка і діяльність. Загальні і спеціальні галузі психології. Військова психологія, її специфіка, завдання. Методи дослідження у психології. Роль військової психології в системі підготовки військових кадрів.

1.1. ОБ'ЄКТ, ПРЕДМЕТ І ГАЛУЗІ ПСИХОЛОГІЇ

Психологія – базова наука про людинознавство. Вона вивчає закономірності, механізми, умови, чинники та особливості розвитку й функціонування психіки. У наш час психологія одержала змогу для подальшого наукового продуктивного розвитку в різних напрямках. Визнаний вітчизняний дослідник М. Й. Варій указує на особливості психології як науки.

По-перше, психологія – наука про найскладніше явище – психіку, яке людство ще до кінця не вивчило й не усвідомило, про внутрішнє і зовнішнє психічне та їхню взаємодію.

По-друге, психологія є однією з наймолодших наук. Психології властиві парадокси. Як наука вона водночас і стародавня, і молода. На думку Г. Еббінгауза (1850–1909), «психологія своїм корінням сягає сивої давнини, але як наука має коротку історію», її проблеми цікавили людство з найстародавніших часів, у той же час її науково-навчальна історія нараховує близько 140 років. Умовно її наукове становлення пов'язують з 1879 роком, коли німецький психолог В. Вундт у Лейпцизі створив першу у світі Лабораторію експериментальної психології. Однак у практичній площині психологія є однією з найдавніших, оскільки її застосовували ще в сиву давнину, коли наші предки готувалися до полювання, війн тощо.

По-третє, наукова психологія відрізняється від побутової, народної і релігійної, тому що використовує більш фундаментальний і різноманітний інструментарій для здобування знання, прагне до узагальнень, дає змогу побачити загальні закономірності розвитку особистості й групи. Наукові знання не мають інтуїтивного характеру, а є більш раціональними й усвідомленими. Отже, наукова психологія володіє унікальним фактичним матеріалом, недоступним жодному іншому носію.

По-четверте, психологія є наукою розгалуженою, оскільки має десятки галузей.

По-п'яте, психологія має унікальне практичне значення для будь-якої людини та діяльності, у тому числі й психолога-практика.

Розвиток психологічної науки можна розглядати також залежно від того, що було її предметом. Саме з цього погляду етапи розвитку психології розглядають під кутом розуміння її предмета. У такому контексті доцільно виокремлювати: перший етап, коли психологію розглядають як науку про душу; другий – як науку про свідомість; третій – як науку про поведінку; четвертий – як науку про психіку, що становить єдність свідомого і несвідомого у взаємодії людини зі світом.

Вживання слова психологія (від давньогрецьких слів *psyche* (душа) і *logia* (розуміння, знання) уперше зафіксовано в західно-європейських текстах XVI ст. Вважають, що вперше термін «психологія» був використаний прогресивним німецьким ученим-учителем Ф. Меланхтоном (1497–1560) або Х. Вольфом (1679–1754). Поступово слово психологія ввійшло до буденного вжитку.

Офіційно в науковій сфері термін почав вживатися лише в середині XIX ст.

З того часу психологія стала розвиватися як наука. Отже, пропонуємо таке визначення психології:

Психологія – наука про закономірності, механізми, умови, чинники та особливості розвитку і функціонування психіки.

У навчальній літературі ви можете знайти й інше визначення психології, проте суть їх одна і та ж. Розглядаючи психологію як науку, нам необхідно з'ясувати об'єкт і предмет психології.

Основним об'єктом психології виступають соціальні суб'єкти, їх життєдіяльнісні зв'язки і відносини. Якщо взяти сферу військової психології, то об'єктом військової психології є особистість військовослужбовця і військовий колектив.

Що стосується предмета психології, то без чіткого уявлення про предмет утрудненим є вирішення теоретичних завдань, які

покликана вирішувати сучасна психологія. У зв'язку з цим виключно актуально визначити предмет психології.

Якщо звернутися до історії психології, то за предмет психології приймалися: душа, явище, свідомість, поведінка, особистий досвід людини і таке інше. Усі ці предметні сфери знайшли відображення в досягненнях різних традиційних і нових шкіл, наукових напрямів, теоріях і концепціях. Найважливіші з них: біхевіоризм, психоаналіз, або фрейдизм, гештальтпсихологія, гуманістична психологія, індивідуальна психологія, парапсихологія, акмеологія та інші.

Склалися і вітчизняні психологічні школи, зокрема: Д. Н. Узнадзе (установка – як «клітинка» психіки, досліджуючи яку можна розкрити таємницю душі); Л. С. Виготського (переживання); О. М. Леонтьєва (предметна діяльність); П. Я. Гальперина (орієнтовна основа діяльності); С. Л. Рубінштейна (дія, акт відображення) і т. ін.

Виходячи з усього вищесказаного, видається можливим окреслити предметне поле сучасної психології.

Отже: предметом психології є психіка людини і груп людей, закономірності, тенденції та особливості її розвитку і функціонування в умовах діяльності.

Виходячи з визначення психології, а також предмета психології, ми повинні розібратися в такому понятті, як «психіка». Що ж таке психіка?

Психіка – це відображення предметів і явищ об'єктивної дійсності, що являє собою функцію мозку.

У визначенні психіки ми стикаємося з поняттям «об'єктивна дійсність» і реальність. Як ми повинні це розуміти?

Об'єктивна реальність – це все, що існує поза свідомістю людини і відображається нею.

Але є і суб'єктивна реальність. *Суб'єктивна реальність* – це все, що відбивається у свідомості людини, тобто об'єктивний світ, відбитий у свідомості людини.

Виникає питання: як виявляється психіка?

Активність психіки виявляється при відображенні реальності, оскільки воно передбачає перетворення фізико-хімічних подразників, що діють на нервові апарати, які надають поведінці енергії та стрімкості, і при виконанні програми поведінки, що включає пошук і вибір варіантів.

Розглядаючи співвідношення психіки та організму, слід запам'ятати й усвідомити рефлекторну природу психіки. *Рефлекторність* позначає первинність об'єктивних умов життя організму і вторинність їх відтворення у психіці, закономірний перехід сприйнятих

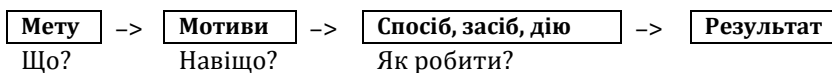
компонентів системи до виконавчих, доцільність рухових ефектів і їх «зворотний» вплив на образ. Тому не можна вважати психіку безтілесною сутністю.

Розглядаючи психіку, не можна її ототожнювати з поведінкою і діяльністю.

Якщо психіка – відображення навколишньої дійсності, функція мозку, то *поведінка* – це взаємодія людини з навколишнім середовищем, опосередкування його зовнішньою (руховою) і внутрішньою (психічною) активністю. Джерелом поведінки є *потреби*. Поведінка здійснюється як єдність психічних – спонукальних, регулювальних, відбивних ланок і виконавчих, зовнішніх дій, які наближають або віддаляють організм від певних об'єктів, а також перетворюють їх.

Діяльність – це активна взаємодія з навколишньою дійсністю, у процесі якої людина виступає як суб'єкт, цілеспрямовано впливає на об'єкт і задовольняє таким чином свої потреби.

Діяльність включає компоненти:

Такий схематичний вигляд має психологічна структура діяльності.

Приклад: Курсант читає книгу, щоб здати іспит (мета). Мотивом його діяльності може служити складання іспиту, отримання позитивної високої оцінки. Дією – засвоєння змісту книги. Результат – отримана відмінна оцінка.

Таким чином, діяльність – форма існування людини.

Психіка людини і психологія колективу як у цілому, так і в окремих компонентах по-різному впливають на діяльність і поведінку індивіда і групи залежно від конкретних умов. Наприклад, пам'ять, уява і т. п. старої людини істотно відрізняються від аналогічних процесів дитини; мислення, емоції і т. п. економіста, який вирішує завдання в тиші кабінету, за змістом і динамікою відмінні від таких же психічних процесів офіцера на полі бою, вимушеного приймати рішення в екстремальних ситуаціях. Групові психічні явища в бойовому колективі багато в чому відрізнятимуться від подібних явищ у студентському колективі.

Отже, поряд із загальними закономірностями у психіці людини і колективу виявляються ще й специфічні закономірності. Тому психологічна наука являє собою широко розгорнуту систему самостійних

галузей, кожна з яких вивчає психіку людей у зв'язку з умовами їх діяльності і спілкування та залежно від них. Зараз практично немає жодного виду людської діяльності, не досліджуваної з позицій психології. Тому психологічна наука має галузі, які можна розділити на *загальні і спеціальні*.

Серед галузей психології особливе місце займає *загальна психологія*. Вона іноді зветься теоретичною і експериментальною психологією. В її завдання входить розробка проблем методології, історії психології, теорії і методів дослідження найбільш загальних законів виникнення, розвитку і буття психічних явищ. Результати досліджень у галузі загальної психології – фундаментальна основа розвитку всіх галузей і розділів психологічної науки.

До спеціальних галузей психології можна віднести такі, як:

- **педагогічна психологія**. Вивчає психологічні закономірності навчання і виховання людини;
- **медична психологія**. Вивчає психологічні аспекти діяльності лікаря і поведінки хворого;
- **психологія праці**. Вивчає психологічні особливості трудової діяльності людини, психологічні аспекти наукової організації праці;
- **юридична психологія**. Розглядає питання, пов'язані з реалізацією системи права;
- **вікова психологія**. Вивчає розвиток різних якостей особистості людини, яка розвивається, тобто вікові особливості особистості;
- **психологія спорту**. Розглядає психологічні особливості особистості та діяльності спортсменів;
- **соціальна психологія**. Вивчає психічні явища, що виникають у процесі взаємодії людей в різних групах.

Активно розвиваються інженерна, космічна, дитяча, психологія вищої школи та інші галузі.

Особливе місце займає галузь «Військова психологія». Ця галузь психології досліджує закономірності психічної діяльності людей і колективів в умовах військової діяльності (служби, бойової, морально-психологічної підготовки до бою) і бою. Вона тісно пов'язана з більшістю інших галузей психологічної науки. У військовій психології виявляються свої розділи, до яких можна віднести військово-інженерну, військово-авіаційну тощо. Ці розділи досліджують закономірності особового складу в конкретних, специфічних умовах.

Таким чином, психологія має свій об'єкт і предмет дослідження.

Загальна психологія становить загальнотеоретичну основу всіх галузей психології. Найважливішою галуззю є **військова психологія**.

1.2. ВІЙСЬКОВА ПСИХОЛОГІЯ, ЇЇ СПЕЦИФІКА, ЗАВДАННЯ І МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Розглядаючи перше питання, ми з'ясували, що військова психологія є галуззю психології. Як самостійна галузь психологічної науки вона використовує досягнення інших наук і галузей психології, перш за все філософії, фізіології, а так само загальної, педагогічної та інших галузей психології.

Специфіка військової психології в тому, що це теоретична і прикладна наука. Її дослідження – основа достовірності практичних рекомендацій. Військова психологія обслуговує всі галузі військового будівництва, військову діяльність особистості військово-службовця і колективу.

Практична спрямованість військової психології та її досліджень диктується військовою доктриною. військовою наукою, поглядами на особливості сучасної війни, завданнями підготовки та бойового застосування військ.

Що ж таке військова психологія? **Військова психологія** – це галузь психологічної науки, яка вивчає закономірності функціонування психіки і поведінки людей в умовах військової служби.

Військова психологія використовує загальнопсихологічні категорії, теорії та концепції, а так само методи психологічних досліджень. Об'єктами її пізнання і психологічного дослідження є військовослужбовець і військовий колектив, які реалізують свій потенціал у процесі військової праці.

Які завдання вирішує військова психологія? *Основними з них є:*

- обґрунтування сучасної психолого-педагогічної концепції підготовки збройних сил та їх подальшого реформування;
- розробка методології військової психології;
- синтезування концепції вивчення і формування військовослужбовця, військового колективу;
- створення сучасних теорій психології професійної військової праці;
- теоретичне і практичне обґрунтування питань зміцнення військової дисципліни;
- дослідження проблем психологічного відбору та адаптації до військової служби, управління, підготовки молодших командирів та офіцерських кадрів;
- питання впровадження прикладної психології та ефективного акмеологічного супроводу військової служби;
- дослідження історії військової психології та інші.

Реалізуючи ці завдання, військова психологія виробляє практичні рекомендації, які слід використовувати командирів у своїй службовій діяльності.

Розглядаючи військову психологію як науку, необхідно зазначити, що вона має свої методи дослідження.

Метод – це спосіб, шлях вивчення об'єктивної дійсності, пізнання істини. Академік І. П. Павлов говорив, що від методу залежить вся серйозність дослідження. За хорошого методу і не дуже талановита людина може зробити багато чого. А за поганого методу геніальна людина буде працювати даремно і не отримає цінних, точних даних.

Методи психології мають на меті не тільки фіксувати факти, а й пояснити, розкрити їх сутність. Цієї мети не завжди можна досягти за допомогою одного методу, і тому під час вивчення психологічних явищ зазвичай використовуються різні методи, які взаємодоповнюють один одного.

Основними і найбільш поширеними *методами психології* є: спостереження, бесіда, експеримент, анкетний метод, узагальнення незалежних характеристик, аналіз результатів діяльності, метод вивчення документів та інші.

Коротко розглянемо зміст деяких методів.

Спостереження – це такий метод, завдяки якому явища вивчаються безпосередньо в тих умовах, в яких вони протікають у дійсному житті.

Під час спостереження вивчаються особистість військовослужбовця, його психічні процеси, властивості, стани та явища, які виявляються в колективі підрозділу.

Розрізняють два види спостереження: *суцільне* і *вибіркове*.

Під час суцільного спостереження фіксуються всі особливості і прояви психічної діяльності військовослужбовця протягом якогось певного проміжку часу.

Під час вибіркового спостереження звертається увага тільки на ті факти в поведінці людини, які мають пряме або непряме відношення до досліджуваного питання.

Використовуючи метод спостереження, необхідно дотримуватися таких вимог:

- попередньо намічати програму спостереження з виділенням найбільш важливих об'єктів і етапів спостереження;
- спостереження не повинні впливати на природний хід досліджуваного явища;

– спостереження одного і того ж психічного явища доцільно проводити на різних особистостях. Глибше і краще можна пізнати людину, порівнюючи її з іншими;

– спостереження має бути повторним, а в разі зміни особистості – систематичним. Важливо, щоб воно було спадковим, тобто повторні спостереження враховували відомості, отримані під час попередніх спостережень.

Ці вимоги до спостереження як методу психології мають важливе значення не тільки у процесі науково-дослідної роботи, але й у практичній діяльності командира для вивчення особового складу та колективу.

Бесіда. Під час цього методу дослідник установлює особистий контакт з досліджуваною людиною. Мета бесіди – з'ясувати відповідне коло питань, важкодоступних безпосередньо спостереженню.

Ефективність цього методу вивчення людей визначається задовтримання ряду вимог. Основними з них є:

1. Заздалегідь визначити мету, зміст бесіди, продумати план з'ясування наміченого кола питань.

2. Перед бесідою забезпечити хороший контакт із людиною, усунути все, що може викликати у неї напруженість або нещирість.

3. Питання, що ставляться, мають бути зрозумілими.

4. Поряд із прямими питаннями можуть ставитись і непрямі, так звані навідні запитання.

5. Під час бесіди треба спостерігати за поведінкою людини і зіставити результати спостереження з отриманими відповідями.

6. Зміст бесіди слід запам'ятати для подальших записів і аналізу.

Бесіда як метод дозволяє командирам судити про особисті плани військовослужбовця, його переживання, труднощі. Бесіда дає матеріал для вивчення історії розвитку особистості. Вона дозволяє узагальнити досвід, виявити питання, які потребують подальшої спеціальної перевірки.

Експеримент – це вивчення особливостей діяльності людини, викликаних цілеспрямованою зміною умов, завдань або способів виконання цієї діяльності. Мета психічного експерименту полягає в тому, щоб зробити доступними для спостереження внутрішні психічні процеси і властивості особистості, що цікавлять дослідника. На практиці застосовуються *два види експерименту*:

а) природний;

б) лабораторний.

Природний експеримент організують в умовах реальної діяльності. В умовах армії такі експерименти можуть проводитися на полігоні, на тактичних заняттях, бойовій техніці, в спортзалі.

Природний експеримент має багато форм і різних *прийомів*. У найпростішому своєму виді він широко застосовується у військовому навчанні. Наприклад, на тактичних заняттях, використовуючи вступні завдання, змінюючи окремі елементи обстановки, вводячи додаткові дані, можна спостерігати за реакцією, поведінкою того чи іншого військовослужбовця і робити висновки про його знання, особливості уваги, пам'яті, мислення, кмітливості, наполегливості.

Для успіху в застосуванні природного експерименту доцільно дотримуватися певної послідовності:

1. Визначити мету застосування методу природного експерименту.

2. Вибрати вид діяльності для проведення природного експерименту.

3. Після визначення виду діяльності розробляється методика проведення природного експерименту, визначається послідовність і час його проведення, порядок зміни умов і форм фіксації даних.

4. Завершується природний експеримент аналізом отриманих даних і висновком про підтвердження або спростування попередньої гіпотези.

У *лабораторному експерименті* повністю створюються обстановка й умови, в яких буде вивчатися випробуваний. Під час лабораторних експериментів використовуються технічні засоби, спеціальні бланки і тести. Наприклад, досліджують увагу і пам'ять людини за допомогою тахістоскопа, оцінюють час смислової реакції, використовуючи хронограф, перевіряють емоційно-вольову стійкість на поліграфі, що дозволяє фіксувати багато психофізіологічних показників. Звичайно, командир у зводу навряд чи доведеться використовувати такий метод психології.

Анкетний метод – це опитування кола осіб за задалегідь наміченим опитувальником. Він розрахований зазвичай на вивчення якої-небудь групи людей. З його допомогою вивчають інтереси, запити, схильності, думку, рівень підготовки. Технічно це робиться так: розробляється опитувальник (доцільно скласти 5–7 питань), розмножений як стандартний блок. Його пропонують одночасно всій досліджуваній групі. Вся група протягом певного часу відповідає на питання, потім відповіді аналізуються, узагальнюються і робиться висновок про потреби досліджуваної групи, духовні

запити, взаємини та інші питання, що хвилюють їх (залежно від мети опитування і змісту анкети).

Метод узагальнення незалежних характеристик – в основному це обмін думками дослідників, керівників про особливості особистості тієї чи іншої людини. Він дозволяє швидко виявити помилковість уявлення про людину, відсіяти невірні оцінки і визначити істинні якості людини. Перевага цього методу полягає у швидкості вивчення людей, у скороченні часу, необхідного для вивчення достовірних висновків про особистість окремої людини.

Метод вивчення результатів діяльності – цей метод дозволяє швидко і точно визначити якості людини. З окремих штрихів складається загальна характеристика людини. Так, наприклад, ставлення до праці, якість виконання робіт дає можливість судити про такі якості людини, як її знання, старанність, дисциплінованість, рівень майстерності.

Метод вивчення документів – цей метод виступає як допоміжний у системі розглянутих вище. Досвід показує, що для вивчення особистості військовослужбовця використовуються різні документи, які об'єднуються в три основні види: біографічні, документи, що характеризують діяльність, архівні.

Такими є основні методи психології, що дозволяють командирів вивчити особистість свого підлеглого. Необхідно враховувати, що під час вивчення особистості військовослужбовця слід використовувати, як правило, всі методи психології.

Отже, яка ж роль і значення військової психології в діяльності командних кадрів, у чому конкретно вона виявляється?

1. Військова психологія дає командирам обґрунтування й конкретні рекомендації у виробленні ефективних шляхів, засобів і методів виховання особового складу.

2. Глибоке знання військової психології допомагає командирів у пошуках способів скорочення часу приведення частин і підрозділів до стану високої бойової готовності.

3. Знання військової психології допомагає командирів підвищувати якість і ефективність бойової підготовки.

4. Військова психологія озброює командирів знаннями психологічних закономірностей формування у воїнів і військових колективів бойової майстерності та якостей, необхідних для служби та бою.

5. Знання військової психології допомагає командирів цілеспрямовано здійснювати психологічну підготовку особового складу і психологічне забезпечення бойових дій.

6. Військова психологія дає знання цілеспрямованого формування як особистості військовослужбовця, так і військового колективу.

7. Знання психології сприяє поліпшенню і вдосконаленню стилю роботи командних кадрів з керівництва підрозділами і частинами.

Як видно, психологічні знання відіграють важливу роль у діяльності командних кадрів з навчання і виховання особового складу.

Таким чином, військова психологія – це галузь психологічної науки, яка має свій предмет, об'єкт, завдання і методи дослідження, військова психологія має велику практичну спрямованість. Її знання дозволяє командирі більш якісно організувати військово-педагогічний процес та реалізацію психологічної підготовки особового складу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Варій М. Й. Військова психологія і педагогіка : посібник / М. Й. Варій, М. М. Козяр, М. С. Коваль ; за заг. ред. М. Й. Варія. – Львів : Сполом, 2003. – 624 с.

2. Військова психологія і педагогіка : підручник / Л. А. Снігур, О. А. Хижняк, Є. М. Подтергерта та ін. ; за заг. ред. Л. А. Снігур. – Луцьк : Твердиня, 2010. – 576 с.

3. Лісовський П. М. Військова психологія: методологічний аналіз : навч. посіб. / П. М. Лісовський. – Київ : Кондор, 2017. – 290 с.

4. Немов Р. С. Психология : учеб. : в 3 кн. / Р. С. Немов. – М. : Владос, 2000. – (Кн. 1 : Общие основы психологии. 688 с. ; Кн. 2 : Психология образования. 608 с. ; Кн. 3 : Психодиагностика. Введение в научное психологическое исследование с элементами математической статистики. 640 с.).

5. Психологія бою : посібник / [Т. Л. Грицевич, І. М. Гузенко, О. С. Капінус та ін.] ; за ред. А. М. Романишина. – Львів : Астролябія, 2017. – 352 с. – (Бібліотека командира).

6. Современная военная психология : хрестоматия / сост. А. А. Урбанович ; под ред. А. Е. Тараса. – Минск : Харвест, 2003. – 576 с. – (Библиотека практической психологии).

7. Військова психологія та педагогіка: інноваційний підхід : підручник : у 2 ч. Ч. 1 / за заг. ред. С. Д. Максименка. – Київ : НУОУ, 2012. – 472 с.

8. Бараннік В. А. Актуальні проблеми військової психології : навч. посіб. / В. А. Бараннік, В. М. Невмержицький, Р. А. Шпак. – Київ : НАОУ, 2005. – 175 с.

9. Корольчук М. С. Психодіагностика : навч. посіб. / М. С. Корольчук, В. І. Осьодло ; за заг. ред. М. С. Корольчука. – Київ : Ельга-Центр, 2007. – 400 с.

10. Ягупов В. В. Військова психологія : підручник / В. В. Ягупов. – Київ : Тандем, 2004. – 656 с.

ПИТАННЯ ДЛЯ КОНТРОЛЮ

1. Як розвивалися уявлення про об'єкт і предмет психології протягом історії соціально-гуманітарної думки людства?

2. У чому полягає зміст психологічної реальності?

3. Який рік вважається роком виникнення психології як науки? З чим це пов'язано?

4. У чому полягала сутність досліджень В. Вундта?

5. Ким були започатковані експериментальні дослідження у психології?

6. Які проблеми загальної психології розв'язувалися у процесі дискусії 20-х років XX століття?

7. Із яких причин утворилися галузі сучасної психології, які проблеми вони мають розв'язувати?

8. У чому полягає специфіка військової психології як спеціальної галузі психології та зміст її завдань?

9. Які методи досліджень використовує військова психологія?

10. Які військово-психологічні проблеми є актуальними у наш час?

2. ПРИРОДНИЧО-НАУКОВІ ОСНОВИ ПСИХОЛОГІЇ

2.1. Поняття про психіку.

2.2. Психіка і мозок.

Природа психіки. Психіка та організм людини. Структура психіки та її функції. Розвиток психіки у процесі онтогенезу і філогенезу. Співвідношення свідомості і несвідомого. Психіка, поведінка і діяльність. Основні психічні процеси.

2.1. ПОНЯТТЯ ПРО ПСИХІКУ

Як відомо, здоров'я людини визначається кількома складовими. Одними з дуже важливих є **стан нервової системи і характер процесів**, що протікають в ній. Особливо важливу роль в цьому виконує та частина нервової системи, яка називається **центральною**, або **мозком**. Процеси, які протікають у мозку, взаємодіючи із сигналами навколишнього світу, відіграють вирішальне значення у формуванні психіки.

Психіка – це властивість мозку сприймати й оцінювати навколишній світ, відтворювати на основі цього внутрішній суб'єктивний образ світу і образ самого себе в ньому (світосгляд), визначати, виходячи з цього, стратегію і тактику своєї поведінки й діяльності.

Психіка людини влаштована таким чином, що образ світу, що формується в ній, відрізняється від істинного, об'єктивно існуючого насамперед тим, що обов'язково емоційно, чуттєво забарвлений. Людина завжди упереджена в побудові внутрішньої картини світу, тому в ряді випадків можливе значне спотворення його сприйняття.

Крім того, на сприйняття впливають *бажання, потреби, інтереси* людини та її минулий *досвід (пам'ять)*.

За формами відображення (взаємодії з навколишнім світом) у психіці можна виділити два компоненти, якоюсь мірою самостійні і разом з тим тісно взаємопов'язані, – **свідомість і несвідоме (несувідомлюване)**.

Свідомість – вища форма сприймальної та відображальної здатності мозку. Завдяки їй людина може бути свідомою своїх думок, почуттів, учинків тощо і за необхідності контролювати їх.

Значну питому вагу в психіці людини становить форма **несвідомого**, або **неусвідомлюваного**. У ньому представлені звички, різні автоматизми (наприклад ходьба), потяг, інтуїція. Як правило, будь-який психічний акт починається як несвідомий і лише потім усвідомлюється. У багатьох випадках свідомість не є необхідністю, і відповідні образи залишаються в неусвідомлюваному (наприклад, нечіткі, невиразні відчуття внутрішніх органів, скелетної мускулатури і т. ін.).

Психіка знаходить свій прояв у формі **психічних процесів**, або **функцій**. До них належать *відчуття і сприйняття, уявлення, уява, пам'ять, увага, мислення і мова, емоції та почуття, воля*. Ці психічні процеси часто називають *компонентами психіки*.

Психічні процеси виражаються у різних людей по-різному, характеризуються певним рівнем активності, що формує фон, на якому протікає практична і психічна діяльність особистості. Такі прояви активності, що створюють певний фон, називаються **психічними станами**. Це – натхнення і пасивність, впевненість у своїх силах і сумнів, тривожність, стрес, втома і т. ін.

І, нарешті, для кожної особистості характерні стійкі психічні особливості, які виявляються в поведінці, діяльності, – **психічні властивості (особливості)**: темперамент (або тип), характер, здібності тощо.

Таким чином, психіка людини – це складна система усвідомлюваних і неусвідомлюваних процесів і станів, які по-різному реалізуються у різних людей, створюючи певні індивідуальні особливості особистості.

2.1.1. Розвиток психіки

Відображення як взаємодія. На відміну від неорганічної природи живий організм безперервно взаємодіє з навколишнім середовищем. Без розуміння змін середовища і його впливу на організм не може бути зрозумілим розвиток психіки людини ні в її філогенезі (розвиток людини з тваринного світу), ні в її онтогенезі (формування особистості людини).

Чарльз Дарвін (1809–1882 рр.) відкрив закони еволюції живих істот і походження людини на основі мінливості всього живого і спадковості, яка закріплює та утримує набуті ознаки шляхом природного

відбору. В основних рисах встановлено ряд розвитку організмів від небагатьох простих форм до все більш різноманітних і складних, які ми спостерігаємо в наш час, закінчуючи людиною. Завдяки цьому не тільки стало можливим пояснення існуючих представників органічного життя, а й дана основа для передісторії людського духу, для простеження різних ступенів його розвитку, починаючи від простого, безструктурного і закінчуючи мислячим мозком людини. А без цієї передісторії існування мислячого людського мозку залишається дивом.

На самому початку розвитку життя намітилися дві основні форми мінливості у взаємодії організмів і середовища. Одна, *пасивна*, форма виявлялася в основному в зміні фізико-хімічних процесів і будови організму під впливом неоднорідного середовища. Ця форма мінливості визначила розвиток рослин. Інша, *активна*, форма мінливості, що визначила розвиток тварин, виявлялася в основному в зміні форм поведінки організму, тобто у зміні способів і форм його активного реагування на вплив середовища, що змінюється.

Взаємодія організму та середовища в його будь-якій формі можлива тому, що навіть найпростішому організму властива фізіологічна форма відображення середовища – *подрозливість*. **Подразливість** є здатність живої істоти відповідати на безпосередній вплив середовища процесами, що підтримують життя організму. Подразливість викликає пристосувальні процеси, що врівноважують організм із середовищем і сприяють виникненню вищих форм відображення. Рослини зупинилися на фізіологічній формі відображення.

Тварини у процесі еволюції на основі подразливості набули властивість відповідати на дії середовища, безпосередньо впливаючи не лише на життєві функції організму, але й на сигнальні дії, які готують, орієнтують організм у середовищі. Іншими словами, у тварин у процесі їх еволюції виникає новий вид подразливості – **чутливість**, що виконує сигнальну функцію.

Чутливість – це властивість відображати дію середовища, набути тваринами на певних етапах еволюції. Вона виконує сигнальну й орієнтувальну функції для організму. За допомогою чутливості організм завжди суб'єктивно відображує дії середовища. З її появою починається еволюція психічного відображення, вищою формою якого є *свідомість*.

Поза сумнівом, раніш за все психічне відображення виникло у формі смутних позитивних або негативних переживань, що сигналізують про динаміку стану організму і його рівновагу із середовищем.

Надалі на цій основі виникла складніша форма відображення – відчуття як суб'єктивний образ об'єктивного світу. Таке розуміння психіки дозволяє розглядати її як властивість самого життя, необхідну на відповідному щаблі еволюції тварин.

Еволюція нервової системи. Поява психічної форми відображення як властивості особливої матерії пов'язана з виникненням найпростішої нервової системи. Така нервова система вперше з'являється у кишковопорожнинних тварин (гідри, медузи, актинії). Ця нервова система являє собою окремі нервові клітини з відростками, що переплітаються між собою, і називається *сітьовидною*, або *дифузійною*. При такій нервовій системі спостерігаються недиференційовані реакції організму на різні подразники. Тут ще немає якого-небудь керуючого центру.

Керуючий центр з'являється на наступному етапі розвитку нервової системи – *гангліозної* (вузлової, або ланцюгової) нервової системи. У хробаків нервові вузли (ганглії) розташовані в кожному сегменті тіла. Всі вузли з'єднані між собою, і організм діє як єдине ціле. При цьому головний вузол влаштований значно складніше, ніж всі інші, і реагує більш диференційовано на зовнішні подразники.

Нервова система, характерна для комах, є подальшим розвитком і ускладненням гангліозної нервової системи. Тут уже чітко виділяються черевна, грудна і головна ділянки. Помітно ускладнюється головний вузол, що регулює рух кінцівок, крил та інших органів. У вищих комах (бджоли, мурашки) є нюхові, смакові, дотикові, зорові відчуття.

Психічне відображення, характерне для комах, називають сенсорною стадією розвитку психіки. На цій стадії відображаються окремі властивості предметів при їх безпосередньому впливі на живу істоту, але немає ще відображення предмета в цілому. Саме тому, реагуючи на вібрацію павутини, павук поспішає до мухи, яка заплуталася в ній; але якщо посадити павука і муху в стакан, то павук тікає від мухи. Відбивається тільки окрема властивість – вібрація павутини від руху мухи, але немає відображення мухи як предмета.

У хребетних тварин з'являється новий тип нервової системи – *центральної*, для якої характерне відділення спинного і головного мозку. Розвиток центральної нервової системи виражається, поперше, в поступовій кортикалізації, тобто збільшенні обсягу і ролі кори головного мозку. По-друге, відбувається ієрархизація, тобто все більше підпорядкування відділів нервової системи, що знаходяться нижче, тим, які знаходяться вище. По-третє, відбувається

посилення цілісної діяльності кори головного мозку в єдності з усім більш точною диференціацією функцій окремих її ділянок.

Розвиток центральної нервової системи у різних тварин відбувається неоднаково і нерівномірно. Це обумовлено способом життя виду, особливостями середовища проживання. Наприклад, у риб найбільш істотну роль відіграє нюх, і згідно з цим у них особливо розвинені частки мозку, які відають цією чутливістю. Для птахів вирішальне значення має зір, і зорова ділянка кори набула у них найбільшого розвитку. У мавп і людини провідну роль відіграють зорові відчуття. Зорова ділянка кори у них розвинена значно краще, ніж, наприклад, нюхова.

Із появою центральної нервової системи з'являється і нова форма психічного відображення – *перцептивна* стадія розвитку психіки. На цій стадії для тварин характерне одночасне відображення кількох подразників і їх синтезування в образ предмета. Завдяки цьому створюється предметне відображення.

2.1.2. Інстинкти і навички тварин

Інстинктами називаються вроджені, складні, біологічно доцільні й тому спадково закріплені форми поведінки. Будучи цілісною реакцією всього організму на комплексні подразники зовнішнього і внутрішнього середовища, інстинкти за своїми механізмами являють собою ланцюгові безумовні рефлексі. Це можуть бути дуже довгі ланцюги рефлексів, у яких кінець одного рефлексу служить подразником для наступної ланки ланцюга.

У тварин в їх обох гілках вроджені інстинктивні форми поведінки є основними. У людини ж інстинкти відіграють важливу роль тільки в перші місяці її життя, а потім стають такими рудиментами, як волосяний покрив шкіри або червоподібний відросток кишки. **Рудимент** – це функція або орган, що залишились у людини в спадок від тваринних предків. Фактично ж у дорослої людини інстинктивні прояви підпорядковані свідомій діяльності і контролюються нею. Тільки у виняткових випадках інстинкти можуть визначати поведінку людини.

Хоч інстинкти тварин вельми численні і різні, вони **завжди пов'язані із задоволенням біологічних потреб**. Основними з них є: статевий, інстинкт турботи про потомство, інстинкт харчування, самозбереження, стадний інстинкт, інстинкт сезонної міграції та ін. Інстинктивні форми поведінки можуть бути різної складності, але в їх основі завжди лежать прості безумовні рефлексі з шаблонною

відповіддю на безпосередній біологічно позитивний або негативний подразник. Прикладом більш простих таких рефлексів є настороження вух або поворот голови у службового собаки у відповідь на звук – як *орієнтовний рефлекс*, або відскакування – як *захисний рефлекс*.

В інстинктивній поведінці тварин іноді виявляється задана особливим «розумом» доцільність. Однак ця доцільність обумовлена лише зовнішніми факторами, і поведінка тварини зі зміною середовища піддається лише дуже незначній перебудові. Лесть змінюється певний комплекс умов, що викликає інстинктивні дії, як порушується струнка течія інстинктивних дій – птах може кинути пташенят, ссавці – загризти потомство. Іноді ж безглуздість вчинків тварини виражається так чітко, що викликає подив. Так, птиці висиджують не тільки чужі підкладені їм яйця, але і зовсім не схожі на них каміння. Пояснюється це тим, що увесь ланцюг інстинктивних актів поведінки тварини, досить доцільних тільки в умовах формування великої кількості поколінь, дуже малою мірою може уточнюватися в умовах, що змінюються.

Навички. Розвиток головного мозку в людини з самого початку дав можливість в інстинктивній поведінці опертися на поєднання одночасно діючих подразників. Чим більше високорозвинена хребетна тварина, тим легше середовище, що змінилося, знімає застарілі інстинктивні форми поведінки.

Навичками у тварин називаються набуті в індивідуальному досвіді форми поведінки, які забезпечують диференційоване пристосування тварини до мінливих умов середовища. За своїм механізмом навички є складними умовними рефlekсами і здійснюються за допомогою вищої нервової діяльності. Найпростіші навички можуть утворюватися навіть у одноклітинних тварин. Наприклад, інфузорія туфелька, плаваючи в чотирьохкутній посудині і наштовхуючись на стінку, повертається на 90°, а інша – у трикутній посудині – на 60°. Пересаджені після такого багаторазового «управління» в круглу посудину, вони деякий час повторюють «звичний» шлях.

Таргана можна привчити брати їжу тільки з чорних квадратів шахового поля. Бджоли не тільки добре запам'ятовують малюнки польових квітів на льотках вулика, але й поступово вчаться запам'ятовувати шлях до вулика і виробляють умовні рефлекси на запах конюшини. Розвиток сигнального значення відображення середовища, тобто психічного відображення, відбувається, коли з'являється біологічна необхідність передбачення подій у мінливому середовищі. Прикладом впливу середовища, що має сигнальне

значення, є такий звук або запах, який сам по собі не здатний впливати на життєві процеси, але може служити сигналом близької небезпеки або добичі. Так, якщо жаба не бачить людини, то остання може кричати і свистіти – вона не буде реагувати. А слабкий звук ляпанця по воді сприймається жабою як сигнал небезпеки, помічений інший жабою, і змушує її стрибати у воду. Перші звуки – крик, свист – для жаби не мають сигнального значення, яке вони мають, наприклад, для оленя, а другий має. Але якщо який-небудь подразник набув для тварини сигнального значення, значить, вона вже має здатність до психічного відображення і, отже, має психіку.

Розсудлива поведінка. Навички, розвиваючись, приводили до виникнення найбільш складної форми поведінки тварини – *розумової*. **Розумовими (або інтелектуальними)** називають форми поведінки, спрямовані на вирішення нових завдань не шляхом успадкованих або раніше набутих в особистому досвіді способів, а на основі відображення існуючих між предметами зв'язків і відносин.

Розсудлива поведінка – основна форма діяльності людини. Однак людям властиві спільні з тваринами всі види розумової діяльності: індукція, дедукція, абстрагування, аналіз незнайомих предметів (уже розбивання горіха є початком аналізу), синтез (у разі хитрих витівок у тварин), експеримент (у разі нових перешкод і в скрутних становищах). Без цієї спадкоємної лінії розвитку поява мислення людини дійсно була б дивом.

Розвиток найпростішої розумової поведінки тварин був пов'язаний з виникненням можливості предметного відображення на підставі комплексу відчуттів. Шимпанзе здатні розрізняти і запам'ятовувати трикутники, кулі, піраміди за їхнім кольором і геометричною формою та використовувати ці диференційовані уявлення у своїй поведінці.

Рисунок 1 – Дослід з обхідним щитом

Найпростішим видом розумової поведінки, що ґрунтується на відображенні співвідношення між предметами, є так звані *обхідні дії*, недоступні курям, добре доступні собакам і повністю доступні людиноподібним мавпам (рис. 1).

Найбільш повно виявляється розумова діяльність при спробах використання тваринами різних предметів як найпростіших знарядь. Досліди, проведені під керівництвом І. П. Павлова з шимпанзе Рафаелем і Розою, показали, що ці тварини мають уміння помічати деякі зв'язки між предметами і використовувати їх з метою задоволення своїх потреб. Перед Рафаелем було поставлено ящик з апельсином, який чітко виднівся через отвір. Тварина намагалася заволодіти ним, але наштовхнулася на несподівану перешкоду: на шляху стояла запалена спиртівка, і Рафаель обпікся. Це не завадило, однак, йому впоратися із завданням. Він попрямував до баку з водою, притягнув його до скриньки, погасив вогонь і дістав приманку. В інших випадках це завдання вирішувалося Рафаелем ще простіше: для того, щоб погасити спиртівку, він вже не тягнув цілий бак з водою, а набирав воду в кухоль або в рот і гасив полум'я. Спостерігаючи за цими дослідженнями, І. П. Павлов із розумінням говорив, яким чином відбувається мислення людини, про яке стільки розмов і стільки всякої пустої балаканини.

2.1.3. Структура та функції свідомості

Свідомість як внутрішній світ людини має свою структуру. Але нерідко поняття «свідомість» помилково ототожнюється з поняттям «психіка людини».

Психіка, як ми пам'ятаємо, включає дві сфери відображення – свідомість та несвідоме (рис. 2).

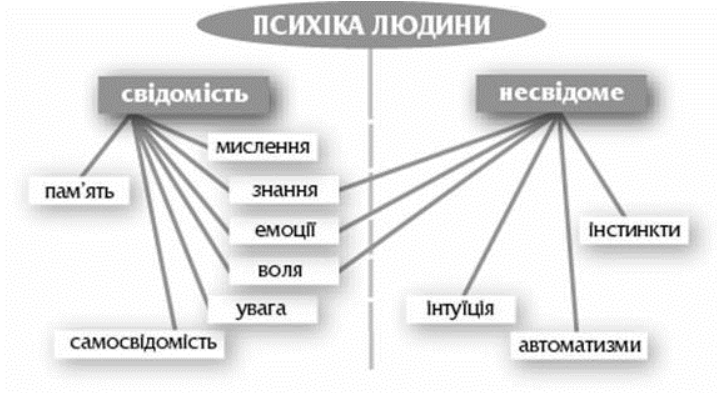

Рисунок 2 – Структура психіки людини

Вважається, що несвідоме – це сукупність психічних явищ, станів і дій, які перебувають поза сферою розуму. До несвідомого належать, у першу чергу, **інстинкти** – сукупність природжених актів поведінки людини, які створюються внаслідок тривалої еволюції та спрямовані на забезпечення життєвих функцій, самого існування кожної істоти. До структури несвідомого належить також **інтуїція** та **автоматизми**, які можуть зароджуватися у сфері свідомості і з часом поринати у сферу несвідомого. **Інтуїція** – це знання, яке виникає без усвідомлення шляхів і умов його отримання, через безпосереднє чуттєве споглядання чи умовляд. **Автоматизми** – це складні дії людини, які, первинно утворюючись під контролем свідомості, внаслідок довгого тренування й багаторазового повторювання набувають несвідомого характеру. Несвідомими також є *сновидіння, гіпнотичні стани, явища сомнамбулізму, стани неосудності* тощо. Завдяки включенню несвідомого до психічної діяльності навантаження на свідомість зменшується, а це, у свою чергу, розширює поле творчих можливостей людини.

Підсвідоме – це особливий рівень несвідомого, до якого належать психічні явища, пов'язані з переходом операцій діяльності з рівня свідомості на рівень автоматизму.

Несвідоме і свідоме є двома відносно самостійними сторонами єдиної психічної реальності людини; між ними виникають досить часто суперечності, іноді конфлікти, проте вони взаємопов'язані, взаємодіють між собою і здатні досягти гармонійної єдності. У несвідомому закладено широкі можливості для раціоналізації людської життєдіяльності, особливо це стосується творчої діяльності суб'єкта. Ця обставина служить основою формування ірраціоналістичних філософських учень, відомими представниками яких вважають *Артура Шопенгауера, Серена К'єркегора, Фрідріха Ніцше, Едуарда Гартмана, Анрі Бергсона, Зігмунда Фрейда, Мартіна Хайдеггера*.

Зігмунд Фрейд, зокрема, будував своє розуміння поведінки людини на уявленні про панування в людській психіці статевих потягів, які вступають у конфлікт зі свідомістю і в результаті підпорядковують її собі. Однак багато філософських шкіл займають іншу позицію. Вони вважають, що провідними засадами в людській психіці є свідомість, яка, «живлячи» і значною мірою формуючи несвідоме, в цілому здатна його контролювати, а також визначати загальну стратегію поведінки людини.

Яку ж структуру має сама свідомість? Структурність свідомості значною мірою має досить умовний характер. Річ у тім, що елементи свідомості тісно взаємопов'язані один з одним. Однак за всієї умовності **у свідомості можна вирізнити такі елементи:**

1. **Знання.** Це головний компонент свідомості, засіб її існування.

Знання – це розуміння людиною дійсності, відображення її у вигляді усвідомлених чуттєвих і абстрактних логічних образів. Завдяки знанням людина може осмислити все те, що її оточує і становить предмет пізнання. Вони зумовлюють такі властивості свідомості, як спроможність через предметну діяльність цілеспрямовано «творити світ», передбачати хід подій, виявляти творчу активність. Іншими словами, свідомість – це ставлення до дійсності у формі знань з урахуванням потреб людини.

2. **Емоції.** Людина пізнає навколишній світ не з холодною байдужістю машини, а з почуттям задоволення, ненависті або співчуття, захоплення чи обурення. Вона переживає те, що відображає. Емоції або стимулюють або загальмовують усвідомлення індивідом реальних явищ дійсності. Те, що радує око, легше запам'ятовується. Однак інколи надмірно райдужне сприйняття світу може осліпити, породити ілюзії, видати бажане за дійсне. Деякі, особливо негативні, емоції (наприклад страх) чинять опір збереженню ясності розуму.

Вищим рівнем емоцій є *духовні почуття* (наприклад почуття любові), які формуються внаслідок усвідомлення зв'язків особи з найсуттєвішими соціальними цінностями. Почуття характеризуються предметним змістом, постійністю, незалежністю від наявної ситуації. Емоційна сфера має значний вплив на всі прояви свідомості людини, виконує функцію засади діяльності.

3. **Воля – це усвідомлене цілеспрямоване регулювання людиною своєї діяльності.** Це здатність людини мобілізувати і спрямовувати свої психічні та фізичні сили на досягнення мети, на розв'язання завдань, що постають перед її діяльністю і вимагають свідомого подолання суб'єктивних і об'єктивних труднощів та перешкод. Виготовлення знарядь людиною – це перша і найголовніша школа формування волі.

Однак для людини характерні й *неусвідомлені спонукання*. Іноді буває так, що людина кудись поривається, а куди і навіщо – сама не знає. Така підсвідома регуляція залишилася від тварин.

4. **Мислення – це процес пізнавальної діяльності індивіда, який характеризується узагальненням та опосередкованим відображенням дійсності.** Цей процес завершується створенням абстрактних понять, суджень, які являють собою відображення суттєвих, закономірних відношень речей, на основі відомого, відчутного на дотик, почутого і т. ін. Завдяки розумовій діяльності ми

проникаємо в невидиме, в те, що не сприймається на дотик і що не можна почути, а також здійснюємо перехід від зовнішнього до внутрішнього, від явища до сутності речей, процесів.

5. Увага і пам'ять.

Увага – це форма психічної діяльності людини, що виявляється в її спрямованості та зосередженості на певних об'єктах.

Пам'ять – це психічний процес, який полягає в закріпленні, збереженні та відтворенні в мозку індивіда його минулого досвіду.

Основними елементами пам'яті є запам'ятовування, збереження, відтворення й забування. Фізіологічною основою запам'ятовування є утворення й закріплення тимчасових нервових зв'язків у корі головного мозку. Подальше оживлення нервових зв'язків зумовлює відтворення запам'ятовування матеріалу, а гальмування цих зв'язків призводить до забування.

У суб'єктивній реальності людини має місце така важлива підструктура, як *самосвідомість*.

Самосвідомість – це усвідомлення людиною себе як особистості, усвідомлення своєї здатності приймати самостійні рішення і вступати на цьому ґрунті у свідомі відносини з людьми та природою, нести відповідальність за прийняті рішення та дії. За її допомогою людина реалізує ставлення до самої себе, здійснює власну самооцінку як мислячої істоти, здатної відчувати. У цьому разі об'єктом пізнання для суб'єкта є він сам і його свідомість. Отже, людина – самооцінююча істота, яка без цієї характеристики дії не змогла б визначити себе і знайти своє місце в житті.

Звернення філософів до самосвідомості починається ще із *Сократа*, з його максими «Пізнай самого себе». Зі становлення філософії як специфічного знання про світ і людину склався погляд на діяльний, неспокійний характер душі, діалогічність і критичність розуму щодо самого себе. За Платоном, діяльність душі – це внутрішня праця, яка має характер бесіди із самим собою. Розмірковуючи, душа постійно розмовляє з собою, запитує себе, відповідає, стверджує і заперечує.

Таким чином, самосвідомість – важлива умова постійного самовдосконалення людини. У структурі самосвідомості виокремлюють такі *структурні елементи*: самопочуття, самопізнання, самооцінка, самоконтроль. Самосвідомість у цілому тісно пов'язана з *рефлексією*. **Рефлексія – принцип мислення, за допомогою якого вона здійснює аналіз і усвідомлення власних форм (категорій**

мислення) діяльності. Ось чому, на наш погляд, рефлексію можна розглядати як діяльність самосвідомості, яка розкриває внутрішню будову і специфіку духовного світу людини.

Та розуміння людиною свого внутрішнього стану, її здатність до самоконтролю приходить не одразу. Самосвідомість, разом з такими духовними елементами особистості, як *світогляд, здібності, характер, інтереси*, формується під впливом **соціального середовища**. Середовище потребує від особистості контролю над своїми діями і відповідальності за їх результат. Рівень свідомості значною мірою залежить від того, які вимоги ставляться перед особою і які соціальні цінності культивуються в даному середовищі. Основною вимогою тут виступає те, що людина сама повинна контролювати свої дії і відповідати за їх наслідки.

Структурні елементи свідомості перебувають у взаємозв'язку та взаємодії і забезпечують свідомості ряд життєво важливих для людини **функцій** (рис. 3).

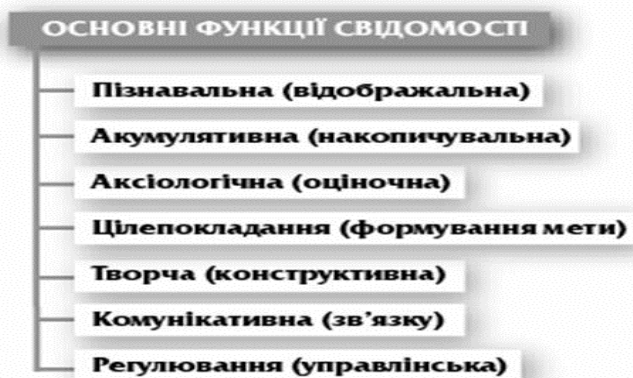

Рисунок 3 – Функції свідомості

Пізнавальна функція є головною функцією свідомості, тобто здатність індивідуума отримувати знання про навколишній світ і про себе. Як пізнавальна діяльність свідомість починається з чуттєвого образного пізнання і сягає аж абстрактного мислення. На етапі чуттєвого (емпіричного) пізнання накопичується різноманітний фактичний матеріал, який пізніше узагальнюється з допомогою абстрактного мислення, проникаючи таким чином у суть найскладніших явищ і встановлюючи об'єктивні закономірності, яким вони підлягають. Ця функція є всеохоплюючою, і з неї випливають

всі інші. Пізнавальна функція має не пасивний, а активний, евристичний характер, тобто у свідомості є властивість випереджально-го відображення дійсності.

Акумулятивна (накопичувальна) функція полягає в тому, що в пам'яті людини накопичуються знання, отримані нею не тільки з безпосереднього, особистого досвіду, а й такі, що здобуті її сучасниками або попередніми поколіннями людей. Ці знання в міру необхідності актуалізуються, відтворюються і служать засобом реалізації інших функцій свідомості. Чим багатша пам'ять людини, тим легше їй прийняти оптимальне рішення.

Ще однією функцією свідомості є функція **аксіологічна (оціночна)**. Людина не тільки дістає дані про зовнішній світ, але й оцінює їх з точки зору своїх потреб та інтересів. Свідомість, з одного боку, є формою об'єктивного відображення, формою пізнання дійсності як незалежної від людських прагнень та інтересів, результатом і метою її як пізнавальної діяльності є отримання знань, об'єктивної істини. З другого боку, свідомість вбирає в себе прояв суб'єктивного до дійсності як до світу свого життя, його оцінку, усвідомлення свого знання і себе. Результатом і метою ціннісного ставлення до світу є осягнення сенсу існуючого, міри відповідності світу та його проявів людським інтересам та потребам, сенсу власного життя. Якщо мислення, пізнавальна діяльність потребує здебільшого тільки чіткого вираження знання, дотримання логічних схем оперування ними, то ціннісне ставлення до світу і його усвідомлення вимагає особистих зусиль, власних роздумів і переживання істини.

Оціночна функція безпосередньо переходить у функцію **цілепокладання** (формування мети). Здатність до цілепокладання – це специфічна людська здатність, що становить кардинальну характеристику свідомості. Ціль – це ідеалізована потреба людини, яка знайшла свій предмет; це такий суб'єктивний образ предмета діяльності, в ідеальній формі якого передбачається результат діяльності людини. Цілі формуються на базі всього сукупного досвіду людства і сягають вищих форм прояву у вигляді соціальних, етичних, естетичних та інших ідеалів. Цілеспрямована діяльність людини обґрунтована невдоволеністю людини світом і потребою змінити його, надати йому такої форми, яка необхідна людині, суспільству.

Вищі можливості свідомості виявляються у **творчій (конструктивній)** функції. Цілепокладання, тобто усвідомлення того, «для чого» і «заради чого» людина здійснює свої дії, – необхідна умова будь-якого свідомого вчинку. Реалізація цілі передбачає

застосування певних засобів, тобто того, що створюється й існує заради досягнення цілі. Людина створює те, що природа до неї не породжувала. Вона створює принципово нове, будує новий світ.

Дуже важливою функцією є функція **комунікативна (зв'язку)**. Вона зумовлена тим, що люди беруть участь у спільній праці і потребують постійного спілкування. Цей зв'язок думок здійснюється через мову (*звукову*), *технічні засоби (тексти, закодовану інформацію)*. Слід мати на увазі, що в письмових текстах (книгах, журналах, газетах і т. ін.) викладені не знання, а лише інформація. Щоб інформація стала знаннями, вона повинна бути суб'єктивованою. Ось чому поширення газет, журналів є лише умовою, але не гарантією того, що викладена в них інформація стане знаннями. Необхідні додаткові зусилля, спрямовані на перетворення інформації на знання – суб'єктивне надбання.

Завершує логічний цикл свідомості особистості **регулятивна (управлінська)** функція. На підставі оцінки факторів і відповідно до поставленої мети свідомість регулює, впорядковує дії людини, а потім і дії людських колективів. Регулятивна функція свідомості вплетена у взаємодію людини з навколишнім середовищем і виступає у двох формах: *спонукальної та виконавчої регуляції*. Ідейний зміст спонукальних мотивів поведінки та діяльності людей має дуже важливе значення. У міру того, як ідеї набувають спонукальної сили, людина здійснює вчинки свідомо, цілеспрямовано, за своїми переконаннями. Виконавча регуляція приводить діяльність людей у відповідність з їх потребами, забезпечує розмірність мети й реальних засобів її регуляції.

Такі головні функції свідомості. Лише гармонійний їх розвиток формує справді цілісну в інтелектуальному та духовному плані особистість.

Розглянуті питання дозволяють зробити такі висновки:

1) виникнення і функціонування свідомості є складним і тривалим процесом, який пов'язаний, з одного боку, з еволюцією форм відображення в живій природі, а з другого, – із соціальною формою руху матерії, завдяки якій свідомість набуває соціальної сутності. Вона може бути розкрита лише шляхом аналізу суспільних чинників, які сприяли становленню такого явища, як свідомість;

2) за статусом буття свідомість є ідеальною (на противагу фізичному, чуттєво-матеріальному). Це означає, що вона формує завершені, кінцеві та еталонні предметні характеристики реальності, набуваючи здатності вимірювати й оцінювати будь-що. З іншого боку, це означає, що свідомість не має просторово-часових вимірів;

3) могутність та унікальність свідомості яскраво виявлені в її складній будові, яка розкривається через систему функцій, єдність яких, зрештою, і забезпечує людині особливий спосіб буття.

2.1.4. Форми свідомості

Індивідуальна і суспільна – це базові форми свідомості, що розглядається з точки зору психології.

Індивідуальна свідомість людини – це її внутрішній духовний світ, що постійно збагачується, змінюється. Свідомість індивіда має суспільний характер, тому що на її розвиток, зміст і функціонування визначальний вплив справляють ті соціальні умови, у яких він живе. Разом з тим свідомість окремої людини не отожднюється ані зі свідомістю суспільства в цілому, ані навіть зі свідомістю тієї соціальної групи, до якої вона належить.

Індивідуальна свідомість – це одинична свідомість, у якій в кожному окремому носії (суб'єкті) своєрідним чином відбиваються характеристики, загальні для свідомості даної епохи, особливості, що фіксують приналежність особистості до певної соціальної групи, її індивідуальні риси, обумовлені вихованням, здібностями та обставинами особистого життя.

Відомо, що джерелом формування як суспільної, так й індивідуальної свідомості є буття людей. Основою їх прояву і функціонування виступає діяльність і мова. Однак ця єдність передбачає суттєві відмінності. *По-перше*, індивідуальна свідомість має «межі» життя, зумовлені життям конкретної людини. Суспільна ж свідомість може «охоплювати» життя безлічі поколінь. *По-друге*, індивідуальна свідомість перебуває під впливом особистих якостей індивіда, рівня його розвитку, особистого характеру тощо. А суспільна свідомість в якомусь сенсі надособистісна. Вона може включати в себе щось спільне, що характерно для індивідуальної свідомості людей, певну суму знань і оцінок, що передаються з покоління в покоління і змінюються у процесі розвитку суспільного буття. І в цей же час суспільна свідомість виявляється тільки через свідомість окремих індивідів. Тому суспільна та індивідуальна свідомість взаємодіють між собою, взаємно збагачують одна одну.

Суспільна свідомість являє собою складне за структурою, багатоякісне утворення. *Структура суспільної свідомості* – це її будова, устрій, що включає різні її елементи, сторони, грані, аспекти і взаємні зв'язки між ними.

Поділ суспільної свідомості на окремі елементи може бути здійснений за різними основами:

- **з погляду носія, суб'єкта** – на індивідуальну, групову (класову, національну і т. п.), суспільну, загальнолюдську свідомість;
- **з погляду конкретно-історичного підходу** – на міфологічну, релігійну, філософську; **за епохами** – на античну, середньовічну і т. ін. свідомість;
- **виходячи з різних форм діяльності**, у процесі яких вона виробляється, чи сфер діяльності, у рамках яких вона складається, – на екологічну, економічну, правову, політичну, моральну, релігійну, філософську, естетичну, наукову свідомість;
- **за рівнем і глибиною проникнення в діяльність** – на буденну і теоретичну свідомість.

З цього випливає, що в суспільній свідомості виділяються такі різні елементи, як *рівні, сфери, форми*; усі вони взаємопов'язані і взаємодіють один з одним. І тому свідомість не тільки диференційована, але й цілісна.

Рівнями суспільної свідомості є буденна і теоретична свідомість. Їм відповідають такі *сфери* суспільної свідомості, як *суспільна психологія* й *ідеологія*.

Буденна свідомість – це повсякденна, практична свідомість, вона являє собою функцію безпосередньо практичної діяльності людей і найчастіше відображує світ на рівні явищ, а не його сутнісних глибинних зв'язків. У процесі розвитку суспільства буденна свідомість зазнає змін. Під впливом науково-технічної революції суттєво змінюється життя суспільства, що не може не позначатися на буденній свідомості. Разом з тим повсякденне життя суспільства не вимагає обслуговування його свідомістю на рівні науки. Наприклад, використовувати електрику, машини, комп'ютери в побуті можна і без знання тих наукових принципів, що лежать в основі створення цих технічних феноменів. Буденна свідомість цілком задовольняє вимоги повсякденного життя. І в межах цього локального простору їй доступне осягнення об'єктивної істини.

Необхідно розрізнити поняття «буденна свідомість» і «масова свідомість». У першому випадку йдеться про міру «онаучення» свідомості, у другому ж – про міру її поширеності в конкретному суспільстві. Масова свідомість відображує умови повсякденного життя людей, їхні потреби, інтереси. Вона включає в себе розповсюджені в суспільстві погляди, уявлення, ілюзії, соціальні почуття людей. У ній переплетені буденно-психологічні і теоретико-ідеологічні рівні суспільної свідомості. Питома вага кожного з них залежить від

історичних умов і міри розвитку має як суб'єктів соціальної творчості. Масова свідомість виражає також колективну оцінку вчинків людей, їх настрою, думок, почуттів, звичаїв, звичок, що виявляються у визнанні одних та осуді інших.

Поширеним прикладом виявлення масової свідомості є **паніка**. Вона являє собою прояв страху, доведеного до міри *афекту*, охоплює зазвичай неорганізовану групу (натовп) і надзвичайно посилюється в результаті взаємного наслідування.

Теоретична свідомість включає в себе науку й ідеологію. На рівні теорії знання представлено у вигляді чіткої, ієрархічної системи принципів, законів, категорій, програм практичного перетворення реальності.

Особливе місце на теоретичному рівні суспільної свідомості відводиться *ідеології*. Термін «ідеологія» багатозначний.

У широкому значенні **під ідеологією розуміють теоретичне обґрунтування цілей і завдань довгострокового (стратегічного) характеру**. Це може стосуватися будь-якого виду людської діяльності, що передбачає цілі, завдання і кінцеві результати.

Під ідеологією у вузькому значенні розуміють теоретичну і систематизовану свідомість, яка виражає інтереси певного класу чи великої соціальної групи. Головне в ідеології те, що вона вибірково стосується дійсності, відбиваючи її через призму відповідного інтересу.

Таким чином, **ідеологія – це система поглядів, ідей, теорій, принципів, що відбивають суспільне буття через призму інтересів, ідеалів, цілей, соціальних груп, класів, націй, суспільства**.

Серед основних **форм суспільної свідомості** прийнято виділяти:

- **політичну свідомість** (відображення в суспільній свідомості політичного життя суспільства);
- **моральну свідомість** (відображення в суспільній свідомості накопиченого потенціалу морально-етичних цінностей та існуючої на їх основі системи норм);
- **правову свідомість** (відображення в суспільній свідомості конкретних норм і способів їх захисту за допомогою покарання, а також принципів регулювання відносин між людьми);
- **релігійну свідомість** (відображення в суспільній свідомості існуючих релігійних уявлень, цінностей і норм);
- **естетичну свідомість** (відображення в суспільній свідомості сукупності уявлень про красу, досконалість, а також методи їх досягнення в різних сферах мистецтва);
- **історичну свідомість** (відображення в суспільній свідомості сукупності уявлень про минуле, а також їх оцінок).

2.2. ПСИХІКА І МОЗОК

Зв'язок психіки і мозку розумівся не завжди правильно. Одне помилкове уявлення про цей зв'язок одержало назву **психофізичного паралелізму**, якого з часу *Рене Декарта* дотримувалися майже всі представники так званої *емпіричної психології*. Згідно з цим неправильним поглядом фізіологічні та психологічні процеси в мозку протікають паралельно, але незалежно один від іншого; при цьому психіка часто розглядається як епіфеномен, тобто другорядне, побічне явище, паралельне фізіологічним, мозковим явищам.

Інше помилкове розуміння зв'язку психіки і мозку пов'язане з **ототожненням психічного і фізіологічного**. Представники німецького вульгарного матеріалізму (Л. Бюхнер, К. Фохт і Я. Моле-шотт), наприклад, вважали думку таким же виділенням мозку, як жовч – печінки.

Щоби правильно розуміти взаємозв'язок психіки і мозку, необхідно мати уявлення про будову і функції нервової системи людини.

Нервова система людини. Нервова клітина з її відростками являє собою морфологічну одиницю нервової системи, яка називається нейроном.

Розрізняють *периферичну* і *центральну* нервові системи.

Периферична нервова система – це спеціальні нервові клітини і нервові закінчення, закладені в органах почуттів (рецепторах), м'язах, залозах і внутрішніх органах, та нерви. Нерви являють собою пучки відростків нервових клітин, укладені в оболонки. По одних перезбудження йде від периферії до центральної нервової системи. Це чутливі нервові волокна і нерви, так звані аферентні (від лат. *aferrare* – приносити). Інші нервові волокна, що спрямовані від центру, визначаються як еферентні (від лат. *eferrare* – відносити), по нервах збудження передається з центральної нервової системи на периферію: до м'язів (рухові нерви) і до залоз (секреторні нерви).

Центральна нервова система складається зі спинного та головного мозку, в якому розрізняють сіру речовину, що є скупченням нервових клітин, і білу речовину, що являє собою пучки нервових волокон, які з'єднують одні клітини їхньої групи з іншими. У спинному мозку сіра речовина розташована в глибині мозку і має на розрізі форму, що нагадує метелик. У задніх відділах спинного

мозку розташовані клітини, які отримують імпульси з периферії і передають їх у передні відділи або догори в головний мозок. Передні роги складаються з рухових клітин, які отримують імпульси із задніх рогів або з вищих центрів і передають їх на периферію. Сіра речовина спинного мозку оточена білою речовиною, або так званими стовпами: передніми, бічними і задніми, що складаються з пучків провідних нервових волокон. По передніх стовпах нервеве збудження йде від центру до периферії; по задніх – від периферії до центру (рис. 4).

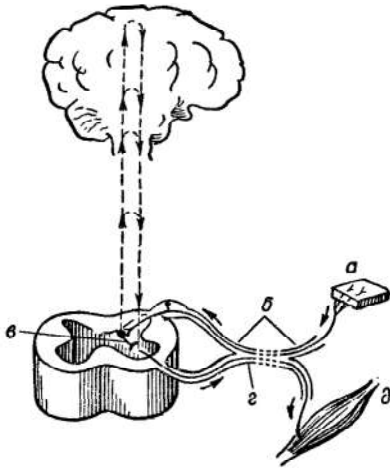

Рисунок 4 – Схема спинного мозку і безумовного рефлексу

а – рецептор; б – аферентні волокна;
в – уставний нейрон; г – еферентні
нервові волокна; д – м'яз

У ряді випадків нервовий імпульс не піднімається вище за спинний мозок, і нервова діяльність здійснюється за механізмом так званих *спинномозкових рефлексів*. Якщо людині, навіть сплячій, вколоти руку, вона її відсмикуватиме. Хід нервового імпульсу при цьому буде від рецептора по аферентному нерву в спинний мозок, передача його із задніх рогів у передні і по аферентному нерву в м'яз (як це показано на рисунку). М'яз із спинним мозком пов'язаний не лише еферентними, але й аферентними нервовими волокнами, по яких йде сигнал про скорочення або, навпаки, про розслаблення

м'язів. Це приклад простого зворотного зв'язку нервової регуляції і діяльності організму.

Нижчі, стовбурові відділи головного мозку – довгастий і середній мозок – за своєю будовою і функцією близькі до спинного мозку і є центральним апаратом, що здійснює ряд складних і життєво важливих рефлексів. Так, у довгастому мозку замикаються дуги смоктального рефлексу, що є у людини з першого дня народження, слиновидільного рефлексу, що виявляється при роздратуванні їжею порожнини рота, чхального, – при роздратуванні слизової оболонки носа, кашельного, – гортані і слюзовидільного – ока. В середньому мозку замикаються рефлекси звуження зіниці у відповідь на

освітлення ока. Ці рефлекси мають біологічно доцільне значення і називаються *захисними*.

Тут же здійснюються складні рефлекторні процеси, що координують сумісну роботу багатьох м'язових груп і систем внутрішніх органів. Із стовбуровою частиною мозку пов'язаний і мозочок, що забезпечує рефлекторне щонайтонше налаштування м'язового тону (напруги), скорочення і розслаблення відділових груп м'язів при зміні положення тіла в просторі, під час ходьби, бігу, стрибків і т. ін. На різне нове, раптове роздратування людина відповідає простими орієнтовними рефлексами, успадкованими нею від тварин: поворотом голови, очей і всього тіла (тварина – рухами вух і ніздів), розширенням зіниць, звуженням кровоносних судин, швидким скороченням усіх м'язів тіла – здриганням. Рефлекторні дуги усіх цих орієнтовних рефлексів замикаються в середньому мозку.

Ще вище і в сторони від середнього мозку лежать скупчення нервових клітин, що дістали назву підкіркових вузлів великих півкуль головного мозку. Вони здійснюють координацію імпульсів, що йдуть від усіх органів чуття, і відіграють дуже велику роль у виникненні простих емоцій. Підкіркові вузли забезпечують координацію складних рухових актів.

Голуб, у якого збережені підкіркові вузли, але видалені верхні ділянки головного мозку, може літати, виконуючи у польоті складні еволюції.

Проте у здорової безсонної людини у випадках раніше описаних спинномозкових рефлексів нервовий імпульс не локалізується тільки у спинному мозку, а піднімається в головний мозок. Тому людина, вколовши свою руку, не лише мимоволі її відсмикуватиме, але й відчує укол, емоційно оцінить його – розсердиться або розсміється і т. ін. Це стосується і рефлексів, що замикаються на більш високому рівні. Усі вони мають своє, як прийнято говорити, кіркове представництво, тобто певні ділянки кори головного мозку, пов'язані з тими центрами, що пролягають нижче, в яких замикаються рефлекси.

На відміну від спинного мозку у великих півкулях головного мозку, самій «верхній» і наймолодшій частині мозку, нервові клітини розташовані не лише в їх центральних відділах (у підкіркових вузлах), але й головним чином по їх периферії у вигляді так званої **кори головного мозку** (рис. 5). Кора головного мозку людини має товщину 2–5 мм і складається приблизно з 14–16 мільярдів клітин. Клітини кори головного мозку розташовані не безладно, а шістьма шарами.

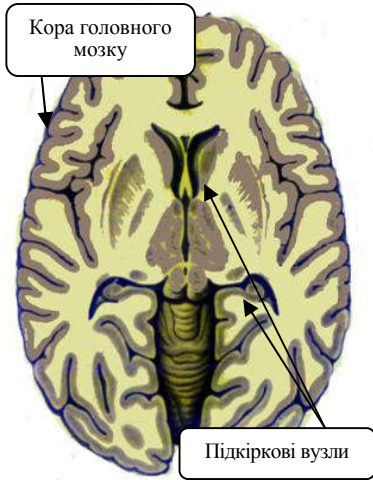

Рисунок 5 – Горизонтальний розріз головного мозку людини

У клітин кори головного мозку є особливість, дуже важлива для психічної діяльності і така, що відрізняє їх від усіх інших клітин організму. Всі інші клітини людського організму у процесі життя розмножуються і відмирають. Найвиразніше це помітно в поверхневому шарі шкіри, клітини якого живуть тільки кілька днів; клітини крові живуть близько місяця. Клітини ж кори мозку в ранньому дитячому віці перестають розмножуватися і тільки в старечому віці починають відмирати. На місці поранення мозку нові клітини не відновлюються.

Зате жодним клітинам людського організму не властива така взаємозамінність, як клітинам кори головного мозку. У різних ділянках кори не тільки окремі шари по-різному виражені, але й клітини морфологічно і функціонально не ідентичні, що носить назву *цитоархітектоніки* кори головного мозку. Різна цитоархітектоніка кори визначає локалізацію багатьох функцій у полях кори головного мозку. Відповідні поля іноді називають центрами. Однак дослідження показали, що старі психоморфологічні погляди, за якими всі психічні процеси безпосередньо пов'язувалися з певними центрами, – помилкові. Правильніше говорити про динамічну локалізацію функцій і під центром розуміти не просто певну ділянку кори головного мозку, а складні взаємодії ряду мозкових полів, які більш-менш легко замінюють одне одного і працюють як єдине ціле.

2.3. РЕФЛЕКТОРНА ТЕОРІЯ ПСИХІКИ. РЕФЛЕКС

Поняття *рефлексу* (від лат. *reflexus* – відображення) в науку ввів французький вчений Рене Декарт (1596–1650 рр.). Однак його погляди були ще наївними і суперечливими. На початку минулого століття фізіологія достатньо вивчила спинномозкові рефлексі. Заслуга створення рефлексорної теорії психіки належить І. М. Сеченову (1829–1905 рр.) та І. П. Павлову (1849–1936 рр.). На ній ґрунтується

матеріалістична психологія. У своїй книзі «Рефлекси головного мозку» (1863 р.) І. М. Сеченов показав, що «всі акти свідомого і не-свідомого життя, за способом свого походження, суть рефлекси». Дослідник визначив у рефлексах *три ланки*:

1) *початкова ланка* – зовнішнє роздратування і перетворення його органами почуттів у процес нервового збудження, яке передається в мозок;

2) *середня ланка* – центральні процеси в мозку (процеси збудження і гальмування) та виникнення на цій основі психічних станів (відчуттів, думок, почуттів і т. п.);

3) *кінцева ланка* – зовнішній рух.

На думку І. М. Сеченова, рефлекси головного мозку «починаються чуттєвим збудженням, тривають певним психічним актом і закінчуються м'язовим рухом». Оскільки середня ланка не може бути відокремлена від першої і третьої, остільки всі психічні явища – це невіддільна частина всього рефлекторного процесу, причина якого у впливах зовнішнього для мозку реального світу. Це була перша й успішна спроба створення рефлекторної теорії психіки.

Однак частина глибокої експериментальної розробки рефлекторної теорії психіки належить І. П. Павлову, який створив нову галузь науки – **вчення про вищу нервову діяльність**. Вища нервова діяльність – це поняття, яке узагальнює і психологію, і фізіологію вищої нервової діяльності, що аж ніяк не означає тотожність останніх.

В основі вищої нервової діяльності лежить умовний рефлекс, що являє собою одночасно і фізіологічне, і психологічне явища. Ось як сам І. П. Павлов у статті «Умовний рефлекс», написаній в 1934 р., описував свій класичний досвід: «... Зробимо два простих досліди, які вдадуться всім. Наллємо в рот собаки помірний розчин якої-небудь кислоти. Він викличе звичайну оборонну реакцію тварини: енергійними рухами рота розчин буде викинутий геть, назовні, і в той же час у рот (а потім назовні) рясно полетиться слина, що розбавляє введену кислоту і відмиває її від слизової оболонки рота. Тепер інший дослід. Кілька разів будь-яким зовнішнім агентом, наприклад певним звуком, подіємо на собаку якраз перед тим, як ввести їй у рот той же розчин. І що ж? Досить буде повторити один лише цей звук – і в собаки відтвориться та ж реакція: ті ж рухи рота і те ж витікання слини. Обидва ці факти однаково точні і постійні. І обидва вони повинні бути позначені одним і тим же фізіологічним терміном “рефлекс” ... Постійний зв'язок зовнішнього агента з відповідною на нього дією організму законно назвати безумовним

рефлексом, а тимчасовий – умовним рефлексом. ... Тимчасовий нервовий зв'язок є універсальним фізіологічним явищем у тваринному світі і в нас самих. А разом з тим воно ж і психічне – те, що психологи називають асоціацією, будь то утворення з'єднань з усіляких дій, вражень або з букв, слів і думок».

Отже, психічні функції здійснюються умовними рефlekсами (рис. 6), з яких складається вища нервова діяльність, а більш прості її функції – безумовними рефlekсами, що становлять нижчу нервову діяльність. Описаний у собаки рефлекс (світло – слиновиділення) є умовним рефлексом першого порядку.

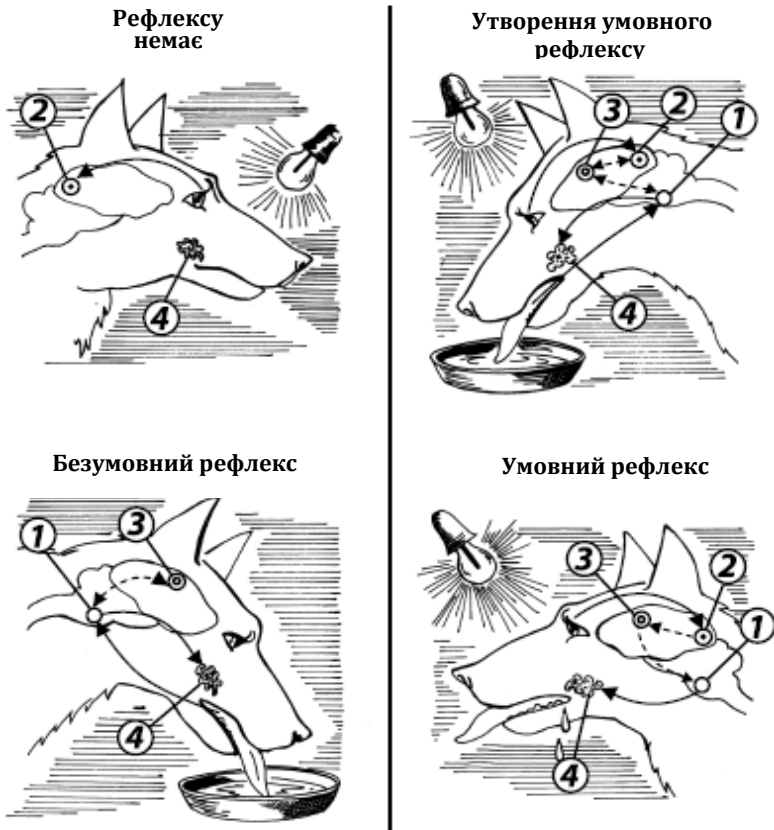

Рисунок 6 – Схема утворення умовного рефлексу:

1 – центр слиновиділення у підкірці; 2 – зоровий центр у корі головного мозку; 3 – центр слиновиділення у корі головного мозку; 4 – слинна залоза

Однак значення умовно-рефлекторної діяльності збільшується можливістю рефлексів вищого (другого, третього і т. ін.) порядку. Виявляється, що якщо перший умовний рефлекс буде досить міцний, то за відомих обставин через деякий час він також може стати умовним подразником. Зв'язок «дзвінок – слиновиділення» буде в цьому випадку рефлексом уже другого порядку. Існують і більш складні рефлекси. Рефлекс другого порядку може утворитися тільки на базі досить міцного рефлексу першого порядку. Спочатку ж всякий рефлекс, який тільки що утворився, не міцний і легко руйнується. Будь-який зовнішній подразник, наприклад, той самий дзвінок, даний разом або відразу після світла, викликає припинення виділення слини – гальмує рефлекс. Таке гальмування рефлексу під впливом іншого подразника І. П. Павлов назвав зовнішнім гальмуванням.

Кіркova нейродинаміка. Якщо в дослідах із собакою, який уже володіє виробленим рефлексом «світло – слиновиділення», багато разів поспіль запалювати лампочку без підгодовування, то слини буде виділятися все менше і менше і, нарешті, рефлекс зовсім згасне. Це результат внутрішнього спадаючого гальмування. Спадаюче гальмування має місце, наприклад, у процесі згасання навичок стрільби зі зброї за відсутності вправи. Своєрідною формою зовнішнього гальмування є позамежне гальмування, викликане надмірною силою умовного подразника. Так, якщо в досліді з собакою, в якого утворений рефлекс на запалювання лампочки, дати дуже яскраве світло, то виділення слини у нього може не тільки зменшитися, але й зовсім зникнути. При такому позамежному гальмуванні *збудження* в певних центрах настільки підсилюється, що переходить у свою протилежність – *гальмування*. Для людини сила подразника визначається не тільки його фізичними особливостями (яскравістю, гучністю і т. ін.), але і його індивідуальною значущістю саме для цієї людини. У зв'язку з цим позамежне гальмування відіграє велику і дуже складну роль у сфері емоцій, зокрема у прояві напруженості. *Іноді вербальна, вкрай негативна оцінка дій солдата не має педагогічного ефекту саме тому, що викликає в нього позакритичне гальмування.*

Повернімося знову до того етапу досліду, коли запалювання лампочки без підгодовування тільки почало викликати у собаки слиновиділення. Спробуємо запалити замість звичайної лампочки синю або червону. Виявляється, що на перших порах умовно-рефлекторне слиновиділення буде наступати при запалюванні лампочки будь-якого кольору. Цей перший етап утворення рефлексу

пов'язаний з *іrrадіацією* (розповсюдженням) нервового збудження по корі головного мозку. Однак при подальшому підкріпленні тільки одного якогось подразника, наприклад тільки червоного кольору, всі інші подразники будуть викликати так зване диференційоване гальмування: умовний рефлекс буде диференціюватися, а нервові збудження – концентруватися. На деякому етапі диференціювання рефлексу вже не тільки інші кольори, але навіть й інші відтінки червоного кольору не викликатимуть слиновиділення. Утворення гальмування умовних рефлексів ускладнюється процесом *індукції*. Нервовий процес збудження, що утворився в якій-небудь ділянці кори головного мозку, розтікається, іrrадіює, на сусідні ділянки. Але коли яка-небудь ділянка кори головного мозку збуджується, то в інших її ділянках внаслідок негативної індукції виникає процес гальмування. Навпаки, навколо загальмованої ділянки внаслідок позитивної індукції виникає ділянка збудження. Внаслідок послідовної індукції припинення збудження в якій-небудь ділянці кори головного мозку призводить до його тимчасового гальмування, а припинення гальмування – відповідно до підвищеної його збудливості. Іrrадіація, концентрація і взаємна індукція нервових процесів утворюють ту зміну збудження і гальмування, яку І. П. Павлов назвав **функціональною мозаїкою кори головного мозку**, або **кірковою нейродинамікою**. Останнє поняття дозволяє більш чітко розмежувати об'єктивний матеріальний процес кіркової нейродинаміки і його продукту – **свідомості**. Система умовних рефлексів, що пов'язана в одне ціле і виявляється в результаті одного пускового сигналу, І. П. Павловим була названа **динамічним стереотипом**, який є фізіологічним механізмом навичок, звичок. Людині, яка потрапляє в нові умови, доводиться ламати раніше сформований у неї стереотип і створювати новий. Це процес, що вимагає іноді великої «нервової праці», про що не можна забувати, працюючи з молодими солдатами. У кінці свого життя І. П. Павлов заклав основу вчення про другу сигнальну систему дійсності. Спостерігаючи за розумовою поведінкою вищих мавп, І. П. Павлов дійшов висновку, що, крім безумовних і умовних рефлексів, є і третій їх вид, який він назвав **каузальним рефлексом**. «... Коли мавпа буде вишку, щоб дістати плід, то це «умовним рефлексом» назвати не можна, – говорив він. – Це є випадок утворення знання, уловлення нормального зв'язку речей. Це – другий випадок». Тим самим засновник учення про умовні рефлекси ще більше поглибив рефлекторну теорію психіки.

Найбільш творчо розвинув думки свого вчителя П. К. Анохін, який вперше почав розробляти ідею зворотного зв'язку, довівши при цьому, що рефлекторна дуга є *рефлекторним кільцем*, що замикає ряд рефлексів у спіраль. Ще більше значення має розроблена П. К. Анохіним *теорія акцептора дії*. **Акцептор дії** – це фізіологічний нервовий апарат у корі головного мозку. Він виконує функції програмування необхідних дій у певних умовах і оцінки дії, що фактично здійснюється. Пов'язаний з працюючим органом (наприклад, м'язами руки) не тільки прямим зв'язком (у нашому прикладі – імпульсами до м'язів, що викликають їх скорочення), а й зворотним, що сигналізує про результат цих скорочень, акцептор дії не тільки задає програму дії та контролює, а й коригує її. З теорією акцептора дії П. К. Анохін пов'язує поняття випереджального відображення, своєрідної форми біологічного відображення, що готує організм до майбутніх подій, які ще не настали. Вчення про вищу нервову діяльність, про розвиток психіки є природничо-науковою основою всіх психологічних наук, у тому числі і військової психології.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Максименко С. Д. Загальна психологія : навч. посіб. / С. Д. Максименко, В. О. Соловієнко. – Київ : МАУП, 2000. – 256 с.
2. Максименко С. Д. Розвиток психіки в онтогенезі : в 2 т. / С. Д. Максименко. – Київ : Форум, 2002. – (Т. 1. 319 с. ; Т. 2. 335 с.).
3. Немов Р. С. Психология : учеб. : в 3 кн. Кн. 1: Общие основы психологии / Р. С. Немов. – М. : Просвещение ; Владос, 1994. – 576 с.

ПИТАННЯ ДЛЯ КОНТРОЛЮ

1. У чому полягає природа психіки, її значення для здоров'я людини, зокрема військовослужбовця?
2. Яким чином відбувається взаємодія психіки та організму людини?
3. Які основні структурні компоненти психіки людини забезпечують її життєдіяльність?
4. Яке значення мають бажання, потреби, інтереси людини та її минулий досвід (пам'ять) для створення внутрішньої картини світу?
5. Які відмітні ознаки характеризують свідоме та несвідоме у психіці людини?

6. Які проблеми розвитку психіки розв'язував підхід Ч. Дарвіна?

7. У чому полягає сутність досліджень І. П. Павлова та їх значення для розвитку військової психології?

8. Які змістові ознаки характеризують інстинкти, інтуїцію та автоматизми людської діяльності?

9. Які базові положення складають концепцію «психоаналізу» З. Фрейда?

10. Яку структуру має свідомість людини?

11. У чому полягає значення для ефективної службово-бойової діяльності основних функцій свідомості військовослужбовця?

12. Які основні чинники центральної нервової системи та горизонтального розділу головного мозку людини?

13. Хто є фундаторами створення рефлексорної теорії психіки?

14. Чому концепція П. К. Анохіна має назву «теорія акцептора дії» та яке її значення для вирішення сучасних завдань військової психології?

3. ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

3.1. Поняття про особистість у психології, її сутність і зміст.

3.2. Психологічна структура особистості військовослужбовця.

3.3. Методика вивчення командиром індивідуально-психологічних особливостей особистості.

Поняття особистості у психології. Біологічне і соціальне у структурі особистості. Особистість і міжособистісні відносини. Свобода волі. Особистісна відповідальність. Структура психіки особистості. Загальне й індивідуальне у психіці людини. Психологічні властивості, процеси, стани, їх утворення та вплив на військову діяльність.

3.1. ПОНЯТТЯ ПРО ОСОБИСТІСТЬ У ПСИХОЛОГІЇ, ЇЇ СУТНІСТЬ І ЗМІСТ

Проблему особистості вивчають багато наук: філософія, соціологія, історія, етика, педагогіка, психологія та інші. Кожна з них, керуючись принципами єдиної методології, досліджує певні аспекти особистості. Так, педагогіка вивчає особистість як об'єкт формування, психологія вивчає закономірності розвитку особистості. Різні галузі психології: загальна, військова, вікова та інші, – вивчаючи психіку людини в різних умовах діяльності, вносять свій вклад у комплексне пізнання особистості. Психологія ж у цілому спрямована на пізнання сутності людської особистості. У психології вживаються близькі, але не тотожні поняття «людина», «індивід», «особистість», «індивідуальність». Людина з'являється на світ як індивід, розвивається у процесі діяльності та спілкування з іншими людьми, набуває соціально зумовлених властивостей і якостей, поступово стає особистістю, яка наділена неповторним поєднанням психологічних особливостей, утворює її індивідуальність.

Специфічними особливостями людини, що відрізняють її від тварин, є прямоходіння, пристосованість рук до трудової діяльності,

високорозвинений мозок. Людина володіє членороздільною мовою і свідомістю, здатна створювати знаряддя праці, використовувати їх для впливу на навколишній світ з метою задоволення своїх потреб.

Індивід – людина як біологічна істота, одиничний представник сімейства людей. Однак вона не є особистістю, носієм соціально зумовлених психічних властивостей і якостей. З'явившись на світ, немовля – індивід, але ще не особистість. Людину, яка виросла поза суспільством, також можна назвати індивідом.

Індивідуальність – неповторне поєднання особистісних властивостей і якостей людини, що властиві тільки їй і відрізняють її від інших людей. Своєрідність психічних властивостей особистості визначається неповторністю її життєвого досвіду. Індивідуальність виявляється в унікальному поєднанні властивостей і якостей особистості, в індивідуальному стилі діяльності, у спілкуванні, поведінці, звичках і т. ін. Індивідуальність – одна зі сторін особистості людини, яка характеризує її індивідуально-психологічні особливості.

Особистість – людина як соціальна істота, наділена свідомістю, завдяки чому вона здатна відображати і перетворювати світ. Те, що ми з вами розглянули, можна відобразити схематично:

ЛЮДИНА	<ul style="list-style-type: none"> – це найвищий ступінь життя на Землі; – володіє прямоходінням, свідомістю і мовою; – здатна відображати і перетворювати світ.
ІНДИВІД	<ul style="list-style-type: none"> – людина як біологічна істота; – людина поки що не стала особистістю; – матеріальна основа для розвитку особистості.
ОСОБИСТІСТЬ	<ul style="list-style-type: none"> – людина як соціальна істота; – суб'єкт і об'єкт суспільних відносин; – розвивається у свідомій діяльності.
ІНДИВІДУЛЬНІСТЬ	<ul style="list-style-type: none"> – особистість в її своєрідності; – неповторне поєднання особливостей особистості; – виявляється у властивостях і якостях особистості.

Як визначають поняття особистості провідні психологи? Зокрема, Л. С. Виготський, С. Л. Рубінштейн, Б. Г. Анан'єв, О. М. Леонтьєв,

О. Г. Ковальов, Г. С. Костюк, А. В. Петровський, І. С. Кон та інші внесли значний вклад у розвиток теорії особистості. Багато з них дали своє бачення на визначення поняття «особистість». Отже:

С. Л. Рубінштейн: Особистість – сукупність внутрішніх умов, через які відбиваються зовнішні впливи;

Б. Г. Ананьєв: Особистість – суб'єкт суспільної поведінки і комунікацій;

О. М. Леонтьєв: Особистість – суб'єкт діяльності;

О. Г. Ковальов: Особистість – суб'єкт і об'єкт суспільних відносин;

І. С. Кон: Особистість означає людського індивіда як члена суспільства, узагальнює інтегровані в ньому соціально значущі риси.

А. В. Петровський вважає, що особистістю у психології позначається системна соціальна якість, що набувається індивідом у предметній діяльності та спілкуванні і характеризує рівень та якість відбиття суспільних відносин в індивіді.

Аналіз усіх перерахованих визначень показує соціальну сутність особистості. Особистість розуміється як продукт соціалізації людини, її життя в суспільстві, де вона існує і діє у складній системі історично сформованих суспільних відносин.

Тепер розглянемо, як підходить до розгляду проблеми особистості **військова психологія**. Проблема особистості є однією з центральних у військовій психології і розглядається з позицій особистісно-соціально-діяльнісного підходу. Різні аспекти особистості неодноразово порушувалися в роботах військових психологів Г. Д. Лукова, К. К. Платонова, М. І. Дьяченка, М. Ф. Феденка, М. П. Коробейникова, Б. Ц. Бадмаєва, Л. Ф. Железняка, Л. О. Кандибовіч, Н. І. Варварова, Н. І. Конюхова та інших. Сюди включаються: виявлення сутності, структури та змісту особистості, закономірності розвитку особистості, вивчення індивідуальних особливостей, формування військово-професійної спрямованості, виховання характеру, розвитку здібностей та інші аспекти особистості. Зокрема, Л. Ф. Железняк вважає, що під *особистістю розуміється конкретна людина, представник певного суспільства, класу і колективу, яка усвідомлює своє ставлення до навколишнього, займається конкретним видом діяльності і володіє індивідуальними особливостями, властивою їй системою психологічних властивостей і якостей*. Це визначення найбільш повно відображає поняття особистості у психології, хоча воно і значне за обсягом. Доцільно розглянути, які теорії особистості розробляє зарубіжна психологія.

У зарубіжній психології існують різні теоретичні і концептуальні підходи до вивчення особистості. Тому ми розглянемо змістовно

базові: біогенетичний підхід, соціогенетичний підхід, психогенетичний підхід.

Біогенетичний підхід ставить в основу розвитку особистості біологічні процеси дозрівання організму. Сам процес розвитку трактується, головним чином, як дозрівання, з якого виводяться соціально-психологічні властивості особистості. Наприклад, американський вчений С. Холл установив закон, згідно з яким індивідуальний розвиток (онтогенез) повторює головні стадії філогенезу (еволюційного розвитку організму). Однак такі поверхові аналогії заважають зрозуміти конкретні закономірності психічного розвитку. Американський психолог А. Гезелл об'єднав чисто хронологічно опис різних аспектів розвитку особистості по роках. Однак календарний вік сам по собі не може бути основою змістових особливостей особистості, оскільки він ігнорує індивідуальні відмінності і соціальні умови розвитку. Яскравим представником концепції біогенетичного індивідуалізму є австрійський психолог З. Фрейд. Біологізм виступає у трактуванні особистості, яка розуміється як замкнута в собі біологічна індивідуальність, котра постійно знаходиться в суспільстві, відчуваючи на собі його вплив, і в той же час протистоїть йому. Відповідно до його вчення вся поведінка особистості обумовлена несвідомими біологічними інстинктами і, в першу чергу, сексуальними потягами. Інші представники біогенетичного підходу (Е. Кречмер, К. Конрад) шукали зв'язок між фізичним і психологічним розвитком на основі деяких біологічних факторів (типу статури, зміни в будові тіла і т. п.). У цілому спроби пояснити закономірності розвитку особистості, виходячи тільки з біологічних законів, не привели до успіху, оскільки біогенетичний підхід недооцінює роль соціальних чинників розвитку.

Соціогенетичний підхід пояснює особливості особистості, виходячи зі структури суспільства, способів соціалізації, взаємовідносин з оточуючими людьми. Так, теорія соціалізації Е. Дюргейма стверджує, що людина, народжуючись біологічною особиною, стає особистістю завдяки впливу соціальних умов життя. При цьому вирішальне значення відводиться спілкуванню, психологічному взаємовпливу, а економічні та політичні відносини людей і їх вплив на особистість не враховуються. Відповідно до теорії вчення (Е. Торндайк, Б. Скіннер) життя особистості та її відносини – результат навчання, засвоєння суми знань. Насправді, незважаючи на значення вчення, до нього не можна звести увесь розвиток особистості, оскільки вирішальний вплив на формування особистості надають саме життя, праця, людські відносини. Відповідно до теорії

поля американського психолога К. Левіна поведінка індивіда вимушена, особистість ніби рухається в зовнішньому полі сил тяжіння і відштовхування. Він пояснює особливості психіки і поведінки підлітка проміжком його становища між дитячим і дорослим світом, через що психіці притаманні внутрішні суперечності, а поведінці – напруженість і конфліктність. Однак ця концепція дуже абстрактна. У ній не враховуються економічні та політичні детермінанти (причинна залежність) поведінки особистості. Загальна позиція всіх перерахованих теорій полягає в тому, що вони пояснюють соціальну поведінку, виходячи із замкнутих у собі властивостей особистості або середовища.

Психогенетичний підхід в основу особистості ставить розвиток власне психічних процесів і функцій. Так, відповідно до теорії Е. Еріксона (США) розвиток людини складається з трьох взаємозв'язаних процесів:

- соматичного (тілесного розвитку організму) розвитку, що вивчає біологія;

- розвитку свідомого «Я», що вивчається психологією;

- соціального розвитку, досліджуваного суспільними науками.

У рамках цього підходу існує ряд концепцій:

а) **психодинамічна концепція** – спирається на розвиток емоцій. Однак ця концепція приділяє мало уваги інтелекту, що суттєво впливає на зміст інших психічних процесів;

б) **когнітивна концепція** – в основу теорії особистості ставить розвиток інтелекту, пізнавальних процесів і здібностей. Однак ця концепція залишає в тіні розвиток мотивації та емоцій, розумові операції розглядаються поза зв'язком із предметною діяльністю;

в) **концепція персоналізації** – зосереджує увагу на розвитку особистості в цілому.

Так, німецький психолог Е. Шпрангер в основу теорії поклав становлення духовного життя людини. Однак, розглядаючи співвідношення розвитку свідомості і практичної діяльності, він недооцінює провідну роль останньої. Загальний методологічний недолік усіх перерахованих зарубіжних теорій особистості – їх односторонність. У багатьох концепціях не враховуються об'єктивні суспільні умови життя людини, що детермінують її поведінку. На відміну від них вітчизняні психологи вважають, що жоден окремо взятий фактор, ознака, процес не визначає розвиток особистості в цілому. Тільки на основі принципу єдності свідомості і діяльності, у взаємозв'язку і взаємозалежності психічних процесів, станів, утворень і властивостей можна шукати підходи до розвитку особистості.

Проблема особистості складна і багатогранна. З боку вчених психологів є різні підходи до її розвитку. Вітчизняні психологи визначають природу людської особистості в основному двома чинниками, до яких відносять перш за все **соціальні і біологічні**. Коротко розглянемо їх.

1) Соціальна обумовленість особистості. Щоб жити, люди повинні їсти, пити, мати житло і т. ін. Ці засоби існування відбуваються у процесі праці. Виробляючи матеріальні і духовні блага, люди вступають у певні відносини один з одним. Виробничі відносини, суспільне середовище, відображаючись у свідомості, впливають на кожну людину, визначають найважливіші особливості її особистості. Таким чином, **особистість** – явище соціальне, продукт розвитку суспільства, об'єкт і суб'єкт суспільних відносин. Особистість – сукупність психічних властивостей і якостей людини, а людина – носій цих властивостей і якостей. Отже, здатність бути особистістю властива людині як соціальній істоті.

Взаємодія особистості з навколишнім світом здійснюється в системі об'єктивних відносин, які складаються між людьми у процесі діяльності. Міжособистісні відносини мають свій психологічний зміст, який включає:

По-перше, **наявність соціального контролю і соціальних норм**. Суспільство виробляє в якості соціальних норм специфічну систему зразків поведінки для членів суспільства. Їх порушення включає механізми соціального контролю (несхвалення, осуд, покарання), що містяться у концепції поведінки, що відхиляється від норми.

По-друге, **роль і рольові очікування в міжособистісних відносинах**. У процесі міжособистісних відносин одна і та ж людина, як правило, виконує різні ролі, входячи в різні ситуації спілкування. Взаємодія людей, які виконують різні ролі, регулюється рольовим очікуванням. Бажає чи не бажає особистість, проте оточуючі очікують від неї поведінку, відповідну певним зразкам. Те чи інше виконання ролі обов'язково отримує суспільну оцінку, і скільки-небудь значне відхилення від зразка засуджується.

По-третє, **міжособистісні конфлікти**. У процесі міжособистісних відносин у деяких ситуаціях виявляється антагонізм позицій, що іноді обертається взаємною ворожістю, і виникає міжособистісний конфлікт. *Два роди причин можуть призводити до конфліктів:*

- а) предметно-ділові розбіжності;
- б) розбіжність особистісно-прагматичних інтересів.

Перший рід причин, як правило, не призводить до розриву міжособистісних відносин. Другий, як правило, призводить до їх розриву.

По-четверте, **дружнє спілкування**. Дружба (військове товариство) – стійка, індивідуально-виборча система взаємин, що характеризується взаємною прихильністю, високим ступенем задоволеності спілкуванням одного з одним. Розвиток дружби передбачає реалізацію певного нормативного кодексу поведінки, який стверджує:

- необхідність взаєморозуміння, відвертість, відкритість; високий ступінь довіри;
- взаємний інтерес до справ іншого, щирість і безкорисливість почуттів.

Порушення кодексу дружби призводять до її припинення або до поверхових стосунків між мало знайомими людьми. Розглядаючи міжособистісні відносини, нам необхідно з'ясувати проблему особистісної відповідальності. Відповідальність як поняття відображає об'єктивний характер взаємин між людьми з точки зору свідомого здійснення пред'явлених до них взаємних вимог. Особистісна відповідальність формується як результат тих зовнішніх вимог, які до людини пред'являє колектив, суспільство. Сприйняті особистістю, вони стають внутрішньою основою мотивації її відповідальної поведінки, регулятором якої служить совість.

Командиру необхідно розглядати відповідальність в нерозривному зв'язку з *військовою дисципліною*. На особистісному рівні військовослужбовця відображаються умови служби в армії. Під час навчання військової справи воїни беруть активну участь і в громадському житті країни. Великий вплив на військовослужбовця справляє *військовий колектив*. Становлення особистості військовослужбовця здійснюється в навчальних групах, військових підрозділах, де на розвиток і формування військовослужбовця активно впливає колектив підрозділу. Тому командир повинен постійно враховувати роль колективу в розвитку особистості військовослужбовця.

2) Біологічна обумовленість особистості. Коли йдеться про особистість як про конкретну людину, на увазі мається не тільки громадська природа. Необхідно враховувати також і біологічну сторону кожної людини. Деякі психологи, як ми говорили вище, абсолютизують біологічний підхід, вони ставлять в основу розвитку особистості біологічні процеси дозрівання організму і недооцінюють роль соціальних чинників розвитку. Але більшість психологів повністю не заперечують роль біологічного фактора. Вони вважають, що біологічний фактор впливає на вигляд людини, тому

його слід брати до уваги для вивчення та формування особистості. У військовій сфері врахування біологічних факторів необхідне для визначення навантаження, яке може витримати людина, цим же визначаються завдання фізичного виховання відносно кожного військовослужбовця. Фізичний стан військовослужбовця впливає на працездатність, від нього залежать успіхи в навчанні і службі, відносини з товаришами і командиром, ставлення до труднощів служби. Все це, у свою чергу, позитивно або негативно позначається на розвитку індивідуальних якостей особистості. Такі основні фактори, що обумовлюють формування особистості.

Особистість має свої характерні ознаки, основними з яких є:

– **свідомість** – здатність усвідомлено відображати і пізнавати об'єктивний світ;

– **самосвідомість** – здатність усвідомлювати саму себе;

– **саморегуляція** – управління своєю поведінкою і діяльністю;

– **активність** – реалізована здатність до діяльності (навчання, праці) та спілкування в системі міжособистісних відносин;

– **індивідуальність** – тобто сукупність неповторних властивостей і якостей, що визначають соціальний образ людини і відрізняють її від інших людей.

Таким чином, особистість має суспільну сутність. Тільки в системі суспільних відносин людина знаходить свою соціальну сутність і стає особистістю.

3.2. ПСИХОЛОГІЧНА СТРУКТУРА ОСОБИСТОСТІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЯ

Індивідуальність воїна визначається і характеризується психологічною структурою його особистості. Сучасні психологічні дослідження свідчать, що окремі риси та властивості особистості не просто об'єднані в єдину суцільну структуру, а ще й утворюють певну ієрархію. Вся структура, у свою чергу, визначається кожною складовою її частиною. А взагалі що таке структура?

Структура будь-якого психологічного явища – це єдність елементів та їх всебічних зв'язків. У психологію поняття «структура» ввів 1890 р. німецький вчений Х. Ернфельс. Структура протистоїть аморфності. Вперше у вітчизняній психології це поняття застосував у 1959 р. С. Л. Рубінштейн.

Сучасна вітчизняна психологія має кілька підходів до поняття структури особистості.

Психолог О. Г. Ковальов розглянув п'ять підструктур особистості:

- 1) спрямованість;
- 2) здібності;
- 3) характер;
- 4) система управління;
- 5) психічні процеси.

Психолог В. С. Мерлін виокремив дві підструктури особистості:

- 1) властивості індивіда (темперамент та індивідуально-психологічні особливості психічних процесів);
- 2) властивості індивідуальності (мотиви і ставлення, характер та здібності).

Професор А. І. Щербаков виходить із того, що *особистість* – це саморегулювальна динамічна функціональна система постійно взаємодіючих між собою властивостей, взаємин та дій, які з'являються внаслідок онтогенезу людини. На його думку, такий системний підхід до вивчення особистості як у статистиці, так і в динаміці її життєдіяльності дає можливість зрозуміти мотиви діяльності й поведінки індивіда як суспільного діяча. З дидактичної точки зору, властивості та дії особистості можуть бути об'єднані у чотири тісно взаємопов'язані функціональні підструктури, кожна з яких є складним утворенням, що відіграє важливу роль у життєдіяльності особистості.

Перша підструктура – система регуляції. В її основі лежить сформований життям індивіда відповідний комплекс сенсорно-перцептивних механізмів та процесів зворотного зв'язку, що забезпечує, з одного боку, постійну взаємодію зовнішніх та внутрішніх причин і умов прояву та розвитку психічної діяльності, а з іншого, – регуляцію поведінки індивіда як свідомого суб'єкта пізнання, спілкування та праці.

Друга підструктура – система стимуляції. Вона охоплює відносно стійкі психологічні утворення, які з'являються в людини вже в перші роки її продуктивної діяльності як свідомого суб'єкта. До них належать темперамент, інтелект, знання та відносини.

Третю підструктуру утворюють спрямованість, здібності, самостійність та характер. Таку структуру називають системою стабілізації.

Система індикації, що являє собою *четверту підструктуру*, передбачає властивості, ставлення та дії, що відображають суспільні

«думки та почуття» реальних особистостей, які визначають їхню поведінку – гуманізм, колективізм, оптимізм, любов до праці.

Професор К. К. Платонов також дотримується цієї ідеї і пропонує свою *динамічну функціональну структуру особистості*. В її основі – критерії відношення соціального і біологічного у властивостях особистості, в її структурі він відокремив чотири ієрархічні підструктури:

Підструктура	Елементи, які входять у підструктуру	Відношення біологічного та соціального	Види формування підструктур
1. Спрямованість особистості	Переконання, світогляд, ідеали, інтерес, бажання, покликання	Біологічного дуже мало	Виховання
2. Досвід особистості	Знання, навички, уміння, звички	Значно більше соціального	Навчання
3. Особливості психічних процесів	Воля, почуття, уявлення, мислення, сприймання, емоції, пам'ять	Частіше більше соціального	Вправи
4. Біопсихічні властивості	Темперамент, статеві, вікові, патологічні властивості	Соціального дуже мало	Тренування

Крім цих чотирьох підструктур, у структурі особистості він відокремлює дві загальні інтегративні підструктури:

- 1) характер;
- 2) здібності.

Ці властивості визначають риси, які є не тільки складовою особливої підструктури, а й можуть компенсувати якийсь недолік.

Головними в його концепції є такі аспекти. *По-перше*, вона має на увазі психологічну структуру. *По-друге*, вона динамічна, а саме: розвивається у часі, змінюючи склад своїх компонентів та зв'язків між ними за збереження функцій. *По-третє*, під структурою

К. К. Платонов розуміє єдність елементів. Та оскільки йдеться про взаємозв'язки не матеріальних, а функціональних властивостей і якостей особистості, то в цьому разі мається на увазі функціональна структура особистості.

Військові психологи М. Ф. Феденко, М. І. Дяченко основними компонентами психологічної структури особистості вважають:

- 1) психічні процеси;
- 2) психічні стани;
- 3) психічні властивості;
- 4) психічні утворення.

У підручниках з військової психології подано здебільшого їх підхід. Таких самих поглядів додержуються **українські психологи І. С. Вітенко, Л. М. Дутка, Л. Я. Зименьковська**.

Автор дотримується думки, що структура особистості є цілісне утворення, сукупність соціально значущих психічних властивостей, відношень та дій індивіда, яких набуто у процесі онтогенезу і які визначають його поведінку як соціального суб'єкта дії та спілкування. Тому при визначенні психологічної структури особистості слід постійно мати на увазі, що особистість – це саморегулююча динамічна функціональна система.

Спираючись на базові положення саме цього підходу щодо структури особистості військовослужбовця, коротко розглянемо зміст її елементів.

3.2.1. Психічні процеси

Психічні процеси – динамічне відображення дійсності в різних формах психічних явищ. Психічний процес – це протікання психічного явища, що має початок, розвиток і кінець. При цьому потрібно мати на увазі, що кінець одного психічного процесу тісно пов'язаний з початком іншого. Звідси – безперервність психічної діяльності в стані неспання людини. Психічні процеси викликаються як зовнішніми впливами на нервову систему, так і подразненнями, що виходять від внутрішнього середовища організму. Всі психічні процеси поділяють на:

- пізнавальні;
- емоційні;
- вольові (рис. 7).

Рисунок 7 – Класифікація психічних процесів

1. Пізнавальні психічні процеси

Пізнавальні психічні процеси відіграють велику роль у житті й діяльності людини. Завдяки їм людина відображає навколишній об'єктивний світ, пізнає його і на основі цього орієнтується в обстановці і свідомо діє. У складній психічній діяльності різні процеси пов'язані і складають єдине ціле, що забезпечує адекватне відображення дійсності і здійснення різних видів діяльності.

До **пізнавальних психічних процесів** належать:

1. Відчуття.
2. Сприйняття
3. Пам'ять.
4. Уява.
5. Увага.
6. Уявлення
7. Мислення.
8. Мова.

Відчуття – це відображення окремих властивостей предметів, явищ зовнішнього і внутрішнього світу в свідомості людини під час їх безпосереднього впливу на органи чуття.

У результаті цього формується нервовий імпульс у мозок і назад до виконавчого органу. Предмети і явища дійсності, що впливають на наші органи чуття, називаються **подразниками**, а вплив подразників на органи чуття називається **роздратуванням**. Роздратування, у свою чергу, викликає в нервовій тканині порушення. Відчуття виникає як реакція нервової системи на той чи інший подразник і, як будь-яке психічне явище, має рефлекторний характер. Причому, якщо цей подразник загрожує організму, реакція захисту проходить без участі головного мозку (затримання руки при відчутті болю, відновлення з його втратою). Джерелами відчуттів служать *фізичні властивості предметів* (твердість, стан, температура, яскравість, форма і т. п.), *хімічні властивості предметів* (склад, концентрація і т. ін.) і стан внутрішнього середовища організму (біль, голод, ситість та ін.).

Фізіологічним механізмом відчуттів виступає діяльність спеціальних нервових аналізаторів, кожен з яких складається з трьох частин:

1) *рецептора сенсорної клітини* – периферичного відділу, нервового закінчення, що сприймає подразнення із зовнішнього світу або різних органів людського організму, який трансформує зовнішню енергію роздратування в нервовий процес;

2) *аферентних або чутливих нервів*, що називаються нервовим шляхом, які проводять збудження в нервові центри (центральный відділ аналізатора);

3) *нервового центру* (відповідної ділянки кори головного мозку, кіркової частини аналізатора), переробленого збудження, що надходить від рецептора. Для виникнення відчуття необхідна робота всього аналізатора.

У людини (в тому числі військовослужбовця) пізнання світу в усій його різноманітності досягається завдяки наявності достатньої кількості аналізаторів (органів відчуттів).

Залежно від розташування в організмі всі рецептори прийнято ділити **на три групи**:

1) *екстерорецептори*, нервові закінчення яких знаходяться на поверхні тіла, сприймають і переробляють зовнішні роздратування;

2) *інтерорецептори*, нервові закінчення яких знаходяться всередині людського організму, сприймають і переробляють подразнення, що йдуть від внутрішніх органів (шлунка, кишечника, серця та ін.);

3) *пропріорецептори*, нервові закінчення яких знаходяться у м'язах тіла, вестибулярний апарат, сприймають і переробляють подразнення, що йдуть від рухових органів (м'язів, зв'язок та ін.), доставляють у мозок інформацію про положення тіла в просторі.

У свою чергу, *екстерорецептивні відчуття* ділять на **контактні**, що викликаються безпосереднім впливом подразника на поверхню тіла і відповідного сприйманого органу (смак, дотик), і **дистанційні**, що діють на органи почуттів на деякій відстані (нюх, слух, зір).

Найбільш давньою є **органічна** (перш за все больова) чутливість, потім з'явилася **контактна**. Тому еволюційно наймолодшими слід уважати **дистанційні** відчуття. Процес виникнення відчуттів схематично має такий вигляд:

Подразники: звук, світло, температура та ін.	Робота аналізаторів (під час відповідних роздратувань) викликає відчуття як психічний процес	Різні відчуття: слухові, зорові, смакові та ін.
Роздратування (фізичний процес)	Збудження (фізіологічний процес)	Відчуття (психічний процес)

Залежно від властивостей і якостей відображеної об'єктивної реальності виділяють відчуття:

- зорові;
- смакові;
- дотикові;
- нюхові;
- рухові;
- температурні;
- органічні;
- больові;
- положення тіла в просторі, координаті рухів, вібраційні та ін.

Для людини важливі всі відчуття, проте у процесі пізнавальної діяльності їх значення нерівноцінні. Встановлено, що через **зоровий аналізатор** надходить інформації **в 100 разів більше**, ніж через слуховий; **80 % усіх робочих операцій** здійснюється під зоровим контролем, за допомогою зору людина отримує **85 % інформації**.

Інтенсивність відчуття є його кількісною характеристикою і визначається силою діючого подразника та функціональним станом рецептора. Зорова система людини розрізняє електромагнітні хвилі, розташовані в діапазоні *від 380 до 780 мільярдних частот метра*, які, у свою чергу, породжують відчуття різного кольору (380–450 × 10⁻⁹ – фіолетовий; 650–780 × 10⁻⁹ – червоний). Равликовий апарат усередині вуха резонує на коливання *від 10 до 20000 в секунду*. Органи дотику –

чутливі клітини шкіри – на 1 см^2 мають 12–13 холодкових, 1–2 теплових, 100–200 больових, до 40 точок відчуття дотику. У людини 60 млн нюхових клітин у верхніх носових раковинах.

Тривалість відчуття – його тимчасова характеристика. Під час впливу подразника на орган почуттів відчуття виникає не відразу, а через деякий час. Для дактильних відчуттів цей період становить 130 мс., для больових – 370, для смакових – 50. Подібно до того, що відчуття не виникає одночасно з початком дії подразника, воно і не зникає одночасно з його припиненням. Слід від подразника деякий час залишається у вигляді **послідовних образів**. Наприклад, якщо в повній темряві запалити яскраву лампу, а потім погасити її, то після цього на темному тлі деякий час ми бачимо яскраве світло лампи.

Відчуття викликається дією подразника певної сили. Однак не будь-яке роздратування викликає відчуття. Щоб відчуття виникло, подразник повинен досягти певної величини.

Мінімальна величина подразника, за якої вперше виникає відчуття, називається абсолютним порогом відчуття. Подразники, які досягають її, лежать під порогом відчуття. Величина абсолютного порога характеризує **абсолютну чутливість органів чуття**.

Поряд з нижнім існує і **верхній поріг відчуття**. **Верхнім абсолютним порогом чутливості називається максимальна сила подразника, за якої людина перестає відчувати зростання роздратування.** Наприклад, звук вище 120 Дб відчувається як больовий, а понад 20000 Гц – не чутний.

Середні значення абсолютних порогів виникнення відчуттів для різних органів чуття людини наведені нижче.

Органи чуття	Величина абсолютного порога відчуття, подана у вигляді умов, за яких виникає ледь помітне відчуття певної модальності
Зір	Здатність сприймати ясною темною ніччю полум'я свічки на відстані до 48 км від ока
Слух	Розрізнення цокання наручних годинників у повній тиші на відстані до 6 м
Смак	Відчуття присутності однієї чайної ложки цукру в розчині, що містить 8 л води
Запах	Відчуття наявності парфумів лише за однієї їх краплі у приміщенні, що складається з 6 кімнат
Дотик	Відчуття руху повітря, виробленого падінням крила мухи на поверхню шкіри з висоти близько 1 см

Мінімальна відмінність між двома подразниками, що викликає ледь помітне розходження відчуттів, називається порогом розрізнення, який характеризується відносною величиною, постійною для даного аналізатора. Для зорового аналізатора це співвідношення становить приблизно $1/1000$, для слухового – $1/10$, для тактильного – $1/30$.

Діапазон чутливості того чи іншого органу відчуттів конкретного військовослужбовця знаходиться між максимальним і мінімальним порогами відчуттів. Абсолютна чутливість і її пороги можуть значно змінюватися залежно від зміни навколишнього середовища. Так, чутливість очей при переході з яскравого освітлення в темряву за 40 хвилин загострюється в 200000 разів.

Процес пристосування органів відчуттів військовослужбовців до діючого подразника, його інтенсивності або відсутності подразника називається адаптацією. Адаптація різних органів відбувається не відразу і має різні часові характеристики. Так, щоб зір набув у темній кімнаті потрібної чутливості, повинно пройти близько 30 хвилин. Слух людини адаптується до навколишнього фону вже через 15 с. Адаптація краще проходить до нюхових, тактильних (різновиду шкірних: дотику, тиску одягу на шкіру) відчуттів, гірше – до зорових, слухових, найменше – до больових.

Для процесу відчуття характерні явища **контрасту: один і той же подразник може відчуватися воїном по-різному, залежно від попередніх відчуттів або від відчуттів, які випробовуються одночасно**; при цьому слабкі подразники збільшують чутливість органів відчуття до інших, одночасно чинних (але більш сильних) подразників, а сильні зменшують цю чутливість. Так, тиха музика стимулює розумову діяльність воїна, гучна – пригнічує.

Нарешті, має місце **взаємодія і взаємовплив органів відчуття у процесі відчуття**, тобто **сенсibilізація**. Загальна закономірність полягає в тому, що слабкі подразники підвищують, а сильні знижують чутливість аналізаторів під час взаємодії. Наприклад, слабкі звуки подразники підвищують чутливість зорового аналізатора і т. ін.

Взаємодія відчуттів виявляється в явищі, званому **синестезією – виникненням під впливом роздратування одного аналізатора відчуття, характерного для інших аналізаторів**. Відомо, що високі звуки ми розцінюємо як «світлі», а низькі – як «темні». Звуки можуть привести до тепла, а колір – до холоду. Відомий мнемонік В. Шерешевський сприймав голоси забарвленими, а кольори, які він сприймав, відчувалися ним як «дзвінки» або «глухі»,

«солоні» або «хрусткі». Явища синестезії – ще одне свідчення постійного взаємозв'язку аналізаторних систем людського організму, цілісності чуттєвого відображення об'єктивного світу.

Іншими характеристиками відчуттів є здатність до:

- *компенсації* (відшкодування недорозвинених або порушених функцій шляхом використання збережених або перебудови частково порушених функцій);
- *концентрації* (прийомуватися, придивлятися);
- *розвитку* (тренування слуху, смаку та ін.).

У результаті поразки або хвороби може статися **атрофія** – втрата чутливості.

Відчуття військовослужбовця, відображаючи окремі властивості і якості предметів, взаємопов'язані між собою, взаємодіють одне з одним і в кінцевому підсумку приводять до більш складних пізнавальних процесів, перш за все до сприйняття.

Сприйняття – це наочно-образне відображення діючих у певний момент на органи чуття предметів і явищ дійсності в сукупності їх різних властивостей і частин.

Сприйняття – це не просто сума відчуттів. Воно вимагає виділення з усього комплексу ознак, що впливають (кольору, форми, відчутних властивостей, смаку, ваги і т. ін.), основних провідних з одночасним відволіканням (абстракцією) від несуттєвих. У разі збігу гіпотези про передбачуваний предмет виникає його впізнавання і сприйняття. Якщо ж впізнавання немає, то суб'єкт відносить його до певної категорії. Так, танк у темряві сприймається за брязкотом гусениць і шумом мотора. Цей образ складається на основі узагальнення знань про окремі властивості та якості предмета на основі досвіду. Виходячи з цього, ми можемо виділити **чотири операції перцептивної** (від лат. *perceptio* – сприйняття) **дії:**

- 1) виявлення;
- 2) розрізнення;
- 3) ідентифікація;
- 4) впізнавання (причому основою виявлення виступають відчуття).

Завдяки сприйняттю військовослужбовець виділяє різні предмети і явища (людей, товаришів по службі) в навколишньому середовищі та орієнтується у просторово-часових і соціальних зв'язках та відносинах.

Сприйняття відіграє важливу роль у військовій діяльності в цілому. Сприйняття, як і відчуття, є **рефлекторним процесом**.

Фізіологічною основою сприйняття є комплексна діяльність системи аналізаторів. У порівнянні з відчуттями сприйняття є *вищою формою* аналітико-синтетичної діяльності мозку. Без аналізу неможливе осмислене сприйняття. Так, незнайома іноземна мова сприймається як суцільний звуковий потік. Для розуміння її необхідно розчленувати на окремі фрази, слова за їх значеннями. Разом з аналізом має місце синтез, завдяки чому воїн сприймає не окремі розрізнені звуки, а слова і фрази. В основі синтезу лежить встановлення тимчасових нервових зв'язків. В основі сприйняття лежать два види нервових зв'язків: утворених у межах одного аналізатора і в декількох аналізаторах. Завдяки останнім у свідомості людини відображаються такі властивості предметів і явищ, для яких немає спеціально пристосованих аналізаторів (величина предмета, питома вага і т. ін.).

Тому у сприйнятті світ пізнається глибше, ніж у відчуттях.

В основі класифікації сприйняття, так само, як і відчуттів, лежать відмінності в аналізаторах, що беруть участь у сприйнятті. Залежно від переважної ролі того чи іншого аналізатора в акті відбивно́ї діяльності **виділяють**:

- **зорові** (розглядання креслення, таблиці, схеми, виробу тощо під час занять);
- **слухові** (слухання пояснень офіцера, вказівок, команд та ін.);
- **дотикові** (визначення предмета, його складових частин шляхом обмацування і т. п.);
- **смакові, нюхові** (не бачачи диму, за запахом можна визначити, наприклад, пожежу);
- **кінестезичні** (сприймаються нервовими клітинами, розташованими у м'язах і сухожиллях).

Основою іншого типу класифікації сприймань є форми існування матерії. Тут виділяються *сприйняття часу, простору, руху*.

Просторові відносини (форма, величина, обсяг предметів, відстань між ними і т. ін.) сприймаються за допомогою спільної роботи різних аналізаторів, які створюють у корі головного мозку відображення просторових характеристик предмета. У сприйнятті простору виділяється спільна робота вестибулярного апарату, окорухових м'язів, апарату бінокулярного зорового сприйняття і закріплений колишній досвід.

Сприйняття тимчасових відносин полягає у відображенні діяльності та послідовності, в основі яких лежать елементарні ритмічні

явища, відомі під назвою «біологічного годинника». До них належать такі циклічні явища, як биття серця, ритм дихання, а для більш тривалих інтервалів – ритміка зміни сну і неспання, поява голоду і т. ін. Правильність і точність *сприйняття часу* формується у військовослужбовців з досвідом.

У практичній діяльності велике значення має правильне *сприйняття руху*, оскільки практично будь-яке виробництво є зоною підвищеної небезпеки з великою кількістю подразників. Сприйняття руху забезпечується спільною роботою зорового і м'язового аналізаторів, пов'язаних з рухом очного яблука і голови.

Сприйняттю притаманний ряд властивостей.

Предметність. Результатом сприйняття є образ конкретного предмета військової діяльності, що має властивості, які викликають відчуття. Сприйняття військовослужбовця є осмисленим. Свідомо сприймати предмет – значить подумки позначити його терміном, віднести до певної групи, класу предметів, узагальнити його в слово. Навіть побачивши незнайомий предмет, людина намагається встановити в ньому схожість зі знайомим.

Вибірковість. З усього розмаїття оточуючих воїна предметів і явищ йому щоразу необхідно усвідомлено вибрати для сприйняття саме ті з них, які найбільш значущі. Для будівельного виробництва це фактори підвищеної небезпеки (підвищена вологість, висота, рух крана).

Цілісність. На відміну від відчуття, що відображає окремі властивості предмета, сприйняття дає цілісний образ. Він складається на основі узагальнення знань про окремі властивості і якості предмета, одержуваних у вигляді різних відчуттів. Компоненти відчуття настільки міцно пов'язані між собою, що єдиний складний образ предмета виникає навіть за відсутності окремих властивостей або частин об'єкта.

Структурність. Сприймаючи предмет, ми завжди подумки бачимо його структуру, складові частини, які формуються протягом деякого часу. Один раз почувши мелодію, людина може відтворити мотив, ритм.

Константність. Визначається як здатність сприймати предмети відносно постійними за формою, кольором, розміром, рядом інших параметрів незалежно від мінливих фізичних умов сприйняття. Навідники танків бачать цілі противника, що знаходяться на значній відстані, без спотворення їх розмірів.

Сприйняття залежить не тільки від роздратування, а й від самого суб'єкта. Сприймають не око і вухо, а конкретна жива людина. Тому на сприйнятті завжди позначаються особливості особистості людини, зміст її психічного життя. Ця залежність називається **апперцепцією**. У процесі сприйняття можуть виникнути **ілюзії** (від лат. *illusio* – помилка) – **неадекватне відображення сприйманого об'єкта і його властивостей**. Так, сіра смуга на світлому фоні здається темнішою, ніж на чорному. Причини, що викликають ілюзії у військовослужбовця, можуть носити як об'єктивний, так і суб'єктивний характер.

До **об'єктивних причин** належать, наприклад:

а) відсутність контрастності між предметом і фоном, що призводить до маскуванню об'єкта;

б) ефект *іrrадіації*. Світлі предмети з рівними їм темними здаються більшими за розміром. Простір (час), заповнений об'єктами (змістовною діяльністю), уявляється меншим, ніж незаповнений;

в) ефект «мінливого рельєфу». Злам окопу або траншеї на відстані сприймається або далеким, або таким, що виступає вперед.

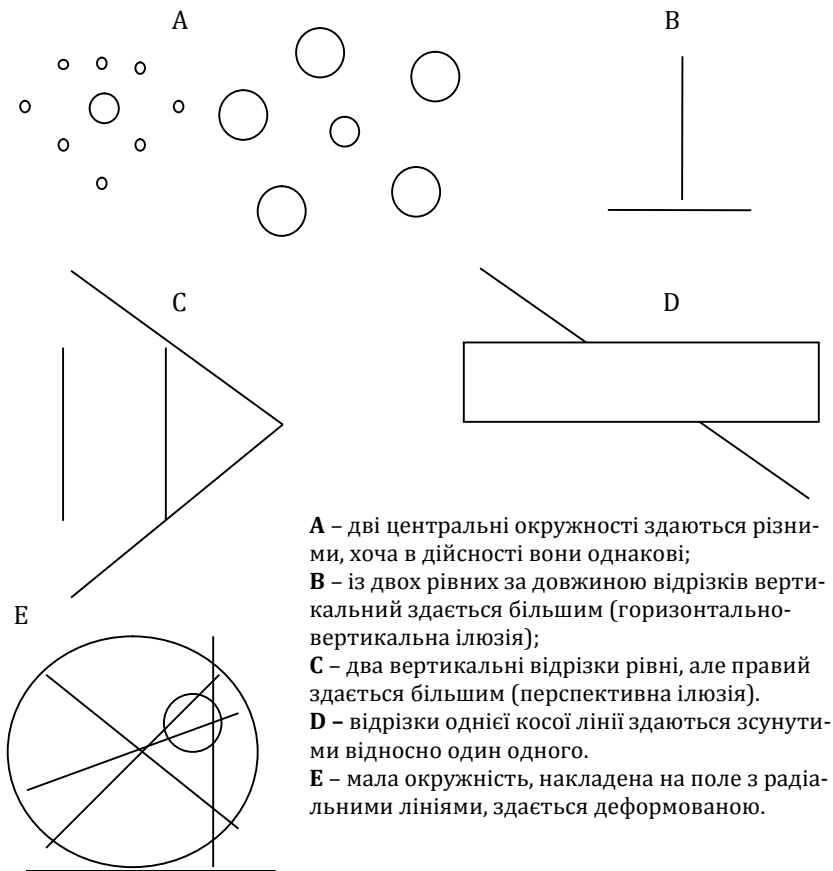
До **суб'єктивних причин** виникнення ілюзій належать: тимчасова апперцепція, нерозуміння сенсу сприйманого або приписування йому помилкового сенсу.

Під впливом ілюзій можлива недооцінка або переоцінка противника в бою, обсягів будівельних і будівельно-монтажних робіт.

Керівнику не байдуже питання про продуктивність процесу сприйняття службовцями навчального матеріалу на заняттях, під час інструктажів з техніки безпеки і т. ін. Вона залежить від рівня розвитку **ненавмисного і навмисного** сприйняття (залежно від ступеня участі волі і поставленої мети), від уміння вести спостереження (активна форма чуттєвого пізнання людиною дійсності) і від спостережливості воїна.

Особлива, найбільш розвинена форма навмисного сприйняття – це **спостереження: тривале, систематичне, планове, навмисне сприйняття воїном певного предмета, явища, об'єкта, навчального питання на занятті**. Сприйняття навчального матеріалу на рівні спостереження забезпечує йому необхідну продуктивність. Тривалі вправи у спостереженні сприяють розвитку спостережливості, тобто вміння помічати характерні, але малопомітні, на перший погляд, малоістотні особливості предметів.

Деякі оптико-геометричні ілюзії наведено нижче:

A – дві центральні окружності здаються різними, хоча в дійсності вони однакові;
B – із двох рівних за довжиною відрізків вертикальний здається більшим (горизонтально-вертикальна ілюзія);
C – два вертикальні відрізки рівні, але правий здається більшим (перспективна ілюзія).
D – відрізки однієї косої лінії здаються зсунутими відносно один одного.
E – мала окружність, накладена на поле з радіальними лініями, здається деформованою.

Таким чином, сприйняття – більш складний, порівняно з відчуттями, психологічний пізнавальний процес, який відіграє важливу роль в діяльності службовця.

Увага – це вибіркова зосередженість і спрямованість свідомості на відповідні предмети і явища.

Увага – це сторона всіх психічних пізнавальних процесів. Без неї неможлива жодна практична людська діяльність.

У житті людини увагу виконує багато різних функцій. Вона активізує потрібні і гальмує непотрібні в даний момент психологічні

процеси, сприяє організованому і цілеспрямованому відбору інформації, що надходить в організм, відповідно до його актуальних потреб, забезпечує виборчу і тривалу зосередженість психічної активності на одному об'єкті або виді діяльності.

Вибірковість уваги військовослужбовців залежить від багатьох факторів, і перш за все:

а) *від сили впливу* – той подразник, який сильніше діє на воїна, і буде привертати увагу;

б) *від новизни* – всякий новий подразник обов'язково звертає на себе увагу;

в) *від інтересу* воїна до певного об'єкта, предмета, явища, питання;

г) *від незвичності* – вона завжди привертає увагу;

д) *від розуміння значущості* воїном об'єкта уваги для життя і практичної діяльності.

Увага передбачає **зосередженість і заглибленість** у діяльність. Чим важче завдання, що стоїть перед військовослужбовцем, – тим напруженіша, інтенсивніша його увага, тим більша зосередженість на його вирішенні, тим менше він зауважує те, що його оточує. Завдяки цьому відображення стає ясним і виразним. Тим самим увага забезпечує ще одну функцію – **контроль і регуляцію** діяльності.

Увага військовослужбовця має **зовнішнє вираження**: у міміці, позі, в рухах, диханні, характері запитань і реплік на заняттях, у веденні підлеглими записів під час проведення останніх.

Фізіологічною основою уваги є утворення в одних ділянках кори головного мозку стійких вогнищ **збудження і загальмованості** в іншій частині. Цей процес І. П. Павлов образно описав, що якби можна було бачити крізь черепну кришку і якби місце великих півкуль з оптимальною збудливістю світилося, то ми побачили б на свідомій людині, яка думає, як по її великих півкулях пересуваєтья, постійно змінюється за формою і величиною химерна, неправильних обрисів світла пляма, оточена на всьому іншому просторі півкуль більш або менш значною тінню. Саме цій «світлій плямі» і відповідає більш чітке усвідомлення нами того, що впливає на нас і викликає це підвищене збудження.

Класифікуючи увагу, можна виділити такі її види:

1. Природна увага. Вона дана людині від народження. Це здатність вибірково реагувати на нові внутрішні та зовнішні стимули. Основний механізм цієї уваги – орієнтовний рефлекс (поява вперше у підрозділі і т. ін.).

2. Соціально зумовлена увага. Складається довічно в результаті навчання. Вона пов'язана з вольовою регуляцією поведінки, виборчим свідомим реагуванням на об'єкти (поведінку в суспільстві та ін.).

3. Безпосередня увага. Управляється об'єктом, на який вона спрямована і який відповідає актуальним інтересам і потребам людини в цей момент часу.

4. Опосередкована увага. Регулюється за допомогою жестів, слів, вказівних знаків.

5. Чуттєва увага. Пов'язана з переважною виборчою роботою органів почуттів і емоціями. У центрі свідомості виступає чуттєве враження.

6. Інтелектуальна увага. Пов'язана зі зосередженістю і спрямованістю думки. Вона ж є об'єктом інтересу (стеження за ходом лекції, словами викладача і т. ін.).

7. Мимовільна увага. Не пов'язана з участю волі. Це найбільш проста і генетично вихідна, пасивна і вимушена увага, що виникає незалежно від мети, що стоїть перед людиною. Вона виникає без спеціального наміру. Вона не є робочою (слухання музики під час відпочинку тощо).

8. Довільна увага. Виникає відповідно до поставленої мети і заздалегідь обраного об'єкта. Вона характеризується високою організованістю, цілеспрямованістю, стійкістю, активністю, навмисністю. У ній активну участь бере воля. Оскільки довільна увага залежить від втоми, вона не є оптимальною. Хоча вона, звичайно, продуктивна: увага під час водіння автомобіля, несення служби на посту та ін. Схильність до довільної уваги – це умова ефективної роботи нашого інтелекту. Вона сприяє кращому взаєморозумінню людей, запобігає конфліктам між ними, дає людині можливість більш успішно адаптуватися в суспільстві і є фактором соціального відбору.

9. Післядовільна увага. Виникає спочатку як довільна під впливом інтересу, позитивного ставлення воїна до предмета, а потім переходить у мимовільну. *Наприклад*, необхідно вирішити складне завдання, вирішення якого є досить проблематичним. Військовослужбовець волею змушує себе приступити до його вирішення. Та ось знаходиться нитка рішення, він все більше захоплюється нею, перестає відволікатися: завдання стало для воїна цікавим. Увага з довільної стала мимовільною. Поєднання довільної та післядовільної уваги дає ніби змішаний варіант найбільш економічної і продуктивної уваги.

10. Внутрішня увага. Зосередженість на своїх думках, переживаннях, почуттях.

11. Зовнішня увага. Зосередженість на подіях, предметах, явищах (наприклад, на словах керівника під час інструктажу з техніки безпеки).

Увазі притаманні такі властивості:

Стійкість. Вимірюється часом, протягом якого військовослужбовець може зосередитися на якомусь об'єкті, предметі діяльності, не відволікаючись і не послаблюючи уваги. Стійкість уваги залежить від індивідуальних фізіологічних особливостей людини (властивостей нервової системи, стану організму на цей період часу), психічних станів (збудженості, загальмованості та ін.), мотивації (наявності або відсутності інтересу до предмета діяльності, його значущості для особистості), зовнішніх обставин здійснення діяльності (відволікаючих факторів, що стимулюють), а також від особливостей діяльності (труднощів матеріалу, його зрозумілості й ін.).

Нормальним вважається становище, коли стійкість уваги під час виконання завдань пізнавальної або іншої діяльності зберігається *протягом 20–30 хвилин*, після чого стійкість уваги слабшає. Для її збереження потрібні спеціальні вольові зусилля як самого воїна, так і керівника занять.

Концентрація уваги. Це ступінь або інтенсивність її зосередженості у військовослужбовця на тому чи іншому об'єкті й одночасної його абстрактності від усього іншого. Висока концентрація визначає продуктивність діяльності, на яку вона спрямована. Однак надмірна зосередженість на одному веде до проявів неухважності стосовно іншого.

Розподіл уваги. Властивість, що характеризує можливість службовця займатися різними видами діяльності одночасно, однаково чітко їх усвідомлюючи. Хрестоматійним прикладом служать феноменальні можливості Юлія Цезаря, який міг одночасно робити сім не пов'язаних між собою справ. Наполеон міг одночасно диктувати своїм секретарям сім відповідальних дипломатичних документів. Однак, як показує життява практика, людина здатна виконати тільки один вид свідомої психічної діяльності. Разом з тим, якщо якийсь вид діяльності став для воїна звичним, то він одночасно може виконувати, чітко його усвідомлюючи, й інший вид діяльності.

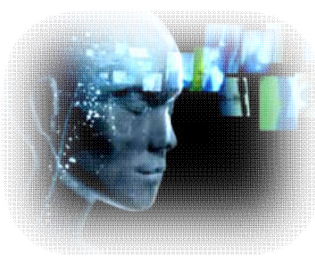
Переключення уваги. Воно полягає у свідомому й осмисленому переміщенні уваги з одного об'єкта на інший, від одного виду діяльності до іншого. Під час проведення заняття офіцер послідовно переводить увагу слухачів (підлеглих) від одного питання до

іншого, щоб зміст навчального матеріалу ними добре сприймався та усвідомлювався. Переключення уваги належить до числа добре тренованих якостей і є важливою складовою частиною професійності та майстерності службовців. Зокрема, людина здатна протягом 1 секунди 3–4 рази переключити увагу. Виходячи з цього, фахівці з галузі ергономіки виробляють оптимальний розрахунок робочого місця оператора, програміста, льотчика.

Обсяг уваги. Характеристика, що полягає у виділенні службовцю з усієї маси предметів, явищ тієї їх частини, яка у певний момент займатиме центральне місце в його діяльності. Обсяг уваги визначається кількістю одиниць інформації, які підлеглий в змозі охопити одночасно і сприймати їх однаково ясно і чітко. Класичний показник обсягу уваги – 7 ± 2 об'єкти (слова, цифри тощо).

Відволікання уваги. Мимовільне переміщення уваги з одного об'єкта на інший. Воно виникає при дії сторонніх подразників на людину, зайняту в цей момент будь-якою діяльністю. Відволікання може бути зовнішнім (під впливом зовнішніх подразників) і внутрішнім (сильні переживання, сторонні емоції, відсутність інтересу і почуття відповідальності до справи, втома).

Неуважність. Нездатність людини зосередитися на чомусь певному протягом тривалого часу. Зустрічається неуважність уявна (результат великої зосередженості і вузькості уваги) та справжня, причинами якої виступають загальний розлад нервової системи, недокрів'я, невихованість уваги, фізичне і розумове стомлення і перевтома, важкі переживання, висока вразливість. Боротьба з уявною неуважністю передбачає тренування переключення уваги з одного об'єкта на інший, а зі справжньою – комплекс виховання волі, характеру.

Уявлення – це психічні пізнавальні процеси відтворення у свідомості службовця образів раніше сприйнятих об'єктів, явищ, вражень.

Креслення, схема, формула, що сприймаються військовослужбовцем, викликають в його свідомості уявлення, які пов'язані не тільки безпосередньо з частинами обладнання, техніки, що сприймаються, а й з роз'ясненнями керівника. Завдяки цьому підлеглий пізнає те, що не в змозі безпосередньо сприйняти (роботу двигуна внутрішнього згоряння, роботу електронної схеми і т. ін.).

Уявлення – це образи предметів і явищ, які можуть відтворюватися за відсутності безпосереднього впливу їх на органи чуття персоналу.

Особливості уявлень у порівнянні зі сприйняттям полягають ось у чому:

- якщо безпосереднє сприйняття пов'язане з фоном, то уявлення може бути відвернуте від фону (наприклад, автомобіль і т. ін. можна уявити абстрактно);

- сприйняття конкретне, воно яскравіше, повніше, багатше за своїм змістом, а уявлення бідніше, блідіше. Це пояснюється тим, що фізіологічні процеси в мозку при безпосередньому відображенні предметів і явищ протікають більш активно, ніж тоді, коли ми що-небудь уявляємо;

- сприйняття більше пов'язане з предметами і явищами, що безпосередньо впливають, уявлення пов'язане з досвідом, пам'яттю;

- сприйняття більш стійке, уявлення – більш рухоме, мінливе;

- сприйняття виникають на основі роботи кори головного мозку в певний момент, а уявлення функціонують на основі слідів у корі мозку.

Із **фізіологічної точки зору**, уявлення є актуалізацією слідів чуттєвих образів, що раніше виникали, причому при уявленні порушується лише центральна частина аналізатора.

Уявлення впливають на такі психічні процеси, як пам'ять, мислення, уява. Нагадуючи підлеглому про будь-що важливе для нього, керівник може підвищити активність певних уявлень і тим самим впливати на хід мислення підлеглого, його вольові та емоційні процеси.

Оцінка процесу уявлення військовослужбовця характеризується:

- а) *за змістом* – на початку і в кінці служби, навчання уявлення військовослужбовця про предмет, явище, різні процеси;

- б) *за обсягом* – це якісна характеристика, яка розкриває широту знайомства військовослужбовця з дійсністю;

- в) *за відповідністю дійсності* – показує ступінь адекватності уявлень військовослужбовця про події, предмети і реагування на них. Часто він має досить невиразні уявлення про службу в підрозділі, орієнтується на засоби масової інформації;

- г) *за дієвістю* – показує те, наскільки уявлення дозволяють військовослужбовцю приймати правильні рішення і виконувати дії з урахуванням обстановки;

д) за яскравістю, виразністю, мінливістю, конкретністю, узагальненістю, активністю – тобто за здатністю службовця в потрібний момент уявити потрібні образи.

Уявлення класифікуються за такими напрямками:

За провідним органом почуттів вони бувають:

- зорові;
- слухові;
- смакові;
- нюхові;
- рухові;
- температурні;
- больові та інші.

За ступенем узагальнення вони можуть бути:

- поодинокі (одного конкретного предмета або явища);
- загальні (створюються у свідомості службовців на основі узагальненого сприйняття безлічі подібних предметів і явищ). Загальні уявлення виражаються певними поняттями.

За змістом вони можуть бути:

- військово-технічні;
- педагогічні;
- географічні;
- художні та інші.

За ступенем новизни бувають уявлення уяви і уявлення пам'яті. Створюючи уявлення за пам'яттю, воїн згадує. В уявленні за уявою у свідомості військовослужбовця будуються образи, які раніше не сприймалися з тих елементів, які ним були сприйняті раніше і збереглися в пам'яті.

Завдяки своїм уявленням воїн у пошуках найбільш правильного способу дій користується раніше накопиченим у нього життєвим і професійним досвідом, який зберігся у вигляді образів. Він робить все спочатку в розумі, подумки.

Таким чином, відчуття, сприйняття, увага і уявлення як джерела знань людини про навколишній світ входять у цілісний процес пізнання, утворюючи чуттєву тканину людської свідомості. На відміну від тварин чуттєві форми засвоєння дійсності людини опосередковані її практичною діяльністю, всім процесом історичного розвитку суспільства. У той же час вони відрізняються від раціональних форм своєю наочністю, в них ще не виділені внутрішні, приховані від безпосереднього сприйняття, закономірні зв'язки і відносини, як це має місце в абстрактних поняттях.

Уява – це психічний процес створення людиною на основі набутого досвіду образів об'єктів, яких вона безпосередньо не сприймала і не сприймає.

Подібно відчуттям і сприйняттям уява є психічним пізнавальним процесом і відображує об'єктивну реальність.

Із фізіологічної точки зору, уява є процес утворення нових систем тимчасових зв'язків як результат складної аналітико-синтетичної діяльності мозку.

У процесі уяви системи тимчасових нервових зв'язків ніби розпадаються і поєднуються в нові комплекси, групи нервових клітин зв'язуються по-новому. Фізіологічні механізми уяви розташовуються в корі та у відділах мозку, що більш глибоко залягають.

Види уяви: *активна і пасивна, мимовільна і довільна.*

Активна уява є умовою творчої діяльності людини і виявляється у вигляді мрії або фантазії.

Мрія – це образи і думки, які виступають як мотиви незавершеної діяльності.

Фантазії – це образи бажаного майбутнього, не схожого на справжнє.

Пасивна уява (наприклад марення) являє собою заміну діяльності безплідними мріями, які можуть заважати нормальному навчанню і службі.

Мимовільна уява виникає у свідомості незалежно від її волі і становить небувале сполучення образів і думок. Це відбувається у напівдрімотному стані, у сновидіннях і в разі втоми. Особливо небезпечна мимовільна уява, коли воїн виконує відповідальне доручення, наприклад, знаходиться на посту у варті. У напівдрімотному стані він може собаку, який біжить, прийняти за порушника і відкрити вогонь.

Довільна уява – це самостійне створення нових образів або їх систем за заздалегідь намеченим планом. Довільна уява може бути творчою і відтворюючою.

За видом діяльності уяву можна поділити на військово-технічну, тактичну, педагогічну та ін.

Особливим видом уяви виступає **мрія**, як образ бажаного майбутнього. Корисна мрія військовослужбовця, створена відповідно до реальної дійсності, активізує цілеспрямованість його в діяльності, житті, сприяє процесу самовдосконалення. Навпаки, порожня мрія чи відірвана від реальності розслабляє волю людини, гальмує її діяльність, викликає пасивність.

Незважаючи на гадану легкість, довільність, непередбачуваність виникаючих образів, творче перетворення дійсності в уяві підпорядковується своїм законам і полягає, в кінцевому підсумку, в уявному розкладанні вихідних уявлень на складові частини (аналіз) і подальшому їх з'єднанні в нових поєднаннях (синтез), які носять аналітико-синтетичний характер.

Для створення нових образів, машин і механізмів використовуються багато прийомів. **Головними з них вважаються:**

1. Аглютинація – комбінування ознак, злиття окремих елементів або частин кількох предметів в один образ. Так були створені танк-амфібія, аеросани, гідролітак та ін.

2. Акцентування – применшення або перебільшення розмірів об'єктів, ознак, властивостей або їх окремих елементів. Прикладом можуть служити шаржі карикатуристів, герої релігій, епосу (багаторукий Будда, одноокий циклоп) та ін.

3. Схематизація – якщо при створенні нового образу уявлення зливаються, відмінності згладжуються, а риси схожості виступають на перший план. Ми легко можемо уявити собі німця, француза, англійця, але насилу виділимо відмінності між ними.

4. Типізація – більш складний процес, ніж схематизація. Це створення нового образу на основі порівняння й узагальнення ряду об'єктів. Людський тип – це індивідуальний образ, в якому поєднані в одне ціле найбільш характерні ознаки людей цілої групи, класу, нації та ін.

Крім цього, у кожної людини існує індивідуальна своєрідність відчуття. Воно виражається в яскравості образів, їх реалістичності, правдивості, широті, довільності (умінні підпорядковувати уяву поставленому завданню), стійкості (тимчасовий компонент). Найвищою точкою творчості, його кульмінацією є натхнення, для якого характерне особливе емоційне піднесення, ясність і виразність думки, відсутність напруги, суб'єктивного переживання. За словами І. Є. Рєпіна, *натхнення* – це нагорода за майже каторжну працю.

Таким чином, виходячи з вищесказаного, можна зробити висновок, що уява має велике значення в житті військовослужбовців. Керівнику у своїй діяльності потрібно всіляко розвивати її у своїх підлеглих. Завдяки уяві керівник, навчаючи підлеглих, проектує особистість підлеглого, передбачає його вчинки.

Відомо, що, виникаючи іноді в бойовій обстановці, помилкові думки й астенічні почуття можуть бути причиною прояву у військовослужбовця образів мимовільної уяви. Навчити його володіти своєю уявою можна лише в тому випадку, якщо він отримає великий

досвід самостійних дій у подібних умовах у процесі бойової підготовки. Уява обов'язково викликає позитивні або негативні психічні стани. Наближення умов навчання до бойових може викликати ці стани.

Ознайомлення військовослужбовця з бойовою дійсністю, набуття ним досвіду успішного подолання труднощів і небезпечних факторів сучасної війни буде формувати у нього здібність керувати своєю уявою.

Пам'ять – це форма психічного відображення дійсності, що полягає в закріпленні, збереженні і наступному відтворенні у свідомості людини всіх елементів минулого досвіду.

Сприйняте й осмислене під час пізнавальної діяльності військовослужбовець повинен міцно запам'ятати і в подальшому відтворювати у процесі виконання конкретних практичних завдань. Це забезпечується перш за все *пам'яттю*.

Під *пам'яттю* розуміється запам'ятовування, збереження, наступне впізнавання і відтворення слідів минулого досвіду, що дозволяє накопичувати інформацію, не втрачаючи при цьому колишніх знань, відомостей, навичок.

Пам'ять є у всіх живих істот. У первинних істот вона представлена двома видами: генетичною та механічною. Перша є ланкою для передачі з покоління в покоління необхідних біологічних, психічних та інших властивостей. Друга передає здатність до навчання, набуття життєвого досвіду.

У людини більш широкий спектр класифікації:

1) за характером психічної активності, що переважає в діяльності, пам'ять ділять на рухову, емоційну, образну і словесно-логічну;

2) за характером цілей діяльності – на мимовільну і довільну;

3) за тривалістю закріплення і збереження матеріалів – на миттєву, короткочасну, довготривалу та оперативну.

Миттєва (іконічна) пам'ять являє собою безпосередній відбиток сенсорної інформації: утримання точної картини світу, яка сприймається органами почуттів, і пам'ять-образ. Її тривалість – 0,1–0,5 с. Продемонструвати її можна такою вправою: заплющити очі, на мить відкрити і знову закрити. Побачена чітка, ясна картина деякий час зберігається, а потім повільно зникає.

Короткочасна пам'ять – це спосіб зберігання інформації протягом короткого проміжку часу (кілька десятків секунд) після однократного нетривалого сприйняття і негайного відтворення.

Оперативна пам'ять – це зберігання інформації протягом певного, заздалегідь заданого терміну (від кількох секунд до кількох днів), визначеного конкретним завданням, поставленим перед військовослужбовцем. Після вирішення завдання інформація може зникати з оперативної пам'яті. Під час підготовки до іспитів часто ті, хто навчається, включають саме цей вид пам'яті, якщо протягом року ігнорували сумлінне вивчення предмета.

Довготривала пам'ять – це здатність зберігати інформацію протягом практично необмеженого строку. Це найбільш важлива і найскладніша із систем пам'яті. Якщо ємність перших типів пам'яті обмежена часом або обсягом, то довгострокова – практично безмежна. Вона передбачає здатність людини пригадати в будь-який потрібний момент те, що нею колись було запам'ятовано. Формування у підлеглих довготривалої пам'яті – важливий напрям у діяльності керівника.

Рухова пам'ять – це запам'ятовування, збереження і відтворення різних рухів та їх систем. Вона служить основою для формування різних навичок. Ознаками цього виду пам'яті є вправність, спритність. Прикладами можуть служити майстерне користування зброєю, водіння бойової техніки та ін.

Емоційна пам'ять – це пам'ять на почуття. Матеріал запам'ятовується краще, якщо він викликає у людини емоційні переживання. Ми пам'ятаємо складання Військової присяги, прибуття в інститут, але не запам'ятовуємо сірі будні.

Образна пам'ять – пам'ять на уявлення, картини життя, оточення, а також на звуки, запахи, смаки. Вона буває зоровою, слуховою, дотиковою, нюховою, смаковою. Ці специфічні види пам'яті безпосередньо пов'язані з професійною діяльністю і можуть досягати різного високого рівня.

Змістом **словесно-логічної пам'яті** є наші думки, одягнені в мовну форму. Якщо матеріал не піддається смисловій обробці, то буквальне заучування постає у вигляді механічного запам'ятовування. Цей вид пам'яті характерний тільки для людини і пов'язаний з другою сигнальною системою. Це основний вид пам'яті у засвоєнні підлеглими нових знань.

Мимовільна і довільна пам'ять розрізняються залежно від участі волі у процесі запам'ятовування і відтворення. У першому випадку процес відбувається автоматично, без будь-яких зусиль,

без спеціально поставленої мети, на відміну від другого. Розвивати довільну пам'ять можна, використовуючи комплекс спеціальних мнемонічних дій і вправ, а мимовільну – включаючи інтерес до запам'ятовування матеріалу.

Основними процесами пам'яті виступають:

- запам'ятовування;
- збереження;
- відтворення;
- забування.

Ці процеси формуються в діяльності і визначаються нею.

Запам'ятовування буває *довільним* і *мимовільним* (без заздалегідь поставленої мети, без використання будь-яких прийомів); *механічним* (запам'ятовування в такому ж порядку, в якому і сприймалося, без будь-яких перетворень) і *осмисленим* (розуміння внутрішніх логічних зв'язків між частинами матеріалу).

Діяльність, спрямована на запам'ятовування і відтворення отриманого матеріалу, називається **мнемонічною**.

Німецький вчений Г. Еббінгауз установив певні закономірності запам'ятовування:

1) Запам'ятовуються краще події, що справляють на людину сильні враження. Вони ж легко відтворюються навіть через багато років. Якщо ж події не справляють вражень, то вони погано відображаються в пам'яті, навіть якщо відбувались десятки разів.

2) Попередні повторення матеріалу, що підлягає заучуванню, економить час на його засвоєння.

3) При запам'ятовуванні довгого ряду краще всього за пам'яттю відтворюється його початок і кінець.

4) Логічно пов'язаний матеріал запам'ятовується краще.

5) Розподілене за часом і вроздріб повторення ефективніше суцільного і одноразового.

6) Нове повторення сприяє кращому запам'ятовуванню того, що було вивчено раніше.

7) Посилена увага до запам'ятовування підвищує його ефективність і знижує число повторень для повного заучування.

8) Цікаве запам'ятовується краще і без зусиль, так само як і рідкісне, дивне, незвичайне.

9) Мнемонічна діяльність підвищує ефективність запам'ятовування, особливо якщо її пов'язати з основною метою діяльності, давши при цьому установку на запам'ятовування. Оволодіння технікою мнемонічної діяльності (мнемотехнікою) – величезний резерв для оволодіння запам'ятовуванням матеріалу.

Збереження – другий процес пам'яті. Воно може бути *статичним* (виявлятися в довготривалій пам'яті) і *динамічним* (виявлятися в оперативній пам'яті).

Протягом певного часу під впливом подій, що відбуваються, збережений матеріал може піддаватися реконструкції, переробці. Це можна простежити на таких процесах пам'яті, як *впізнавання* і *відтворення*.

Впізнавання об'єкта відбувається в момент сприйняття на основі раніше сформованих особистих вражень (уявлення, пам'яті) або на основі словесних описів (подання уяви) шляхом віднесення цього об'єкта до певної категорії, класу, виду. *Впізнавання* буває різної *точності* і *повноти* – від смутного знайомства до повної чіткості.

Відтворення – більш складний процес, який здійснюється після сприйняття і поза ним. І якщо *фізіологічною основою пам'яті* є сліди нервових процесів, що відбувалися раніше і збережені в корі головного мозку людини завдяки пластичності нервової системи, то *фізіологічною основою відтворення* є відновлення цих слідів. Відтворення може виступати у вигляді *пригадування*, бути *довільним* і *мимовільним*, *безпосереднім* і *опосередкованим*, здійснюватися після першого заучування матеріалу або в його процесі.

Прикладом *безпосереднього відтворення* виступає оперування завченою таблицею множення.

Забування – останній процес пам'яті. Воно виражається в неможливості згадати або помилковому впізнаванні і відтворенні. Закон забування вивів Г. Еббінгауз.

Із його дослідів, підтверджених результатами досліджень інших учених-психологів, випливає, що якщо учні не працюватимуть над закріпленням навчального матеріалу в пам'яті, то *через 2 місяці* у них залишиться *лише 25 %* інформації, і найбільша втрата (*55 %*) відбудеться в *перші 3–4 дні* після сприйняття.

Забуванню притаманні деякі **властивості і закономірності**:

Забуте відразу ж після сприйняття може відновлюватися через деякий час (явище *ремінісценції*).

Забування відбувається швидше, якщо матеріал недостатньо зрозумілий або не цікавий людині.

Швидкість забування безпосередньо залежить від обсягу матеріалу і ступеня складності його засвоєння.

Одна з причин забування – негативний вплив діяльності, наступної за заучуванням (ретроактивне гальмування).

Причиною забування можуть бути різні хвороби нервової системи, травми, стомлення, сторонні подразники, що заважають зосередитися на потрібному матеріалі.

У боротьбі з забуванням велику роль відіграють раціональні способи заучування.

Особливого значення для військовослужбовців набуває питання про **якості пам'яті**, тобто індивідуальні відмінності в пам'яті людей.

Зазвичай виділяють такі ознаки:

обсяг пам'яті – це кількість матеріалу, що може бути відтворений відразу після однократного сприйняття. Обсяг короточасної пам'яті зазвичай позначається цифрою 7 ± 2 об'єкти;

швидкість запам'ятовування – час, який необхідний для повного запам'ятовування викладеного матеріалу;

точність запам'ятовування – ступінь відповідності між сприйнятим і відтвореним матеріалом;

тривалість – максимальний строк, через який буде відтворено раніше сприйняте;

готовність пам'яті – легкість відтворення необхідних вимог. Керівник повинен знати, що людина запам'ятовує 10 % того, що читала; 20 % того, що чула; 30 % того, що бачила; 50 % того, що чула і бачила; 70 % того, що говорила; 90 % того, що говорила і робила.

Деякі не дуже суттєві відмінності у вказаних цифрах залежать від індивідуальних особливостей людини і привідних обставин.

Таким чином, **пам'ять** – це складний психічний пізнавальний процес, що вимагає великої уваги до його вивчення. Перед керівниками стоїть завдання озброїти підлеглих техніками її поліпшення, що дозволить підвищити ефективність навчальної та службової діяльності.

Мислення – вищий ступінь пізнання людиною об'єктивної дійсності.

Мислення – це процес відображення в людській свідомості складних зв'язків і відносин між предметами і явищами об'єктивного світу.

Фізіологічну основу мислення становить взаємодія першої та другої сигнальних систем у роботі кори головного мозку людини. Провідна роль у цьому належить другій сигнальній системі – системі кіркових зв'язків, що забезпечує відображення дійсності на основі слів, понять і відповідних їм образів. Мислення найбільш повно виявляється у вирішенні різних навчальних, службових, бойових завдань. Керівник постійно вирішує безліч подібних завдань: вивчення підлеглих, їх

навчання і виховання, організація служби, управління людьми. Коли військовослужбовець мислить, то він самостійно відкриває для себе щось нове, невідоме.

Щоби правильно орієнтуватися в бойовій обстановці й оцінювати наміри та можливості противника, необхідно не тільки відчувати і сприймати предмети і явища, що впливають, але й враховувати особливості та характер зв'язків між ними.

Зв'язки і відносини між предметами і явищами не є речовинними, вони не відчутні і тому не можуть відображатися відчуттями і сприйняттями людини. Їх відображення у свідомості стає можливим завдяки *мисленню*.

Так, бойова обстановка характеризується не тільки певними якостями і властивостями, сукупністю відомих предметів, але й складними зв'язками і відносинами між ними. Це, наприклад, побудова бойового порядку противника, взаємодія підрозділів, задум противника, переслідувана ним мета і т. ін. Усі ці зв'язки і відносини відображаються у свідомості військовослужбовця завдяки процесу мислення.

Мислення людини характеризується рядом **особливостей**, а саме:

- **опосередкованим характером**. Установлюючи зв'язки і відносини між предметами, кожен військовослужбовець спирається не тільки на безпосередні враження, а й на свій попередній досвід, знання про загальні закони явищ. У процесі мислення він користується враженнями, положеннями, що вже склалися, в яких узагальнені зв'язки та закономірності навколишнього світу;

- **предметністю відображення**. Однак мислення не зводиться до нього. Відображаючи зв'язки і відносини між предметами і явищами, людина завжди мислить ці зв'язки в абстрактному й узагальненому вигляді, які мають загальне значення для всіх подібних явищ, а не тільки для конкретного спостережуваного явища;

- **відображенням зв'язків і відносин між предметами і явищами у словесній формі**;

- **органічним зв'язком із практичною діяльністю**, спираючись на суспільну практику людини.

Процес вирішення службовцями будь-якого розумового завдання має кілька основних етапів (фаз) і здійснюється в певній послідовності.

1. Усвідомлення проблемної ситуації, формулювання питання (завдання). Це означає, що в даних умовах вдалося попередньо розчленувати відоме (дане) і невідоме (шукане), а також визначити вимогу (мету).

2. Створення гіпотези шляху, яким має йти вирішення, тобто стратегії рішення, її загальної схеми.

3. Гіпотез може бути виділено багато, проте у процесі їх перевірки неправдиві відкидаються. На цьому етапі йде розробка гіпотези, виділення приватних операцій, членування на частини, зіставляючи це з умовою завдання.

4. Якщо завдання не вирішується, то військовослужбовець повертається на вихідні позиції, до умов завдання і висуває нову гіпотезу рішення.

5. Далі, за аналогією, йде перевірка нової гіпотези і т. ін. до остаточного і правильного (оптимального) рішення.

Якщо зібрані відомості підтверджують правильність гіпотези, то це і є рішенням завдання, що виникло перед командиром. Якщо в результаті перевірки гіпотеза виявилася спростованою, то завдання залишається невирішеним, і командир повинен виробити нову гіпотезу і знову перевірити її.

Відображення зв'язків і відносин навколишнього світу здійснюється в мисленні на основі різних операцій, у яких виявляються різні підходи до досліджуваного предмета.

Психологія розрізняє такі **розумові операції**: *аналіз, синтез, порівняння, абстракцію, узагальнення і конкретизацію.*

Аналіз полягає в розкладанні цілого на складові частини, тобто уявне виділення елементів, властивостей, ознак певного предмета або явища. Прикладами аналітичного підходу є розбивка майбутнього маршу на окремі переходи під час його планування, розбирання зброї та інші акти розумової і практичної діяльності військовослужбовців.

Синтез – операція, зворотна аналізу. Синтез – це відновлення розчленованого в ціле на основі розкритих під час аналізу істотних зв'язків і відносин між предметами і явищами.

Спільність або розходження між предметами (явищами), їх властивостями, якостями й особливостями встановлюються шляхом *порівняння*. Наприклад, підбиваючи підсумки в роті стану успішності за навчальний період, порівняння показників з бойової та гуманітарної підготовки взводів, відділень і кожного військовослужбовця дозволяє побачити їхні досягнення, виявити передовиків і відстаючих, визначити загальний рівень підготовленості підрозділу.

Абстракція – уявне відкидання тих чи інших сторін, властивостей або зв'язків предмета з метою виділення істотних і закономірних ознак.

Узагальнення – розумова операція, яка зводиться до об'єднання різних предметів, думок або явищ за якоюсь загальною ознакою.

Конкретизація – це виділення і детальний розгляд якихось визначених сторін предмета (явища). Наприклад, командир розповідає, що боротьбу з танками супротивника можна вести різними способами: з використанням протитанкових гранат, гранатометів, толових шашок, різних протитанкових мін тощо. Потім він докладно розкриває кожен спосіб.

Для класифікації видів мислення у психології існує кілька підходів.

1. За ступенем розгорнення воно може бути *дискурсивним* (поетапно розгорнутим процесом) та *інтуїтивним* (характеризується швидкістю протікання, відсутністю чітко виражених етапів, мінімальною усвідомленістю).

2. За новизною та оригінальністю вирішуваних завдань мислення ділиться на *творче (продуктивне)* і *відтворювальне (репродуктивне)*.

Під час творчого мислення створюються нові ідеї, відкриття, удосконалення. Показниками творчого мислення виступають новизна, гнучкість, нешаблонність, оригінальність вирішення завдання тощо.

Перешкодами розвитку творчого мислення можуть виступати зайва критичність, бажання знайти відповідь негайно, ригідність (прагнення користуватися старими знаннями), конформізм (боязнь виділитися і стати смішним для оточуючих), завищена оцінка значущості своїх ідей, високорозвинена тривожність і невпевненість у собі і т. ін.

Репродуктивне мислення являє собою застосування готових знань і вмінь. Якщо у процесі мислення військовослужбовець перевіряє свої знання, виділяє недоліки і дефекти, то йдеться про критичне мислення.

3. За характером вирішуваних завдань мислення ділять на *теоретичне* і *практичне (професійне)*, в якому виявляються і взаємодіють всі основні види мислення.

Для професійного мислення керівника характерна *психолого-педагогічна спрямованість*, оскільки він аналізує діяльність підлеглих, робить педагогічні висновки, визначає подальшу роботу з ними.

4. Залежно від змісту вирішуваного завдання виділяють *предметно-дієве (наочно-дієве)*, *наочно-образне (образне)* і *словесно-логічне (абстрактне)* мислення.

За допомогою предметно-дієвого мислення зазвичай вирішуються завдання, що вимагають реального, фізичного перетворення ситуації, апробування властивостей об'єктів.

Наочно-образне мислення більш складне за своїм змістом, тому що пов'язане з виконанням розумових операцій (аналізу, синтезу та ін.). Так, приступаючи до ремонту квартири, людина може уявити собі результати ремонту за наявними шпалерами, фарбою, роблячи внутрішні проби.

Вищий етап мислення – словесно-логічне. Воно функціонує на базі мови. Завдяки йому людина може встановлювати найбільш загальні закономірності, передбачати розвиток процесів у суспільстві і природі.

Усі види мислення взаємозалежні.

Процес мислення відбувається у **визначених формах**. До них належать:

- 1) поняття;
- 2) судження;
- 3) міркування;
- 4) умовиводи.

У **поняттях** відбувається відображення в свідомості людини найбільш загальних та істотних властивостей і якостей предметів і явищ об'єктивної реальності. З одного боку, людина мислить за допомогою понять, з іншого – поняття є певним результатом пізнавальної діяльності людей. Та оскільки процес пізнання безмежний, то і понятійна форма процесу мислення має необмежені можливості для розвитку. Для воїна головним завданням виступає глибоке оволодіння існуючим понятійним апаратом в інтересах вирішення словесних розумових завдань службової діяльності. Поняття формуються на основі уявлень.

Основною формою протікання розумового процесу є **судження і міркування**. Під час **судження** відбувається зв'язок понять одне з одним. У цьому виражається підсумок людської думки: судження або стверджує факт, або заперечує його. Ефективність діяльності офіцера залежить від його вміння правильно *міркувати*. Переконливість і дохідливість роз'яснювальної роботи керівника серед підлеглих також пов'язана, головним чином, з його вмінням робити правильні висновки, судження у процесі заняття.

Коли з одного або кількох суджень виводиться нове судження, то відбувається найбільш складна форма процесу мислення – **умовивід**. Розрізняють умовиводи за **індукцією** (з окремих випадків, спостережень робиться загальний висновок, що розповсюджується

на всі, в тому числі й на неспостережувані, випадки), за **дедукцією** (з відомих загальних положень робиться висновок про окремі випадки) і за **аналогією** (висновок про предмети, явища робиться на підставі часткової подібності між ними без глибокого і всебічного вивчення умов і деталей).

Часто мислення пов'язують з *інтелектом людини*.

Інтелект – сукупність усіх розумових здібностей, що забезпечують людині можливість вирішення різноманітних завдань. Рівень інтелекту (IQ) підраховується за тестами (Векслера, Амтхауера та ін.). Середній показник IQ для людини – 100 балів. Якщо цей показник вищий 120 балів, говорять про обдарованість людини, якщо показник нижчий 75 – про легкий ступінь розумової відсталості, нижчий 50 – про середній, нижчий 35 – про яскраво виражену розумову відсталість.

Мислення воістину пов'язане з іншими його психічними проявами – з почуттями, волею, психічними властивостями особистості. Воно залежить від рівня навченості військовослужбовця, його професійної майстерності – розвиненості знань, навичок, умінь з конкретної спеціальності та посади.

Мова – це засіб мислення і знаряддя спілкування між людьми, спосіб передачі думок від одної людини до іншої.

Як уже зазначалося вище, людське мислення безпосередньо зв'язане з мовою. Всі думки виникають, існують і протікають у свідомості людини в мовній формі, тобто у вигляді слів і фраз. Навіть тоді, коли людина думає мовчки, вона «внутрішньо проговорює» свої думки. Мова є основним і специфічним знаряддям мислення, його матеріальною опорою, а також засобом обміну думками.

Мова, спілкування думками між людьми відбувається з використанням слів. Словниковий склад мови – це її арсенал. Чим більший у людини запас слів, тим більшими можливостями вона володіє для точної і повної передачі думок.

Запас слів розширюється в міру оволодіння мовою у процесі практичної діяльності, читання літератури, слухання лекцій, усних виступів, письмового викладу думок тощо.

Як елемент мислення слово виконує функцію позначення предметів, а також зв'язків і відносин між ними. Всіляке звукосполучення, що утворює слово, зв'язане з певним предметом (явищем) так, що під час сприйняття цього предмета у свідомості людини

спливає відповідне слово, звукосполучення. Помітивши танк, що рухається на полігоні, солдат думкою або вголос фіксує: «Танк». І навпаки, почувши або прочитавши це слово, він уявляє образ бойової машини.

Слова і фрази становлять **мову**, яку поділяють на *внутрішню і зовнішню*.

При **внутрішній мові** звичайні слова вимовляються про себе, не мають звукового оформлення. Думаючи, людина, як правило, про себе «проговорює» тільки такі слова, які необхідні для з'ясування сутності предмета (явища). Внутрішня мова вирізняється уривчастістю, стислістю.

Зовнішня мова, навпаки, призначена для повідомлення думок іншим людям, для спілкування з ними в усній або письмовій формі.

Усне мовлення – це безпосереднє спілкування між людьми. Воно поділяється на діалог і монолог.

Діалог – це бесіда людини з одною або декількома особами. Така мова має великі можливості для передачі, з'ясування та уточнення думок співрозмовників.

У тому випадку, коли говорить один, а інші слухають, усне мовлення носить характер *монологу*. Цим видом мови користуються інформатори, виступаючи перед особовим складом з лекцією, доповіддю, повідомленням, викладачі, офіцери, проводячи заняття, інструктаж та ін.

У *письмової мови* теж є свої особливості, а саме її *довговічність і документальність*. Письмова мова дозволяє передавати думки на велику відстань, дає можливість шляхом повторного ознайомлення з текстом глибше вивчати думки, які містяться в ній, а за умов шифрування забезпечує таємність відомостей.

Разом з тим письмовою мовою складніше передавати зміст, тому що вона позбавлена таких додаткових виразних засобів, як міміка. Той, хто пише, має так використовувати слова, так будувати кожну фразу, щоб заповнити відсутні засоби передачі своїх думок. Він повинен також пам'ятати про тих, хто буде читати написане, передбачати їхню реакцію і здатність зрозуміти думки того, хто пише.

Мову також поділяють на *активну* (того, хто говорить, пише) і *пасивну* (того, хто слухає, читає).

Пасивна мова не менш важлива, ніж активна, бо від неї залежить засвоєння досліджуваного матеріалу, правильність розуміння і виконання наказів і розпоряджень.

Мова – необхідна умова і психологічна передумова будь-якого виду діяльності. Військова діяльність настільки складна за змістом

і умовами, що мову, яка обслуговує цю діяльність, називають **військовою**. Причому у військовій мові розрізняють *командну* (спонукання, керування), *спілкування* (позаслужбові контакти), *пропагандистську* мову (переконання, пояснення).

Оцінити мову військовослужбовця можна за змістом, виразністю, формою та ін. Для характеристики цих показників можливо використовувати **методику оцінки усного виступу, яка включає такі розділи:**

- а) загальна думка про виступ;
- б) зміст (теоретичний рівень, гострота постановки питань, зв'язок із життям, практикою, новизна матеріалу, переконливість, наявність фактів);
- в) методика викладу (структурованість виступу, викликання інтересу до виступу, контакт з аудиторією, наявність технічних засобів, наочних приладів та вміння їх використовувати, внесення розрядки, елементів гумору);
- г) майстерність мови (простота, дохідливість, свобода мови, багатство мови, правильність вимови, побудови фраз, образність мови і використання прислів'їв, приказок, різноманітність інтонацій, правильність дикції і темпу мови);
- д) особистісні якості виступаючого (ерудиція, переконаність, тактовність, скромність);
- е) інші зауваження (визначення мети і плану виступу, повнота розкриття теми, врахування особливостей аудиторії, правильність розрахунку часу, задоволеність відповідями на питання, зовнішній вигляд виступаючого).

Офіцер під час підготовки і проведення занять повинен враховувати такі особливості реалізації психічних процесів:

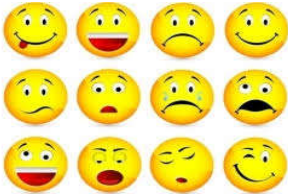
- найбільш зручною для сприйняття є фраза, яка містить 5–9 смислових одиниць (слів);
- перші 5 секунд слова викладача (навчального) утримуються в пам'яті не за змістом, а як звучання. Отже, за цей час мають бути подані завершені фрази. Це забезпечує їх осмислення до надходження нового обсягу інформації;
- середній темп мови повинен знаходитися в межах 60–80 слів за хвилину. Слухачів розслаблюють як відхилення в ту або іншу сторону, так і монотонність мови. Отже, мають бути продумані як прискорення й уповільнення, так і підвищення та зниження голосу;
- на підвищення дієвості заняття впливають актуалізація виступу шляхом уведення соціального контексту (увага до теми

суспільства, значущість для слухачів), високий авторитет особистості офіцера, культура мови тощо.

Керівник зобов'язаний розвивати у підлеглих всі види мови, які є основою мислення: вчити воїнів правильно, чітко і коротко викладати свої думки на заняттях, під час виконання робіт і в інших видах службової діяльності.

Таким чином, раціональні форми засвоєння дійсності є вищими психічними функціями людини, значення яких важко переоцінити. У їх розвитку психіка військовослужбовця робить стрибок, який взагалі дозволяє зняти кордони сприйманого. Вони радикально розширюють можливості людини в її прагненні до пізнання всього навколишнього світу. І в той же час раціональні форми освоєння дійсності пов'язані з нижчими пізнавальними процесами.

Такий короткий зміст психічних пізнавальних процесів.

2. Емоційні процеси (емоції та почуття)

Людина не тільки пізнає об'єктивну і суб'єктивну дійсність, а й ставиться певним чином до предметів, подій, до інших людей, своєї особистості. Радість, смуток, обурення, захоплення, любов, ненависть – все це різні форми суб'єктивного ставлення людини до дійсності: емоції та почуття. Слово емоція походить від латинського слова *emovere*, що означає порушувати, хвилювати, вражати.

Емоції і почуття – це психічні процеси, що відображають особисту значущість зовнішніх і внутрішніх ситуацій для життєдіяльності людини у формі переживань.

Почуття і емоції – взаємопов'язані, але різні явища емоційної сфери особистості.

Емоціями вважають більш просте, безпосереднє переживання у певний момент, пов'язане із задоволенням або незадоволенням потреб. Виявляючись як реакції на предмети навколишнього середовища, емоції пов'язані з початковими враженнями. Перше враження від чого-небудь носить суто емоційний характер, є безпосередньою реакцією (страхом, гнівом, радістю) на якісь зовнішні його особливості.

Почуття – це складніше, ніж емоції, постійне, стаłe ставлення особистості до того, що вона пізнає і робить, до об'єкта своїх потреб.

Відмінні риси емоцій, з точки зору еволюції:

ЕМОЦІЇ	ПОЧУТТЯ
<i>Емоції</i> – це більш давня форма ставлення людини до навколишнього світу, тому вони притаманні і тварині, і людині	<i>Почуття</i> ж притаманні тільки людині.
<i>Емоції</i> більшою мірою пов'язані із задоволенням природних потреб.	<i>Почуття</i> ж виникають під час задоволення вищих соціальних, у тому числі духовних, потреб.
<i>Емоції</i> носять ситуативний характер. Вони відображають ставлення суб'єкта до об'єкта у певний момент.	<i>Почуття</i> мають відносну стійкість і постійність. Вони відображають ставлення людини до об'єкта його стійких потреб
<i>Емоція</i> – це завжди безпосереднє переживання.	<i>Почуття</i> завжди опосередковуються свідомістю. Вони пов'язані з певними знаннями, розумінням об'єкта, включають в себе пам'ять, процеси мислення і волі.
<i>Емоції</i> часто неусвідомлювані, тому їх дуже складно співвіднести з певним об'єктом. Одна і та ж емоція може бути пов'язана з різними об'єктами.	<i>Почуття</i> ж завжди предметні. Вони висловлюють стійке ставлення до реальних або уявних об'єктів. Не може бути почуттів узагалі, їх викликають конкретні факти, події, люди і обставини, до яких людина позитивно або негативно мотивована.

Почуття є провідними утвореннями емоційної сфери особистості, визначають динаміку і зміст емоцій. Виразні рухи є важливим компонентом емоцій, зовнішньою формою їх існування.

Вираження емоцій – це універсальні, подібні для всіх людей **набори експресивних знаків, що відображають ті чи інші емоційні стани**. До виразних форм емоцій належать: жести (рухи рук), міміка (рухи м'язів обличчя), пантоміма (рух усього тіла), емоційні компоненти мови (сила і тембр, інтонації голосу), вегетативні зміни (почервоніння, збліднення, потовиділення). Найбільшу здатність виражати різні емоційні відтінки має обличчя людини.

Функції емоцій:

– **сигнальна** (інформує про те, як відбувається процес задоволення потреб суб'єкта);

– **оціночна** (емоція виступає узагальненою оцінкою ситуації, в якій знаходиться суб'єкт);

– **приспосувальна** (завдяки вчасно виниклій емоції суб'єкт має можливість швидко зреагувати на зовнішній або внутрішній вплив і доцільно пристосуватися до умов, що склалися);

– **регуляторна** (виникає на основі інформаційно-сигнальної функції. Відображаючи й оцінюючи дійсність, емоції та почуття спрямовують поведінку суб'єкта в певний бік, сприяють прояву певних реакцій);

– **комунікативна** (свідчить про те, що без емоційних проявів важко уявити будь-яку взаємодію між людьми. Демонструючи свої переживання, одна людина впливає на емоційну сферу іншої людини, викликаючи у неї відповідні емоції та почуття);

– **стабілізуюча** (емоції є регулятором поведінки, який утримує життєві процеси в оптимальних межах задоволення потреб і попереджає руйнівний характер будь-яких чинників для життєдіяльності суб'єкта);

– **мотивуюча** (такі емоції, як страх, здивування, занепокоєння та ін., повідомляючи нам про характер впливів зовнішнього середовища, спонукають нас до певних дій).

Види емоцій:

1. За знаком емоції діляться на *позитивні, негативні й амбівалентні*.

Позитивні емоції (наприклад, радість, задоволення, захоплення та ін.) пов'язані із задоволенням потреб особистості.

Негативні (наприклад, печаль, смуток, гнів та ін.) – з незадоволенням.

Амбівалентні ж емоції (наприклад, ревності як поєднання любові й ненависті або зловтіха як поєднання ненависті і радості та ін.) відображають подвійне ставлення до об'єктів задоволення потреби.

2. За модальністю (якістю) емоцій виділяють основні види своєрідних емоційних процесів і станів, що виконують різну роль в регулюванні діяльності та спілкування людини. Цю класифікацію емоцій розробив К. Е. Ізард. Він виділив емоції, які є «*фундаментальними*», зокрема:

радість – позитивний емоційний стан, пов'язаний з можливістю повного задоволення актуальної потреби;

здивування – емоційна реакція, яка не має певного позитивного або негативного знака, на раптово виниклі обставини;

страждання – негативний емоційний стан, пов'язаний з отриманою інформацією про неможливість задоволення найважливіших життєвих потреб;

гнів – негативний емоційний стан, що викликається раптовим виникненням серйозної перешкоди на шляху задоволення виключно важливої потреби;

відраза – негативний емоційний стан, викликаний об'єктами (предметами, людьми, обставинами і т. ін.), зіткнення з якими вступає в різке протиріччя з моральними або естетичними установками суб'єкта;

презирство – негативний емоційний стан, що виникає в міжособистісних взаєминах і породжений неузгодженістю життєвих позицій, поглядів і поведінки суб'єкта з життєвими позиціями, поглядами і поведінкою іншого, хто є об'єктом цього почуття;

страх – негативний емоційний стан, що з'являється в разі отримання суб'єктом інформації про реальну або уявну небезпеку;

сором – негативний емоційний стан, що виражається в усвідомленні невідповідності власних помислів, учинків і зовнішності не тільки очікуванням оточуючих, а й власним уявленням про належну поведінку і зовнішній вигляд.

3. За складністю, змістом та спрямованістю емоції і почуття діляться на *нижчі (найпростіші)* і *вищі (складні)*.

Нижчі емоції безумовно-рефлекторні, пов'язані з діяльністю першої сигнальної системи і більш біологізовані, ніж умовно-рефлекторні емоції.

Вищі емоції виникають на умовно-рефлекторній основі і надбудовуються над безумовно-рефлекторними з накопиченням людиною емоційного досвіду. Тим самим друга група емоцій є сполучною ланкою між найпростішими емоціями і почуттями особистості. Тому нерідко емоції і почуття визначаються одним і тим же терміном, хоча зміст їх різний. *Наприклад*, страх в умовах небезпеки для життя може бути безумовно-рефлекторною емоцією (переляк), пов'язаною з інстинктом самозбереження, і умовно-рефлекторною (боязнь). Ці види страху належать до емоцій. Страх утратити повагу колективу – це вже почуття, в основі якого лежить діяльність другої сигнальної системи.

До моральних почуттів військовослужбовця слід віднести: любов до своєї Батьківщини, ненависть до ворогів, військовий обов'язок, колективізм, позитивне емоційне ставлення до праці,

честь, гідність, сором і совість та ін. Моральні почуття є важливими мотивами поведінки військовослужбовця у бою. Від рівня їх розвитку залежить морально-психологічна готовність до бойових дій і стійкість воїнів в умовах сучасної війни.

Інтелектуальні почуття виникають у процесі пізнавальної діяльності людини і нею зумовлюються. У них виражається ставлення людини до думок як істинних, так і хибних, зрозумілих або незрозумілих, що викликає подив. До інтелектуальних почуттів належать: допитливість, здивування, подив, ясність і твердість думки, сумнів, почуття нового то ін. Зазвичай вони стимулюють мислення, змушують людину глибше проникати в сутність предметів і явищ. Інтелектуальні почуття мають важливе значення у процесі засвоєння знань, у всій освітній роботі воїнів. Вони займають важливе місце у вирішенні командиром завдання в бойовій обстановці, що характеризується дефіцитом часу, браком інформації або її хибністю, напруженістю ситуації, небезпекою для життя.

Естетичні почуття виникають в людини у зв'язку із задоволенням або незадоволенням її естетичних потреб. До них належать почуття прекрасного або потворного, піднесеного або низького, трагічного чи комічного тощо. Естетичні почуття допомагають воїну зрозуміти й оцінити справжню красу, правду життя, естетику військової служби. Вони вчать з огидою і гнівом відкидати потворне, вульгарне, нище. Естетичні почуття змушують з честю виконувати військовий обов'язок, стежити за формою одягу, точно і чітко відпрацьовувати стройові прийоми, в щоденній практиці цивільної та військової діяльності творити за законами краси. Розвиток естетичних почуттів пов'язаний з виробленням і засвоєнням кожною людиною певних норм прекрасного, естетичних оцінок змісту і форми об'єктів. Ці норми й оцінки, як і поняття про прекрасне і досконале в житті, створюються на основі світогляду, оволодіння культурою, загального розвитку.

За силою і стійкістю емоції поділяються на дві групи: *ситуативні і стійкі*.

Ситуативні емоції:

1) емоції, що супроводжують окремі життєво важливі впливи (наприклад смакові, температурні і т. ін.), які спонукають індивіда до їх збереження чи усунення;

2) емоційні реакції, що відображають значущість ситуацій і виступають у формі безпосередніх ситуативних переживань задоволення потреб (переживання радості, засмучення, страх, гнів та інші «фундаментальні» емоції, що виникають у зв'язку з успіхом або неуспіхом обраної поведінки, вчинених дій, вчинків);

3) *афект* (від лат. *affectus* – душевне хвилювання) – складний і короткочасний емоційний стан, пов'язаний з різкою зміною важливих для особистості життєвих обставин. Афект зазвичай виникає в екстремальних умовах, коли людина не справляється зі ситуацією. Він призводить до дезорганізації свідомості, яка звужується на об'єкті афекту, різко знижується вольовий контроль над діями і вчинками, порушується робота кровоносної та ендокринної систем і т. ін. Порушення свідомості в разі афекту можуть призвести до нездатності згодом згадати окремі епізоди події, що викликала цей афект.

Стійкі емоції:

1) *настрій* – порівняно тривалий стійкий емоційний стан помірної або слабкої інтенсивності, який виникає на основі переважаних у ньому емоцій, надає певне забарвлення всім іншим емоційним переживанням. Настрій – це не конкретна емоція, почуття, а загальний тон, емоційний фон, в якому протікають всі емоційні переживання людини. Настрій може бути радісним, веселим, сумним, похмурим і т. ін.;

2) *почуття* – вища форма емоційних станів, що відображає ставлення людини до об'єкта її стійких потреб, закріплена у спрямованості особистості. Почуття характеризуються тривалістю і стійкістю; мають предметний характер: їх викликають факти, події, люди і обставини, стосовно яких у людини сформувалися стійкі мотиви. Почуття базуються на певних ситуативних емоціях і виражаються також за допомогою цих емоцій. Так, почуття любові, маючи глибоко інтимний характер, може виражатися ситуативними емоціями ніжності, захоплення, зневіри, піднесеного або пригніченого настрою;

3) *пристрасть* – сильне, стійке, всеохоплююче почуття, що домінує над іншими мотивами і переживаннями та визначає спрямованість думок і вчинків людини. За інтенсивністю дії пристрасть наближається до афекту. Однак, на відміну від афекту, пристрасть – це дуже стійке і тривале переживання. Основною ознакою пристрасті є її дієвість, злиття вольових і емоційних процесів. Пристрасть змушує особистість зосередитися на об'єкті її устремління: наполегливо розмірковувати про предмет почуттів, жаваю і яскраво уявляти задоволення потреби, що лежить в основі пристрасті, і т. ін. Близьким за інтенсивністю до пристрасті почуттям є *захоплення*. Однак воно, на відміну від пристрасті, не постійне, короткочасне. До захоплень перш за все схильні люди з високим рівнем емоційності.

Емоції і почуття військовослужбовців у бою. Для емоцій і почуттів воїнів у складних ситуаціях сучасного бою характерні: велика інтенсивність, розмаїтість, переходи від одних почуттів до інших. Це приводить або до різкої мобілізації сил, збільшення фізичних і психологічних можливостей, або

до порушення розумових і вольових процесів, до дезорганізації діяльності військовослужбовця в цілому.

У широкому спектрі емоцій і почуттів військовослужбовця особливу значущість для ефективності його бойової діяльності мають любов до Батьківщини, ненависть до її ворогів, відповідальність за виконання свого обов'язку, військове товариство, перевага цих почуттів над негативними емоціями і почуттями (страхом, сумнівом, невпевненістю). Індивідуальний і колективний ентузіазм, сміливість, самовідданість завжди включають сильні емоції і почуття.

Особливо сильні (позитивні і негативні) емоції, почуття й емоційні стани виникають *на початку війни, у перших боях*. Щоби початок війни не викликав у воїнів емоцій, почуттів, станів, що утрудняють або навіть дезорганізують їхню діяльність, необхідно завчасно проводити психологічну підготовку, накопичувати бойовий досвід, формувати вищі почуття, емоційну стійкість.

Великий інтерес становить динаміка емоцій, почуттів, емоційних станів військовослужбовця *у процесі виконання бойового завдання*.

Перед виконанням складного бойового завдання воїн гостро переживає минулі події власного життя. У його свідомості спалахують різні емоційно насичені образи, пригадуються близькі люди, рідні місця. Воїн перебирає у своїй пам'яті усе, що йому близьке і дороге. Ці спогади впливають на мотиви виконання поставленого завдання.

Перед боєм командир повинен активізувати національно-патріотичні почуття воїнів, уселити в кожного віру в перемогу.

Типовим станом людини, яка веде бій, є напруга і загострення емоцій та почуттів. Під час бою ненависть до ворога, гнів, лют, злість доходять до крайніх меж. Бойове порушення, прагнення до перемоги, порив до боротьби допомагають мобілізації та піднесенню розумових, фізичних і моральних сил.

Під час бою дуже важливо направляти і підтримувати високі почуття воїнів, зберігати у підлеглих прагнення до перемоги. У

цьому особливо велику роль відіграє внутрішня і зовнішня активність військовослужбовця. У пасивному стані людині сутужніше протидіяти небезпеці, нею опановують негативні емоції, почуття, напруженість. Коли воїн активно діє, у нього підвищується можливість володіти собою, правильно використовувати свої знання, навички, уміння.

Емоції, почуття й емоційні стани воїнів **після бою** (оборона, наступ, зустрічний бій, відхід) залежать від його результату, тривалості і напруженості, понесених утрат, а також морально-психологічного забезпечення, яке здійснюють командири. На емоції і почуття, на поведінку людей після бою впливає й те, що вони залишаються в обстановці безпосередньої та потенційної небезпеки і перед ними зразу може бути поставлене нове завдання.

Особливого розгляду заслуговує питання про *страх*. Для попередження і подолання страху важливо знати його види і причини.

Найпростіший вид страху – *переляк*. Це емоційна реакція, що виникає на основі інстинкту самозбереження в разі безпосереднього зіткнення з небезпекою. У бою переляк викликається зустріччю з ворогом, розривами снарядів, бомб, пораненнями. Він захоплює людину несподівано, може відразу порушити течію психічних процесів і діяльність військовослужбовця в цілому.

Острах – емоційний стан, що буває в людини перед виконанням завдання, пов'язаного з ризиком для її здоров'я або навіть життя. Деякі солдати відчувають острах перед першою бойовою стріляниною, а також під час її проведення. Як правило, острах виникає за відсутності практичного досвіду й інформації, необхідних людині для успішних дій у складній обстановці.

Власне страх – тяжкий емоційний стан. Він виникає у тих, хто не знає як діяти у конкретній обстановці. Про це свідчить поведінка воїнів у небезпечних ситуаціях війни і ситуаціях, що виникають у процесі бойової підготовки.

Афективний страх викликається надзвичайними обставинами і на якийсь час паралізує здатність до свідомої боротьби. Людина «у ступорі», пасивно чекає або тікає від небезпеки, робота її нервової системи різко порушується. Після афективного страху настає загальна слабкість, занепад сил. Іноді афективний страх призводить до втрати свідомості і навіть смерті.

Близько до афективного страху (за своїм проявом, але не за механізмом) примикає *індивідуальна паніка*. Панічний поведінці властивий так званий інстинкт самозбереження. Його мотивом стають захисні емоції, а найчастішим прийомом – відхід від небезпеки.

Заради свого порятунку панікер може приректи на загибель інших, психологічно позбавивши їх засобів, що допомагають їм у боротьбі з небезпекою. Індивідуальна паніка виявляється й по-іншому: людина почуває себе зовсім безпомічною, втрачає здатність міркувати, орієнтуватися, тверезо оцінювати події і взаємодіяти.

Постійна і найбільш надійна протидія страху і паніці – патріотична спрямованість особистості воїнів, високі мотиви поведінки, сталий характер, професійна майстерність, морально-психологічна готовність до бою. Загальний засіб проти страху і паніки – знання військовослужбовцями обстановки, майбутніх дій, розумна інформація про очікувані події, впевненість у своєму командирі.

Шляхи формування вищих почуттів у військовослужбовців. Моральні, інтелектуальні та естетичні почуття військовослужбовця тісно пов'язані з його світоглядом, переконаннями і поглядами, оскільки вони визначають його ставлення до об'єктивної дійсності, військового обов'язку, праці та інших людей. Тому формування свідомості має вирішальний вплив на моральні, правові, інтелектуальні та естетичні почуття.

Слід постійно пам'ятати, що завдання формування почуттів не вирішується простою передачею військовослужбовцям моральних, історичних та інших знань і відомостей. Знання зростають порівняно швидко, а почуття формуються повільніше. Для зняття розриву між знаннями і почуттями необхідна форма образно-емоційного, переконливого знання, яке викликало б у воїнів глибокі переживання, активізувало б у них почуття.

Інтелектуальні почуття розвиваються у воїнів на основі пробудження допитливості, інтересу до навчання, бойової техніки, зброї, різних сторін військової служби, організації проблемного навчання, що вимагає пошуку відповідей на поставлені питання, самостійного набуття знань.

Формування почуттів і емоцій у воїнів має два головні аспекти:

перший – формування необхідних почуттів і емоційних якостей;

другий – виклик і підтримка емоційних станів, які позитивно впливають на поведінку і діяльність воїнів.

У цьому відношенні велике значення має створення атмосфери захопленості на заняттях, вміле використання прикладів, які розкривають високий духовний і моральний вигляд героїв війни і повоєнних буднів. Вплив романтики подвигів на моральні, естетичні, правові та інтелектуальні почуття воїнів посилюється, якщо

під час бесід, свідчень про героїзм військовослужбовців під час проведення ООС (АТО) докладно розповідається про обстановку, в якій був здійснений подвиг, про мотиви, переживання і моральні якості героя, його життєвий шлях.

Почуття розвиваються і закріплюються, коли вони знаходять реальний прояв у житті. *Наприклад*, для розвитку і закріплення правових почуттів слід всіляко заохочувати активне ставлення воїнів до підтримки громадського порядку в гарнізоні та прилеглих населених пунктах, де вони залучаються для патрулювання, надання допомоги поліції. Важливо домагатися прояву високих почуттів у воїнів у їх повсякденній військовій діяльності. *Наприклад*, почуття колективізму, викликане на заняттях бойової підготовки, в індивідуальній бесіді може бути закріплено взаємодопомогою і взаємовиручкою і т. ін. На заняттях з вивчення бойової техніки і зброї у воїнів розвивається віра в силу і міць своєї техніки, прагнення оволодіти нею.

Розвиток моральних, естетичних і правових почуттів залежить від повсякденних відносин, що складаються між військовослужбовцями, особливо між начальниками і підлеглими. Уважність і повага до військовослужбовця пробуджують його кращі почуття і разом з тим підвищують його емоційну сприйнятливість до зауважень і вказівок офіцера. Велике значення має розвиток товариських і дружніх стосунків між військовослужбовцями. Справжнє товариство і дружба створюють у них бадьорий, життєрадісний настрій, прагнення енергійно виконувати свій військовий обов'язок.

3. Вольові процеси

Воля – це здатність військовослужбовця свідомо діяти відповідно до поставленої мети і досягати її, переборюючи труднощі.

Існує кілька загальних типів труднощів і перешкод, з якими воїн зустрічається. У подоланні цих труднощів і перешкод виявляється і розвивається його воля.

Труднощі можуть бути *зовнішні* (фізичні і соціальні) та *внутрішні* (моральні, психологічні тощо).

До *зовнішніх труднощів* належать такі, що пов'язані, наприклад, із особливостями побутового середовища, кліматичними

умовами, умовами місцевості і т. ін. Це труднощі фізичні. Зовнішні труднощі можуть бути пов'язані з відповідальністю служби, її обсягом, напруженням, складністю і т. ін. Сюди ж входять труднощі, що пов'язані зі спілкуванням, взаєминами, соціальним оточенням.

Внутрішні труднощі індивідуального порядку, наприклад невпевненість у собі, – це те, з чим доводиться офіцеру зустрічатися, працюючи з молодими військовослужбовцями. Те ж саме варто сказати про сумніви воїнів стосовно своїх ділових, службових або соціальних якостей, сумніви у правильності вибору професії тощо.

Внутрішні труднощі індивідуального порядку можуть виникати і внаслідок деяких фізичних особливостей, на яких людина нав'язливо фіксує свою увагу, наприклад, внаслідок недостатнього фізичного розвитку або фізичного недоліку. Ці труднощі нелегко виявити, тому що люди іноді соромляться про них говорити. Тут звичайно допомагають непрямі ознаки. Наприклад, можна припустити, що постійна неуспішність солдата, якщо немає інших причин, обумовлена подібними труднощами.

Воля військовослужбовця виявляється і розвивається у процесі подолання всіх цих труднощів.

Процес виконання того чи іншого завдання, **досягнення мети** також характеризують волю. Воля кожної людини характеризується тією метою, яку вона ставить перед собою. Для військової служби потрібна людина не просто із сильною волею, а насамперед із волею, певним чином спрямованою. Коли йдеться про спрямованість волі військовослужбовця, то мається на увазі, що в її основі лежить розуміння цілей служби, значущості своїх обов'язків, прихильність до військової професії і т. ін.

Зустрічаються люди з *дуже сильною волею, із сильною волею, слабкою волею і безвільні*. Бувають такі прояви волі, як *упертість і негативізм*.

Упертість не може розцінюватися як слабкість волі. Уперта людина має волю досить тверду. Однак уперта воля характеризується хитливістю, невизначеною, невірною спрямованістю або навіть відсутністю її. Уперту волю іноді називають *сліпою волею*. Систематичний прояв упертості переростає в загальну вольову якість особистості. Тому в процесі керівництва самовихованням воїнів доцільно рекомендувати їм утримуватися від твердих рішень і дій, що можуть, ставши звичкою, сприяти розвитку впертості.

Упертості можна позбутися. Здоровий гумор у відповідь на прямо-лінійність вчинків упертої людини – надійний засіб її перевиховання.

Інше негативне явище у вольовій сфері – **негативізм**. Якщо упертість – це сліпа воля, то негативізм – *хвора воля*. Уперта людина за відомих обставин може відмовитися від твердих намірів, змінити напрямок дій.

Людина сама розуміє недоцільність, неетичність подібного реагування, але не в силах від нього відмовитися. Буває, наприклад, що людина допускає афективну реакцію негативного типу у відповідь на якийсь несуттєвий подразник або факт. За достатнього самоконтролю людям, як правило, вдається уникати подібних реакцій. Однак якщо дозволяти собі подібні реакції, не стримувати їх, то на тлі загального стомлення, високої перенапруги негативізм може закріпитися як стала риса особистості.

Для військовослужбовця професійно важливими є певні вольові риси характеру.

Цілеспрямованість виражається у чіткій визначеності мотивів і цілей діяльності військовослужбовця. Ця якість дає йому можливість мобілізувати всі свої моральні і фізичні сили на виконання бойового, службового або навчального завдання.

Самовладання – вміння військовослужбовця володіти собою, своїми думками, почуттями, діями, підкоряти свої помисли і справи основній меті.

Рішучість виявляється у своєчасному та обґрунтованому прийнятті рішень і в негайних діях, що забезпечують виконання завдання.

Самостійність – можливість діяти за своїм планом, не піддаючись стороннім впливам. Самостійність особливо необхідна солдату, який діє в умовах ізоляції або обмеженого зв'язку з командиром, іншими військовослужбовцями і т. ін.

Наполегливість виявляється у завзятості, з яким воїн домагається виконання поставленого перед ним завдання.

Ініціативність виявляється у творчих діях, що визначаються новизною за формою і змістом, для досягнення мети.

Ретельність – активне, старанне і систематичне виконання прийнятих рішень або отриманих розпоряджень.

Усі перераховані якості волі військовослужбовця розвиваються на основі формування у нього високої свідомості, системи позитивних мотивів.

Командир у повсякденному спілкуванні з підлеглими своїми зауваженнями, порадами також здійснює виховний вплив на них. При цьому треба враховувати, що репліки, зауваження можуть не тільки допомагати вольовому розвитку, але іноді й гальмувати його.

Бувають такі ситуації, коли воїн виявляє активність, яка у цей момент служби не потрібна. Але в інтересах розвитку ініціативності, як важливої вольової якості, треба цю активність спрямувати в потрібне для військової діяльності русло.

Психологічний аналіз вольового вчинку військовослужбовця. Кожний вольовий вчинок військовослужбовця розвивається чітко закономірно, поетапно й незалежно від його характеру. Припустимо, солдат, знаходячись у звільненні, помітив, що хулігани пристають до перехожого, і швидко вирішує надати йому допомогу. Це вольовий вчинок, що розгорнувся протягом секунд. А от рішення кинути палити здійснюється місяць, другий, третій. Це теж вольовий вчинок, але розвивається він більш тривалий час. Обидва вчинки розвиваються, підкоряючись тим самим закономірностям. Командиру для здійснення виховання підлеглих необхідно знати *поетапний розвиток вольового акту*.

Перший етап – *боротьба мотивів*. Усякий вчинок починається з мотиву, а вольовий вчинок – із боротьби мотивів. Наприклад, перед заступленням у наряд солдат має повторити статутні вимоги. Проте йому здається, що процедуру служби він знає, складнощів не повинно бути і тому до статуту можна і не звертатися. Таким чином, вольовий акт починається з боротьби мотивів.

Важливу роль відіграє вироблення у воїнів ставлення до наказу командира, начальника як основного, головного мотиву, що повинен знімати всяку боротьбу мотивів.

Другий етап – *усвідомлення мети*. Наприклад, солдат (після нагадування командира) зрозумів, що потрібно знову прочитати відповідні статті статуту про несення вартової служби. Допомогати підлеглим побачити мету служби, роботи, навчання – це значить спонукувати їх до вольових дій, а вчити ставити перед собою актуальну мету, завдання – це значить розвивати волю.

Третій етап – *вироблення плану дій для досягнення мети*. У нашому прикладі солдат поставив перед собою мету повторити вимоги Статуту гарнізонної і вартової служб. Спочатку він думає освіджити в пам'яті загальні положення про свої обов'язки як вартового, а потім вибрати пункти, що визначають порядок їх виконання, і повторити ці пункти. Командир в інтересах виховання волі у підлеглих повинен спонукувати їх ретельно продумувати, планувати зміст і послідовність дій для досягнення поставлених цілей.

Четвертий етап – *ухвалення рішення*. Це дуже складний етап вольової дії. Не кожна людина, після того як вона продумала мету, спланувала дії, приступає до їх виконання. Окремі люди відчувають

труднощі: прийнятий план здається їм невірним, нереальним, вони відкладають його виконання. Людині з недостатньо сильною волею іноді треба допомогти почати діяти, і це може зробити командир, колектив, товариші по службі.

П'ятий етап – виконання рішення. Досягнення наміченої мети і подолання перешкод на шляху до неї є завершальним етапом вольового акту. Де немає досягнення мети – там нема і вольового акту. Але для успішних дій потрібна майстерність.

Шостий етап – аналіз виконаної дії. Що б людина не робила, вона буває задоволеною або незадоволеною виконаною роботою. Це і є аналіз дії, але в його найпростішій формі. Правильні самооцінки розвивають особистість. Командир, виховуючи підлеглих, повинен мати на увазі, що розвивати волю – це означає вчити воїнів правильно аналізувати зроблене, виявляти позитивні і негативні сторони зробленої дії.

Шляхи розвитку волі у воїнів. Виховання волі відбувається на основі формування військової спрямованості особистості, системи високих мотивів у воїнів.

Формування і загартовування волі спираються на розвиток у підлеглих мислення, а також таких якостей, як спритність, моторність, кмітливість, уміння оцінювати обстановку і правильно приймати рішення, використовувати для досягнення поставленого завдання умови, що створилися, і всі необхідні засоби. Воля воїнів розвивається також на основі високої професійної майстерності, вміння застосувати отримані прийоми і навички в умовах, наближених до бойових.

Необмеженими можливостями вольового розвитку володіють всі види **бойової підготовки воїнів**, особливо комплексні, тактичні заняття, навчання, маневри, далекі походи. При цьому офіцери повинні добиватися максимального наближення бойового навчання до умов сучасної війни, не допускати послаблень і спрощень, відтворювати на заняттях картину сучасного бою, його психологічну модель.

Для досягнення вольового загартування підлеглих офіцер зазначає їх до **практичної діяльності**, причому намагається, щоб вона здійснювалася в умовах, психологічно наближених до реальних, була напруженою. Не доведена до кінця справа не тільки не сприяє формуванню сильної волі, а навпаки, розвиває безвільність.

Загартуванню волі воїнів сприяє **практика подолання перешкод**. Тому офіцер має подбати, щоб завдання умови обстановки занять, навчань включали реальні труднощі. Ні в якому разі не можна спрощувати умови виконання навчальних завдань.

Офіцеру потрібно також намагатися, щоб кожен воїн, виконуючи завдання, беручи участь у тактичних заняттях, навчаннях, **ретельно планував і прогнозував свої дії**. Уміння і здатність продумувати свої дії і передбачати наслідки, що з них випливають, активізують волю і вольові якості військовослужбовця.

Варто привчати воїнів ретельно **аналізувати й оцінювати свої дії**. Звичайно люди схильні аналізувати результати своєї діяльності, думкою уявляти, що зроблено правильно, а що – неправильно. Однак при цьому люди бувають часом недостатньо об'єктивними. Привчати воїнів до об'єктивного, самокритичного внутрішнього аналізу – це означає розвивати у них вольові якості.

Воля розвивається і **шляхом самовиховання**. Офіцерам необхідно це роз'яснити військовослужбовцям і давати відповідні методичні поради, щоб кожна людина задумувалася про себе, свої можливості, психологічні особливості. Іноді люди бувають незадоволені своїм характером і прагнуть його виправити. Треба допомагати воїну перетворювати ці міркування у практичні дії.

Виховна робота з розвитку волі не може зводитися до зауважень, що докоряють у безвільності, або до закликів стати вольовим. Ця робота полягає в конкретній допомозі у виборі мотивів, з'ясуванні мети, плануванні дій, прийнятті рішень. Така конкретна повсякденна індивідуальна робота офіцера і становить його внесок у розвиток волі підлеглого.

3.2.2. Психічні стани

На основі психічних процесів виникають і розвиваються більш стійкі і тривалі **психічні стани**.

Психічні стани – складні, цілісні, динамічні утворення, які багато в чому визначають своєрідність усієї психічної діяльності (протікання процесів, прояв властивостей) особистості на певному відрізку часу.

Вони або підвищують, або знижують активність психічної діяльності.

Особливості психічних станів:

– **цілісність**. Хоча стани і належать переважно до визначеної сфери психіки (пізнавальної, емоційної, вольової), вони характеризують психічну діяльність у цілому за визначений проміжок часу;

– *рухливість і відносна стійкість*. Психічні стани мінливі: мають початок, кінець, динаміку. Вони менш постійні, ніж властивості особистості, але стійкі і вимірюються більшою тривалістю часу, ніж психічні процеси;

– *прямий та безпосередній взаємозв'язок із психічними процесами і властивостями особистості*. У структурі психіки стани розташовуються між процесами і властивостями особистості. З одного боку, вони впливають на психічні процеси (визначають тонус і темп діяльності, яка відображується, вибірковість відчуттів, сприйняття, продуктивність мислення індивіда і т.ін.); з іншого, вони є «будівельним матеріалом» для формування властивостей особистості. Наприклад, стан чекання бою, який відчувається окремими людьми напередодні бою, характеризується відхиленнями у сфері відчуттів і сприйняття, пам'яті і мислення, невпорядкованістю волевої активності, які не властиві їм у звичайних умовах;

– *індивідуальна своєрідність і типажність*. Психічні стани кожної людини своєрідні, оскільки нерозривно пов'язані з індивідуальними особливостями особистості, її моральними та іншими рисами. Так, воїну із сангвінічним темпераментом властиво значно перебільшувати успіхи і витлумачувати усе в мажорному світлі, тому що найбільш типовим для нього є піднесений стан.

Однак риси особистості і пережиті психічні стани не завжди відповідають одні одним. Те, що приймається іноді за рису особистості, виявляється нетиповим для цієї людини, тимчасовим станом. Наприклад, пригніченість може бути не тільки стійкою рисою особистості меланхолійного темпераменту, але й виявлятися як стан, викликаний у військовослужбовця неприємностями під час служби, у побуті;

– *велика різноманітність психічних станів*. Судити про різноманітність психічних станів дозволяє такий неповний їх перелік: подив і здивування, розгубленість і зосередженість, надія і безнадійність, зневіра і бадьорість, піднесення і збудженість, нерішучість і рішучість, напруженість і спокій і т.ін.;

– *полярність*. Кожному психічному стану відповідає протилежний. Так, активності протистоїть пасивність, упевненості – невпевненість, рішучості – нерішучість. Полярність станів, швидкий перехід людини з одного стану у протилежний особливо яскраво виявляються в незвичайних (екстремальних) умовах, наприклад у бою.

Зазначені ознаки притаманні психічним станам будь-якої людини, кожного військовослужбовця. Однак військова служба взагалі, а в різних видах Збройних сил та родах військ зокрема, різко

відрізняється від звичайних життєвих умов. Загальне й особливе в умовах служби визначає загальне й особливе у психічних станах військовослужбовців.

Психічні стани мають рефлексорну природу. До того ж одні з них *безумовно-рефлексорного* походження, наприклад, стан голоду, спраги, ситості, а інші (переважна більшість) – *умовно-рефлексорного*. Наприклад, у військовослужбовця, який звик починати роботу в один час, перед її початком виникає стан оптимальної готовності до діяльності, він із першої ж хвилини входить у ритм праці.

Психічні стани групують за різними ознаками:

1) За відповідністю основним станам вищої нервової діяльності розрізняють *оптимальний, збуджений і депресивний стани*.

Нормальний бадьорий психічний стан може бути визначеним як *оптимальний*, за якого діяльність людини активна і найбільш продуктивна.

Збуджений загальний стан правомірно розглядати як афективний, що утруднює або робить неможливим гальмівний процес. За такого стану людина нерідко втрачає над собою контроль, порушується її діяльність. Цей стан може перейти у крайній ступінь – *афект*.

Довгий, але також послідовний ряд перехідних станів пояснює стан *депресії*, а також *розгубленості, апатії*.

За цією ж підставою розрізняють стани:

- активний і пасивний;
- творчий і репродуктивний;
- парціальний і загальний;

– стани, викликані окремими порушеннями і гальмуванням психофізіологічних процесів у корі і підкірці головного мозку (істеричний стан або астенічний і т. ін.).

2) За психологічною ознакою стани класифікуються на *інтелектуальні, емоційні, вольові і комбіновані*.

3) Залежно від роду занять особистості психічні стани поділяють на стани *в ігровому, навчальному, трудовому, спортивному та інших видах діяльності*.

4) За роллю у структурі особистості стани можуть бути *ситуативними, особистісними, груповими*.

Ситуативні стани відображають особливості ситуації, що викликала в людини нехарактерні для її психічної діяльності реакції. *Особистісними і колективними (груповими)* є стани типові, властиві такій конкретній людині або колективу (групі).

5) *За глибиною переживань* розрізняють стани *глибокі і поверхневі*. Наприклад пристрасть – більш глибокий стан, ніж настрій.

6) *За характером впливу на особистість, колектив (групу)* стани поділяють на *позитивні і негативні*.

Негативно впливаючи на людину і колектив, стани нерідко бувають причиною виникнення психологічного бар'єра між командиром і підлеглим. У такому випадку виховні заходи виявляються малоефективними або взагалі безрезультатними. У той же час психічні стани, що позитивно впливають на психічну діяльність, підвищують ефект педагогічного впливу.

7) *За тривалістю протікання* стани бувають *тривалими і короткими*. Туга молодих солдатів за рідним домом може охоплювати період до кількох тижнів, поки вони не звикнуть до нових умов та максимально не звикнуть до нових відносин у колективі. Стан чекання звільнення в запас у деяких воїнів виникає за кілька місяців до кінця терміну служби.

8) *За ступенем усвідомленості* стани можуть бути *більш-менш усвідомленими*.

Психічні стани, як і всі явища психічного життя людини, детерміновані впливами умов зовнішнього і внутрішнього середовища. Особливе значення в їхньому виникненні мають соціальні умови життя особистості. Отут можна говорити, наприклад, про типові стани людини будь-якого суспільства, яка переживає стани впевненості або невпевненості в завтрашньому дні, оптимізму або песимізму, готовності боротися за

свої ідеали або стани безперспективності, страху безробіття і т. ін.

Психічний стан багато в чому **залежить від глибини усвідомлення солдатом свого військового обов'язку і відповідальності за захист Батьківщини**. У свою чергу, почуття обов'язку формується і закріплюється через визначені психічні стани.

У сукупності конкретних обставин особливе місце займають *умови служби, порядку і військової дисципліни в підрозділах, організація побуту і відпочинку особового складу, ступінь задоволення їхніх потреб та інтересів, система сталих взаємин*.

Військова служба належить до видів діяльності, яка завжди пов'язана з екстремальними умовами й елементами ризику для життя, проте існують відповідні періоди в діяльності військовослужбовців, коли вітальна загроза виражена найбільш гостро і стає постійною умовою професійної діяльності.

У такі періоди *емоційні навантаження* розрізняються за своєю інтенсивністю.

В умовах емоційно забарвлених ситуацій розрізняють:

1. **Емоційне збудження** – сигнальна реакція нервової системи на різні психогенні впливи.

2. **Емоційне напруження** – емоційно забарвлене вольове зусилля, спрямоване на вирішення розумового або рухового завдання.

3. **Емоційна напруженість** – тимчасове зниження стійкості психічних і психомоторних процесів і падіння працездатності, викликані негативними або надмірними психогенними діями.

Досить інформативним показником емоційної напруженості служить прояв вираженої м'язової скутості (мимовільної напруги багатьох груп м'язів). Основною вегетативною реакцією на емоційну напруженість є висока частота серцевих скорочень без фізичних навантажень. Іноді відзначається потужний піт, викликаний не температурними, а емоційними впливами.

У ряді досліджень при значному емоційному напруженні спостерігалось підвищення позовів на діурез, різке посилення роботи кишечника та ін. Серед причин стрімкого зростання психічної напруженості простежують інформаційну невизначеність, передбачення імовірних аварійних ситуацій і розумове програвання відповідних дій за їх виникнення. Емоційна напруженість також характеризується падінням рівня психічних пізнавальних процесів і погіршенням психомоторики. Серед зовнішніх проявів емоційної напруженості особливе місце відводиться міміці, пантомімі, заїканню і тремору (рук, ніг, щік, губ, підборіддя). Крім зовнішніх проявів емоційної напруженості, виділяють прояви емоційної напруженості в діяльності:

1. Емоційно-сенсорні порушення включають в себе зміни процесів відчуттів і сприйняття.

2. Емоційно-моторні порушення характеризуються падінням узгодженості і точності рухів.

3. Емоційно-асоціативні (емоційно-розумові) порушення визначають помилкові умовиводи, прийняття неправильних рішень.

Жах – негативна емоція в ситуації реальної чи уявної небезпеки.

Страх відчувається і сприймається людьми як загроза особистій безпеці. Він спонукає людей докладати зусилля, спрямовані на уникнення загрози, на усунення небезпеки.

Страх повинен бути викликаний як фізичною, так і психологічною загрозою.

Емоція жаху сама собою викликає страх, а переживання страху ще більше його підсилює, доводячи до екстремальної стадії *жаху*.

Жах – це максимальний ступінь переживання страху, що підсилює самого себе за рахунок повторюваної циркуляції цього переживання у психіці. Первинною функцією жаху є мотивація специфічних когнітивних і поведінкових актів, які сприяють зміцненню безпеки і почуттю впевненості. При цьому він несе в собі й адаптивну функцію, змушуючи людину шукати способи захисту від можливої шкоди. Передчуття жаху може стати імпульсом для зміцнення «Я», може спонукати індивіда до самовдосконалення з метою зниження власної вразливості.

З огляду на залежність від психічних причин виникнення, жах розподіляють так:

1. Біологічний жах. Викликається ситуацією, загрозливою безпосередньо для життя. Загроза може виходити ззовні або зсередини організму. Жах, як вираз порушення внутрішньої рівноваги, виникає, коли порушується метаболічний обмін організму із середовищем. Головним елементом цього обміну є кисень. Киснева недостатність сильніше відображається на нервовій системі, збуджує стан страху. Страх цього виду виникає у випадку інфаркту міокарда, гострої недостатності кровообігу, бронхіальної астми, втрати крові й т. ін. Посилення страху залежить від міри зменшення доступу кисню, і тому страх у разі інфаркту сильніший, ніж за анемії. Основні потреби організму можна розмістити у часовій послідовності, протягом якої їх незадоволення призводить до смерті. Одиницями виміру часу для кисню були б хвилини, для води – години, для їжі – дні. Чим коротший період, тим швидше збільшується жах.

2. Соціальний жах. Людина не може жити і розвиватися без інших людей, а вилучення її з соціального світу (соціальна смерть) дорівнює біологічній смерті.

3. Моральний жах. Інтеракція з оточенням, виконання відповідних ролей і норм поведінки, оцінка самого себе відповідно до реакції оточення впливають стабілізуючим чином на емоційне ставлення до самого себе. Раптова поява несподіваного викликає жах. Жах буде тим більший, чим більш виняткова, з ризикових обставин, дана ситуація.

4. Дезінтеграційний жах. Переживання жаху супроводжується відчуттям невпевненості, незахищеності, неможливості контролювати ситуацію.

Жах – це сильна емоція, що справляє досить помітний вплив на перцептивно-когнітивні процеси і поведінку індивіда. Існує феномен відставленого в часі жаху, який пояснюється тим, що в ситуації загрози з'являються можливості уникнути небезпеки. Інтенсивний жах створює ефект «тунельного сприйняття», тобто істотно обмежує сприйняття, мислення і свободу вибору індивіда. Він обмежує свободу поведінки людини: людина перестає належати собі, вона рухається одним-єдиним прагненням – усунути загрозу, уникнути небезпеки.

Жах може супроводжуватися не тільки реакцією відсторонення або втечі, а й обережними спробами дослідження об'єкта, що лякає, а іноді навіть посмішкою або сміхом.

Жах має двоїсту природу реагування. Коріння подвійної природи знаходяться у взаємодії мотиву до втечі, обумовленого жахом, і мотиву до наближення, дослідження, обумовленого інтересом. Поведінка індивіда в ситуації жаху залежить від того, яка з цих двох емоцій виражена сильніше, і від їх взаємодії з іншими емоціями.

Внутрішня напруга під час страху може перейти на м'язи, підсилюючи їх тонус, особа може ставати «мертвою», нерухомою. Переживання жаху не завжди постійні, вони виявляються нападами. Тривалі переживання жаху можуть викликати зміни організму в цілому – серцебиття, прискорений пульс, напади тахікардії. Можуть виникнути відчуття болю в животі, кишкові спазми, метеоризм, пронос, розлад сечовипускання, діарея, м'язові посмикування, тремтіння.

Переляк – це миттєва реалізація вродженої, інстинктивної програми дій з метою збереження цілісності організму в ситуації дії загрозливих подразників.

Тривога – емоційний стан, що виникає в ситуації невизначеної небезпеки і виявляється в очікуванні несприятливого розвитку подій; вона не тільки сигналізує про можливу небезпеку, а й спонукає воїнів до пошуку її джерел, до активного дослідження обстановки бою.

Боязнь – конкретизована тривога; є реакцією на безпосередню небезпеку.

Втома – одна з причин виникнення дистресу і його показник. Втома – стан, що сигналізує про ступінь витрачення енергетичних запасів організму і вкрай важливе їх заповнення. Втома негативно позначається на ефективності дій військовослужбовців, призводить до порушення чутливості, уваги, пам'яті, мислення. Вона виникає як наслідок сильних і тривалих фізичних навантажень; перцептивного, інтелектуального, емоційно-вольового та мотиваційного

перенапруження; порушення звичного ритму життєдіяльності; збоїв у системі психічної саморегуляції та фізичного здоров'я людини і т. ін. Тривале перебування людини в обстановці дії бойових стрес-факторів може призвести до психогенних психічних розладів різної глибини.

Паніка – це тимчасове переживання гіпертрофованого жаху, що зумовлює некеровану, нерегульовану поведінку людей, іноді з повною втратою самовладання. Вона характеризується дефектами мислення, втратою свідомого контролю й осмислення подій, що відбуваються, переходом на інстинктивні захисні рухи, дії, які можуть частково або повністю не відповідати ситуації. У корені паніки знаходиться переживання безпорадності перед реальною чи уявною небезпекою, прагнення будь-яким шляхом піти від неї, замість того щоб боротися з нею.

За масштабами паніка виражається в поспішності, неадекватності вчинків, прийнятті явно помилкових рішень і вираженому прагненні уникнути уявної небезпеки або неприйнятті захисних заходів, коли небезпека реальна.

У разі групової і масової паніки вона захоплює різну кількість людей:

- **групова** – від двох-трьох до кількох десятків і сотень людей (якщо вони розрізнені);
- **масова** – тисячі або набагато більше людей.

Масовою слід уважати паніку, коли в обмеженому, замкнутому просторі (на кораблі, в будівлі та ін.) нею охоплено більшість людей незалежно від їх загальної кількості.

Глибиною охоплення визначається ступінь панічного зараження свідомості, яка ділиться на:

- **легку паніку.** Її можна відчувати, коли затримується транспорт, під час поспіху, раптового, але не дуже сильного сигналу (звуку, спалаху і т. ін.). При цьому людина зберігає майже повне самовладання, критичність. Зовні така паніка може виражатися лише легкою заклопотаністю, напругою м'язів;
- **середню паніку.** Характеризується значною деформацією свідомих оцінок того, що відбувається, зниженням критичності, зростанням страху, схильністю до зовнішніх впливів. Вона часто виявляється під час проведення військових операцій, у випадках невеликих транспортних аварій, пожежі (якщо вона близько, але безпосередньо не загрожує) і різних стихійних лих;
- **повну паніку.** Виражається відключенням свідомості, повною неосудністю. Настає в разі почуття великої, смертельної небезпеки

(явної або уявної). У цьому стані людина повністю втрачає свідомий контроль своєї поведінки, починає безглуздо кидатися, здійснювати найрізноманітніші хаотичні дії, вчинки, абсолютно виключаючи критичну їх оцінку, раціональність і етичність.

За часом виникнення паніку ділять на два базових типи:

1) паніка, що виникає відразу після екстремального впливу страхітливого характеру, сприйманого як смертельна небезпека;

2) паніка внаслідок тривалого перебування у стані тривоги, напруги, що призводить до нервового виснаження і фіксування уваги на предметі тривоги.

За тривалістю паніка має бути *короткочасною* (секунди і кілька хвилин), *досить тривалою* (десятки хвилин, години), *пролонгованою* (кілька днів, тижнів) і *безперервною* (більше 1 року). Безперервна паніка носить прихований характер, що недостатньо проєктується зовні, виявляючись лише окремими спалахами відчаю, озлобленості, спустошеності, депресії, характеризується станом постійної тривоги і напруженості.

Окремо слід зазначити про існування **прихованої паніки**, образною моделлю якої може служити айсберг. Це вперше зустрілося як феномен «постчорнобильської» паніки і на даний момент поширюється на інші техногенні катастрофи, стихійні лиха і терористичну загрозу. **Прояви «постчорнобильської» паніки відомі:**

1) *занепокоєння*, що виявляється у прагненні виїхати з міста, яке сильно забруднене радіацією, діставати «чисту» їжу, ховатися від пилу, пити мінеральну привізну воду і т. ін.;

2) підвищена увага до цієї теми радіації в розмовах, у засобах масової інформації, підозрілість щодо достовірності відомостей про справжній стан справ із радіацією;

3) підвищена недовірливість до свого самопочуття і самопочуття рідних, близьких, особливо дітей, у багатьох випадках явне завищення будь-яких негативних ознак поганого самопочуття, різке зростання «онкофобії»;

4) підвищене відволікання від роботи, інших форм діяльності, зниження працездатності, продуктивності, творчої активності, підвищена метушливість або ж загальмованість;

5) підвищення дратівливості, агресивності, конфліктності, яку важко від-диференціювати від «пускових» причин: це наслідок фізичного впливу на організм або вплив психічних стресів;

6) прагнення відриватися від тривожних думок, почуттів за допомогою алкоголю, загулу, сексу, заспокоїливих і близьких до наркотичних ліків і т. ін.;

7) помітне зниження у багатьох людей прагнення до старанності, охайності та порядку, втрата інтересу до багатьох «радостей життя».

Типи деструктивних наслідків паніки:

- паніка без будь-яких матеріальних наслідків і реєстрованих психічних деформацій;
- паніка з руйнуваннями, фізичними і вираженими психічними травмами, втратою працездатності на нетривалий час;
- паніка з людськими жертвами, значними матеріальними руйнуваннями, нервовими захворюваннями, зривами, інвалідністю і тривалою втратою працездатності.

Стан психологічної неготовності до адекватного сприйняття екстремальної ситуації можна пояснити певними **причинами**:

- 1) унікальністю ситуації;
- 2) слабкою підготовкою;
- 3) недоліком конкретної інформації та одночасно інформаційною анархією, що визначали стихійну поведінку багатьох людей, низький поріг критичності до інформації, що поступає (чуток);
- 4) емоційною нестійкістю обумовленої загальмованістю власної ініціативи, яка, маючи змогу діяти самостійно у складних умовах, сприймається особливо гостро.

3.2.3. Психологічні властивості особистості та їх вплив на військову діяльність

Важливим елементом психологічної структури особистості є **психічні властивості**.

Психічні властивості – це найбільш стійкі особливості особистості, що постійно виявляються і забезпечують певний рівень поведінки й діяльності, типовий для неї.

Психічні властивості є закріпленням в особистості найчастіше повторюваних процесів і станів. Наприклад, якщо воїн буде постійно прагнути на заняттях бути уважним, зосередженим, то у нього виробляється така риса особистості, як *уважність*. Увага – це психічний процес, а уважність – це вже риса характеру, що є *сукупністю основних, найбільш стійких психічних властивостей особистості*. Психічні властивості особистості визначають в основному індивідуальність людини, її особливості поведінки і дій. Для пізнання воїнів командирі треба глибоко знати **психологічні властивості особистості**: спрямованість, темперамент, характер і здібності.

Розглянемо більш докладно властивості особистості воїнів.

1. Спрямованість особистості

Спрямованість – це така властивість особистості, в якій виражаються цілі і мотиви поведінки, потреби, інтереси, ідеали та світогляд людини.

Здійснюючи дії і вчинки, військовослужбовці виходять з різних спонукань.

Усвідомлення військового обов'язку, почуття колективізму, наприклад, спонукає військовослужбовця виявляти взаємовиручку, надавати допомогу товаришеві, *потреба в пізнанні, інтерес до військової справи* викликають прагнення удосконалювати свою військово-професійну майстерність, *ідейна установка і внутрішня спрямованість* зумовлюють дисциплінованість, чесність і правдивість.

Найважливішою спонукальною силою є **потреба**, тобто потреба, яку відчують в чому-небудь. Вона вимагає свого задоволення, викликає бажання, прагнення, емоційні стани і тому змушує людину виявляти активність, ставити цілі і досягати їх.

Потреби діляться за змістом на:

- а) *матеріальні* – це потреба людини в якихось предметах;
- б) *духовні* – це потреби в знанні навколишньої обстановки, у трудовій діяльності, в спілкуванні з іншими людьми тощо.

Потреба військовослужбовця – стати майстром своєї справи, досконало оволодіти військовою професією і т. ін.

На основі потреб формуються **мотиви діяльності**.

Мотив – це сила, що спонукає людину до постановки мети і до дій, вчинків для досягнення цієї мети.

Існують мотиви двох видів:

- 1. **Прості** – пов'язані із задоволенням матеріальних потреб:
 - а) *потяг* – він виникає, коли людина ще не усвідомила своїх потреб і діє стихійно;
 - б) *бажання* – це усвідомлення людиною своїх потреб;
 - в) *хотіння* – це мотив, споріднений бажанням. Але спонукальна сила бажання вища.

- 2. **Складні** – пов'язані в основному з духовними потребами. Це:

- а) *інтереси* – вибіркова перевага, пізнавальне ставлення людини до якихось явищ, предметів, певної діяльності. Мотив інтересу

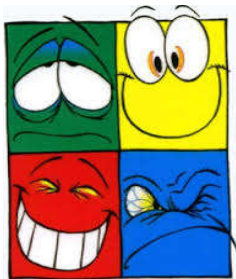
нестійкий. Він може або зникнути, або перетворитися в *схильності* (залежить від роботи офіцера);

б) *схильність* – це не тільки пізнавальна спрямованість особистості на усвідомлено значущий предмет діяльності, а й прагнення до діяльності щодо цього предмета. Офіцери повинні закріплювати у військовослужбовців інтереси і перетворювати їх у схильності. Розвиток схильностей до військової служби, супроводжуваний інтелектуальним і вольовим напруженням, – передумова ефективного навчання та служби;

в) *ідеал* – це вища мета особистих прагнень. Як ідеал може бути людина, вчинок, яких особа наслідує. Ідеал – дуже сильний стимул до дій. Зазвичай героїчні вчинки здійснюють люди, які дотримуються високих ідеалів.

Розглянуті мотиви у своїй сукупності виступають збудниками, які змушують людину ставити перед собою певні цілі.

Знання змісту і структури спрямованості військовослужбовця дозволяє командирі правильно оцінювати і прогнозувати його вчинки та їх мотиви. У військовослужбовця повинна бути розвинена *військова спрямованість*, яка знаходить своє вираження у глибокому розумінні завдань Збройних сил України і свого військового обов'язку, в інтересі до військової справи – потребі якнайкраще опанувати свою бойову спеціальність.

2. Темперамент особистості

Вивчаючи особовий склад, офіцер зауважує, що воїни розрізняються за поведінкою, рухливістю, за тим, як реалізуються у них вольові та емоційні процеси. Особливості психіки, що впливають на динаміку зовнішньої поведінки, становлять темперамент людини.

Темперамент – це психічна властивість особистості, що характеризується динамікою протікання психічних процесів. Виходячи з типології нервової діяльності, можна говорити про відповідність чотирьох видів темпераменту.

Вид темпераменту	Особливості нервових процесів			Тип ВНД
	за силою	за урівноваженістю	за рухомістю	
сангвіністичний	сильний	урівноважений	рухомий	сильний
холеричний	сильний	неврівноважений	рухомий	нестримний
флегматичний	сильний	урівноважений	малорухомий	спокійний
меланхолічний	слабкий	неврівноважений	малорухомий	слабкий

Коротко розглянемо види темпераменту:

Сангвінік – його нервово-психічні процеси сильні, швидко змінюються. У зовнішній поведінці це рухлива і разом з тим стримана людина з вираженою мімікою і пантомімікою. Він вразливий, швидко реагує на зовнішні подразники, мало схильний до самозаглибленості, легко справляється із завданнями, любить рухливу роботу.

Відзначається товариськістю, бадьорістю.

Холерик – його темперамент відзначається великою інтенсивністю нервово-психічних процесів, які швидко змінюють один одного. Він невірноважений, збудження зазвичай переважає над гальмуванням, часто нестриманий, різкий, рішучий, ініціативний, товариський.

Флегматик – нервово-психічні процеси його діяльності сильні, немає переважаючих процесів, однак всі вони малорухливі. Він повільний у вчинках, урівноважений, рідко виходить із себе. Вирішуючи завдання, довго його обмірковує, але, прийнявши рішення, виконує спокійно, невідступно.

Меланхолік – його нервово-психічні процеси виражені слабо, переважають реакції гальмування. Він зазвичай заглиблений у себе, замкнутий, мовчазний, жести і міміка невпевнені. Часто допускає коливання у прийнятті рішення, сумнівається у правильності його. Має підвищену чутливість, що дозволяє стати хорошим радистом, спостерігачем, гідроакустиком, техніком і т. ін.

Отже, темперамент становить важливу властивість особистості, проте ця властивість не є визначальною. Темперамент – це динамічна передумова більш істотної психологічної властивості особистості – *характеру*.

Офіцеру слід зважати ще й на той факт, що **результативність військової діяльності** залежить від темпераменту. Річ у тому, що воїни з різними типами темпераментів досягають мети кожний у свій спосіб. Так, якщо завдання поділити на три етапи – підготовчий, виконавчий і контрольний, то процес виконання завдання

залежатиме від темпераменту. Виявляється, що *холерики і сангвініки* мало часу приділяють підготовчим і контрольним діям, а *флегматики і меланхоліки* – навпаки. Перші також можуть довго виконувати кілька завдань, не плануючи їх спеціально і не розподіляючи в часі. Інші, виконуючи завдання, розраховане на тривалий час, намагаються свою діяльність планувати. Вони беруться за нову справу лише тоді, коли залагодять попередню, краще справляються з монотонною роботою, але їм не вдаються такі види діяльності, в яких треба мати справу із сильними, несподіваними подразниками.

Рухливість та інертність нервових процесів можуть також впливати на якість праці воїна, її ефективність і мають свої негативні та позитивні сторони. Вивчення відмінностей між воїнами з більш жвавими й більш інертними темпераментами за опанування військової майстерності дало таку картину. Рухливі (холерики і сангвініки) у швидкому темпі виконували різні завдання, але дещо ненадійно, що виявилось у пропусках складових завдання. Інертні (флегматики) воїни краще виконують завдання, які вимагають повільних рухів. У них спостерігаються затримки у процесі роботи, але завдання завжди виконано чітко, що є безперечною перевагою. Також вони сильніше мотивовані на виконання більш простих дій, ніж рухливі, менше втомлюються і дратуються від їх повторення. У таких воїнів максимум мотивації виявляється у завданнях з великою імовірністю успіху.

Ефективність військової справи зумовлює потребу в доборі воїнів за відповідними властивостями. Цьому сприяє професійний добір, що допомагає виділити претендентів з найбільш відповідними для певної спеціальності психофізичними якостями. Наприклад, якщо офіцер добирає воїна на сержантську посаду з трьох кандидатів із різними темпераментами (холеричним, флегматичним, сангвінічним), то слід зважати, що *холерик* – імпульсивний, різкий у спілкуванні, підвищено збуджений, для сержанта це не оптимальний спосіб впливу. *Флегматик* – наполегливий, рівний з товаришами по службі, але повільно переводить увагу на інше завдання, малорухливий, його краще використовувати в самостійній, незалежній від спілкування роботі. З цього дослідження випливає, що для посади сержанта більше годиться сангвінік. Це дійсно так.

Особливості темпераменту виявляються і в **розумовій праці**. Вони надають своєрідності стилю і манері діяльності. У зв'язку з цим офіцерові, наприклад, в освітньому процесі підлеглих для оптимізації їх навчання корисно контролювати навчальну діяльність *холерика*, в роботі з ним недопустимі різкість, нестриманість, бо

вони можуть викликати негативну відповідну реакцію. В той же час кожную провину його слід вимогливо і справедливо осуджувати. Щодо нього негативну оцінку допустимо застосовувати в дуже енергійній формі і так часто, як це потрібно для поліпшення результатів його служби чи навчання. Перед сангвініком слід ставити нові, за змогою цікаві завдання, які потребували б від нього зосередженості й напруженості, необхідно постійно залучати його до активної діяльності й систематично заохочувати. *Флегматика* потрібно залучати до активної діяльності й зацікавлювати. Він вимагає систематичної уваги. Його не слід швидко відволікати від одного завдання для розв'язання іншого. Стосовно *меланхоліка* недопустимі не тільки різкість, грубість, а й просто підвищений тон, іронія. Про провину, скоєну меланхоліком, краще говорити з ним наодинці. До нього необхідно виявляти особливу увагу, своєчасно похвалити за успіхи, рішучість тощо. Негативну оцінку належить використовувати якомога обережніше, всіяко пом'якшуючи її. Наприклад, для деяких воїнів ситуація іспиту може бути стресовою. Так, складаючи іспит, *флегматик* реагує на запитання повільно, і може скластися враження, що він не знає матеріалу. Щоб не вивести його з рівноваги, необхідне особливе терпіння. Зайва поспішність сангвініка або невиправдана поривчастість холерика в цій ситуації можуть призвести їх до недостатньо обміркованих відповідей. Тут офіцеру необхідно багаторазово уточнювати, що власне вони хотіли сказати.

Меланхолік – найчутливіший та найвразливіший тип. З ним потрібно бути якомога доброзичливішим.

Також офіцеру слід пам'ятати про те, що для розвитку *позитивних якостей* темпераменту воїна він повинен працювати над собою, займатися самовихованням. Це вкрай необхідно, інакше військовослужбовець не може стати високоморальною, гармонійною особистістю. Отже, офіцер має допомагати воїну вивчити свій темперамент, знати його позитивні та негативні риси, а також озброїти його методикою роботи над собою щодо вдосконалення сильних сторін свого темпераменту і звільнення від негативних рис.

За звичайних умов темперамент виявляється тільки в особливостях індивідуального стилю, не визначаючи результативності діяльності.

За **екстремальних (бойових) умов** вплив темпераменту на ефективність діяльності посилюється, завчені і попередньо засвоєні дії стають неефективними, і знадобиться додаткова енергетична та динамічна мобілізація організму, щоб справитися з несподіваними

або надсильними впливами. Тут багато залежить від якості попередньої психологічної підготовки особового складу до бойових дій, а також озброєння воїнів різними прийомами самонавіювання, аутотренінгу, емоційно-вольової саморегуляції тощо.

Отже, необхідно зазначити, що на темпераменті позначаються: спрямованість особистості, характер воїна. Все це потребує комплексного підходу у формуванні особистості військовослужбовця. Від темпераменту залежить, у який спосіб воїн реалізує свої дії. Темперамент виявляється в динамічних аспектах поведінки особистості. Він являє собою біологічний фундамент, на якому формується особистість як соціальна істота. Тому його необхідно враховувати в індивідуальному підході під час виховання, навчання, психологічної підготовки воїнів.

3. Характер особистості

Найбільш повно індивідуальні особливості людини виражаються в його характері.

Характер – це психічна властивість особистості, що визначає лінію поведінки людини, її вчинки, виражається в її ставленні до навколишнього світу, до праці, до інших людей і до самої себе.

Характери людей неповторні, у кожної людини свій характер. Незважаючи на таку велику кількість характерів, у науці прийнято їх певним чином класифікувати.

Розглянемо класифікацію характерів за ставленням:

1. *До навколишнього світу:* ідейний – безідейний.
2. *До військової праці:* діяльний – бездіяльний.
3. *До інших людей:* товариський – замкнутий.
4. *До самої себе:* альтруїст – егоїст.

Темперамент і характер не завжди чітко розрізняють. Тим часом саме характер, а не темперамент ми називаємо сильним, слабким, твердим, м'яким, тяжким, наполегливим і т. ін. Описів темпераменту значно менше.

На відміну від темпераменту, який залежить в основному від природженого типу вищої нервової діяльності, характер більше

визначають умови навчання, виховання, стосунки в сім'ї, відносини у військовому колективі тощо. Основні риси характеру розвиваються передусім під впливом соціального середовища, тобто у процесі засвоєння соціального досвіду й виховання.

Тому в психології характер розглядається як сукупність істотних, стрижневих і найбільш стійких індивідуальних якостей особистості, що виявляються в діяльності, спілкуванні воїна та в його поведінці.

Слово *характер* походить від грецького *character* – печатка, риса. Пізнання характеру військовослужбовця дає змогу досить точно прогнозувати його поведінку, можливі вчинки та дії. Дуже важливо виявити і негативні риси характеру, такі, як грубість, зарозумілість, жадібність, неправдивість, лицемірство тощо. В цілому риси характеру виявляються у ставленні воїна до оточуючих, до себе, до праці. Однак ми говоримо про риси характеру лише тоді, коли вони стали для воїна типовими, стійкими.

У своїх дослідженнях І. П. Павлов виявив, що **фізіологічну основу характеру** становить сума стійких тимчасових нервових зв'язків, які утворилися в корі головного мозку в процесі набуття життєвого досвіду (динамічний стереотип), і тип вищої нервової діяльності людини. Впливаючи на динамічний стереотип, можна змінити характер людини, тобто немає характеру, який би неможливо було змінити і переінакшити. Нарікання слабохарактерних на те, що «у мене такий характер, і я з собою нічого не можу вдіяти», з психологічної точки зору, цілком недоречне. Змінюючи обставини, життєдіяльність воїна, його звички, можна впливати на формування його характеру.

Тип вищої нервової діяльності впливає на характер двояко: *по-перше*, він може допомогти або ускладнити виховання певних властивостей характеру (наприклад, у воїна зі слабким типом нервової системи складніше виховувати впевненість у собі, ніж у воїна сильного і врівноваженого типу); *по-друге*, коли в результаті соціальних умов у воїна склалися певні відносини, то від типу нервової системи залежатимуть ті способи дій, за допомогою яких він буде виявляти ці відносини (наприклад, працелюбність виявляється різними способами у флегматика і холерика, бо темперамент при цьому є динамічною стороною характеру воїна).

Психічні якості особистості, які дають змогу з певною імовірністю передбачати поведінку воїна в певних умовах, називаються рисами характеру. При цьому маємо на увазі, що рисами характеру називаємо лише ті чи інші особливості поведінки воїна, які систематично

виявляються в різних видах його діяльності. Вони розподіляються на **позитивні** (мужність, сумлінність, дисциплінованість, ініціативність тощо) і **негативні** (боягузтво, безпринципність, халатність тощо).

Існує кілька типів характеру.

Залежно від переважającego впливу тих чи інших властивостей психіки на відносини і діяльність воїна можна виділити інтелектуальні, емоційні та вольові риси характеру.

Інтелектуальними рисами характеру вважають такі якості розуму: теоретичний чи практичний склад розуму, володіння тонкою спостережливістю, гнучким розумом чи, навпаки, притаманність точності й інертності.

Емоційні риси характеру виражають показник збудження, пристрасне або розсудливе ставлення воїна до явищ дійсності, що він любить і що ненавидить тощо.

Вольовими рисами характеру воїна вважаються: наполегливість, упертість, схильність до навіювання тощо.

Залежно від вольової активності характери поділяють на сильні та слабкі.

Звичайно воїни, які мають *сильний характер*, рішучі, цілеспрямовані, сміливі, готові до ризику, витримані і самовпевнені. Їм властива відповідальність за власні дії; коли вони керують, то покладають на себе відповідальність за стан справ у військовому колективі. Сильні особистості частіше знаходяться серед сангвініків.

Психолог Б. М. Теплов **класифікував риси характеру за такими позиціями:**

- **загальні** – ініціативність, розсудливість, легковажність;
- **особливості ставлення людини до самої себе** – скромність, зарозумілість;
- **ставлення до інших людей** – товарииськість, доброта, чуйність, замкнутість тощо;
- **ставлення до праці** – працьовитість, лідерство.

Системи взаємопов'язаних психічних якостей називаються **симптомокомплексами**. Взаємопов'язані одна з одною такі властивості характеру, що зумовлені однаковим ставленням особистості до певної дійсності.

Існують чотири групи рис характеру, які створюють симптомокомплекс:

- *риса, що характеризує ставлення воїна до інших воїнів, до військового колективу, до суспільства* (товарииськість, чуйність, повага до інших воїнів, колективізм і протилежні їм риси – замкну-

тість, байдужість, бездушність, неповага до товаришів по службі тощо);

- *риса, що засвідчує ставлення воїна до військової праці* (працьовитість, схильність до творчості, сумлінність, відповідальність, ініціативність і протилежні їм риси – лінощі, безвідповідальність, пасивність);

- *риса, що засвідчує ставлення воїна до самого себе* (почуття власної гідності, самокритичність, скромність і протилежна їй зарозумілість, яка деколи переходить у нахабство, пихатість, егоїзм, егоцентризм).

Структура характеру в цілому також визначається такими властивостями:

- *ступенем глибини* (зв'язком рис характеру зі стрижневими відносинами особистості);

- *цілісністю* (його внутрішньою єдністю, відсутністю в характері протилежних рис, відповідністю між спрямуванням і діяльністю);

- *рівнем прискіпливості* (визначається мірою важливості мети і завдань, які особистість обирає і ставить перед собою);

- *ступенем стійкості характеру, що дає змогу дійти висновку про його визначеність*;

- *активністю* (виявляється як постійна потреба воїна бути у діяльному стані);

- *силою характеру* (визначається в тому, як енергійно воїн досягає мети, у послідовності дій і завзятості тощо).

Офіцер повинен мати чітке уявлення про те, що характер можна виховувати, формувати, змінювати. Характер людини змінюється протягом усього її життя у процесі спілкування й діяльності. У зв'язку з цим основними факторами формування характеру воїна є: соціальне середовище, в якому воїн діє; діяльність; виховання; самовиховання. Тому завдання офіцера як вихователя полягає в тому, щоби всебічно підтримати прояви позитивних рис характеру підлеглих і не створити умов для розвитку в них негативних якостей.

Основними психологічними умовами формування і розвитку характеру військовослужбовців є:

- вивчення підлеглих і на цій основі формування мотивів службової діяльності;

- цілеспрямована виховна робота з підлеглими;

- вибір серед товаришів по службі такої особи, яка для воїна стала би прикладом;

- психологічна насиченість бойової підготовки;

- залучення воїна до такої діяльності, де він зміг би розвинути свої риси характеру;
- керівництво самовихованням підлеглих;
- заохочення мужніх вчинків;
- статутна організація життєдіяльності воїнів тощо.

4. Здібності особистості

Здібності – це такі психічні особливості, наявність яких дозволяє людині успішно займатись однією або кількома видами діяльності і вдосконалюватися в них.

За рівних тимчасових умов різні люди будуть з неоднаковим ступенем ефективності здобувати знання, навички та вміння.

Там, де одна людина все «схоплює на льоту», інша витрачає багато часу і сил. Одна досягає вищого рівня майстерності, а інша, при всьому своєму старанні, – лише певного середнього рівня. Є деякі види діяльності, наприклад мистецтво, наука, спорт, в яких успіху може досягти людина тільки з певними здібностями.

Що ж таке здібності? Як визначити здібності підлеглого?

Людина народжується із задатками – вродженими анатомо-фізіологічними особливостями функціонування нервової системи. Вони багатозначні, неспецифічні стосовно конкретної діяльності і лише зумовлюють багато в чому якісні та кількісні показники – характеристики в основному фізичної взаємодії людини з навколишнім світом на рівні її відчуттів. Накопичений досвід дозволяє з упевненістю стверджувати, що всі психічно здорові діти схильні до творчості. Однак при цьому схильність – тільки потенціал. Чи стане творчість реальністю, в якій сфері діяльності виявить себе – це залежить від умов, змісту навчання і виховання в тій мірі, в якій вони створюють можливість виявити потенціал творчості.

Здібності бувають загальні і спеціальні.

Загальні здібності – це сприятливе поєднання таких особистісних та інтелектуальних особливостей воїна, які однаково важливі для всіх видів діяльності.

До них належать:

- розвинені пам'ять і мова;
- розвинена увага;
- творча уява;
- велика працездатність;
- розвинене мислення і т. ін.

Спеціальні здібності – це така сукупність індивідуальних психічних особливостей, розвиток яких дозволяє людині досягти високих результатів у виконанні будь-якої певної спеціальної діяльності. Наприклад, льотні, педагогічні, математичні, художньо-творчі, спортивні і т. ін. Здатність до певної діяльності включає в себе складну структуру більш простих здібностей. Наприклад, педагогічні здібності командира включають в себе три групи здібностей:

1. **Конструктивні** – здатність правильно відбирати і співвідносити, що дозволяє вивчати навчальний матеріал відповідно до підготовки учнів, їх індивідуальних особливостей, цікаво викладати його і т. ін.

2. **Організаторські** – здатність вміло керувати діяльністю підлеглих.

3. **Комунікативні** – здатність встановлювати потрібні відносини з військовим колективом і окремими воїнами.

Сукупність загальних і спеціальних здібностей, властивих конкретній людині, становить **обдарованість**. Обдарованість зумовлює особливо успішну діяльність людини у певній галузі і виділяє її серед інших осіб, які навчаються цієї діяльності або виконують її на тих же умовах. **Високий ступінь обдарованості, реалізований людиною в певній галузі, називається талантом**. Талант виражається в надзвичайно високому рівні розвитку якостей і в особливій своєрідності проявів індивідуальних особливостей особистості. **Високий ступінь обдарованості, виражений в результатах, досягнутих одночасно в ряді сфер діяльності, називається геніальністю**. Творчість геніальної людини має для суспільства історичне значення.

Відмінність генія від таланту не стільки в ступені обдарованості, скільки в тому, що геній створює епоху в сфері своєї діяльності. Здібності, будучи індивідуально-психологічними якостями воїна, тісно пов'язані з іншими сторонами особистості (інтересами, темпераментом, характером) і змінюються у процесі навчання і практичної діяльності.

Про здібності свого підлеглого офіцер може судити, спостерігаючи за процесом виконання ним нових завдань, за інших умов –

за планом оволодіння бойовою спеціальністю. На практиці судити про здібності підлеглого можна за сукупністю таких показників, як швидкість його просування в оволодінні відповідною військовою спеціальністю, якість його досягнень, схильність до заняття цією діяльністю, співвідношення результатів і зусиль, що докладаються для досягнення цих результатів.

Вивчаючи професійні здібності воїна, офіцер має з'ясувати:

- 1) наскільки у воїна розвинуті такі риси характеру, як працьовитість, організованість, зосередженість, витримка, самоконтроль, необхідні для досягнення стійких успіхів у військовій діяльності;
- 2) які професійні інтереси та схильності у воїна;
- 3) наскільки у нього розвинуті необхідні для певного фаху спеціальні елементарні здібності.

Це допоможе офіцерові в цілеспрямованій роботі з формування і розвитку здібностей у підлеглих.

Існують різні методи вдосконалення здібностей. Та головне в усіх цих методах – **систематичне тренування**.

У цілому формування військово-професійних здібностей військовослужбовця має відбуватися за кількома **напрямами**.

1. Вони мають формуватися всім офіцерським складом підрозділу, а також усією системою навчально-виховної роботи.

2. Щоби сприяти поглибленню знань у підлеглих, які лежать в основі розвитку здібностей, бойова підготовка мусить мати творчий характер. Чим глибші й різноманітніші знання, тим більше можливостей для розвитку здібностей, для творчого підходу до служби. Військовослужбовець, який не підвищує свій теоретичний і практичний рівень, не вдосконалює своєї майстерності й не стежить за новинами у своїй галузі, відстає у розвитку як спеціаліст.

3. Важливою умовою розвитку здібностей у військовослужбовців є розвиток у них стійких військово-професійних інтересів, оскільки інтерес спонукає воїна наполегливо працювати в обраній галузі.

4. Військова діяльність має бути позитивно мотивована.

5. Здійснювати призначення на посади з урахуванням індивідуально-психічних особливостей підлеглих (з урахуванням уже сформованих здібностей, оскільки робота, до якої у воїна немає хисту, не може його задовольняти й бути успішною).

6. У формуванні та розвитку здібностей у підлеглих треба орієнтуватися на потенційні здібності.

7. Неодмінною умовою фахового вдосконалення воїна є навчання його самоконтролю. Формування ж у бійця цієї якості нерозривно пов'язане з розвитком таких властивостей особистості, як

вимогливість до себе, вміння критично оцінювати свої дії, переводити увагу зі способів дії на результати й на цій основі закріплювати найбільш результативні дії.

Таким чином, психічні властивості воїна мають вирішальне значення в характеристиці індивідуальних якостей його особистості, до того ж ці властивості визначаються як біологічною природою людини, так і соціальними факторами (середовищем, у якому перебуває солдат, його вихованням і власною активною діяльністю), які є провідними у становленні особистості.

3.2.4. Психічні утворення

Психічні утворення – це психічні явища, які формуються у процесі набуття людиною життєвого і професійного досвіду, до змісту яких включене й особливе поєднання знань, навичок та умінь.

Основними компонентами психічних утворень, що становлять основу будь-якої цілеспрямованої діяльності людини, є **знання, навички та вміння.**

Під **знаннями** розуміють сукупність засвоєних воїном відомостей, понять, уявлень про предмети і явища навколишнього світу й діяльності.

Воїн опановує знання шляхом вивчення та обміркування певних явищ і закономірностей, що стосуються військової діяльності. Знання забезпечують орієнтацію військовослужбовця у військовій діяльності.

Знання розподіляють на теоретичні та практичні. Теоретичні знання розкривають сутність речей, явищ та подій. Вони є основою успішного здійснення воїном практичної діяльності. Практичні знання включають переважно відомості про використання тих чи інших предметів і ситуацій з конкретною метою.

Знання повинні характеризуватися глибиною, гнучкістю, дієвістю та міцністю.

Зараз у вітчизняній військовій психології виділяють чотири види знань:

- **знання-знайомства** дозволяють орієнтуватися в обстановці в найзагальніших рисах. Це своєрідні знання-впізнання, коли людина може відрізнити неправильну інформацію від правильної, «впізнати» її;

- **знання-репродукції** дають можливість відтворити матеріал, що сприймався або вивчався раніше;

- **знання-вміння** забезпечують впевнене і творче їх застосування в будь-яких видах практичної діяльності;

- **знання-трансформації** виступають умовою для створення нових знань на основі їх логічного перетворення або застосування в раніше не розглянутих умовах.

Однак сама по собі наявність знань не дозволяє говорити про їх неодмінне перетворення в інші психічні утворення. Це залежить від їх характеристик, до числа яких належать:

- **обсяг** – кількість інформації, зафіксованої у свідомості (пам'яті) людини;

- **глибина** – ступінь пізнання сутності процесів і явищ, що зберігаються у свідомості;

- **міцність** – ступінь стійкості знань в разі впливу на них негативних (тимчасових, емоційних та ін.) чинників;

- **дієвість** – можливість використання наявних знань у практичній діяльності;

- **гнучкість** – здатність людини творчо використовувати набуті знання в різних умовах.

За умови достатності показників перерахованих характеристик починається формування відповідних навичок і вмінь, життєве значення яких для людини дуже велике. Вони полегшують її розумові та фізичні зусилля в різних видах діяльності, вносячи в них певний елемент раціональності, ритмічності і стійкості, створюючи умови для послідовної творчості.

Навичка – це автоматизована (доведена до автоматизму) дія, що виконується під загальним контролем і оцінкою

свідомості (супроводжувана свідомістю). У процесі її формування виділяють *три основних етапи*:

- *аналітичний* (вичленення і відбір окремих елементів дії);
- *синтетичний* (об'єднання окремих елементів в одній дії);
- *автоматизації* (багаторазового повторення дії з метою надання їй необхідної швидкості і якості, а також зняття напруги свідомості).

Етапи формування навичок

Етап	Особливості виконуваних дій
I – початок осмислення навички	Чітке розуміння мети, але невиразне уявлення способів її досягнення. Досить грубі помилки за спроби виконати дію.
II – свідоме, але невміле виконання	Чітке розуміння того, як потрібно виконувати дію, і не зовсім точне виконання, незважаючи на інтенсивну концентрацію довільної уваги; наявність багатьох зайвих рухів; відсутність позитивного перенесення цієї навички.
III – автоматизація навички	Дедалі якісніше виконання дії за певного послаблення довільної уваги й появи можливості її розподілу; зникнення зайвих рухів; можливість позитивного перенесення.
IV – високоавтоматизована навичка	Точне, економне, стійке виконання дії інколи стає засобом виконання іншої, більш складної дії, виконуваної вже під контролем свідомості.
V – деавтоматизація (не обов'язковий)	Погіршення виконання дій. Поява попередніх помилок і напруженості.
VI – повторна автоматизація	Поновлення особливостей IV етапу.

Залежно від етапу формування і рівня сформованості виділяють чотири види навичок і вмінь, які відповідно до психофізіологічної логіки їх формування можна представити в такому вигляді:

Початкові вміння являють собою первинне самостійне застосування знань у практичній діяльності. Це перший крок від навних знань до практичної діяльності людини. В основі їх формування знаходиться інформація про алгоритм (послідовність і характер) виконання конкретної дії. У цьому випадку свідомість планує (випереджає) діяльність людини.

Прості навички – це вже нескладні прийоми і дії, що здійснюються автоматично, тобто спочатку виконується дія, правильність якої в подальшому контролюється свідомістю. Вони формуються в результаті багаторазового виконання певної дії на основі сформованого початкового вміння. В основі формування простої навички лежить встановлення і закріплення умовно-рефлекторних зв'язків у корі головного мозку, що приводить до точної локалізації вогнища збудження в певних нервових структурах. Диференційоване гальмування до межі концентрує процес збудження, в результаті чого утворюються системи умовно-рефлекторних зв'язків, що скорочує час реакції. Це пов'язано з тим, що зникають зайві рухи, а напруга свідомості переходить ніби на другий план діяльності і лише реалізує свою контрольну функцію.

У свою чергу, прості навички діляться на кілька *підвидів*:

- *рухові* (формуються на основі роботи рухових аналізаторів);
- *сенсорні* (використовують можливості функціонування сенсорних аналізаторів);
- *розумові* (реалізовані в розумовій діяльності людини);
- *змішані* (що спираються на сформовані раніше рухові, сенсорні й розумові навички діяльності).

Складні навички характеризуються як засвоєні комплексні автоматизовані дії, виконувані точно, легко і швидко за незначної напруги свідомості, які забезпечують достатню ефективність діяльності людини. Вони, як правило, включають в себе кілька простих навичок, об'єднаних одним видом діяльності. Об'єднання кількох простих навичок в одній складній дозволяє людині вивільнити свою свідомість для вирішення інших, більш важливих завдань своєї діяльності.

Складні вміння психологією трактуються як комплексна дія, яка виконується в будь-яких умовах діяльності під особливим контролем (плануванням і оцінкою результату) свідомості. Вони знаменують собою досягнуту в процесі навчання можливість людини творчо застосовувати сформовані навички в безупинно мінливих умовах практичної діяльності. У цьому випадку вони є своєрідним фундаментом, на якому ґрунтується професійна майстерність людей, що дозволяє їм досконало оволодівати конкретним видом діяльності,

постійно нарощувати свої знання, формувати нові й удосконалювати наявні навички.

Навички та вміння, набуті людиною, впливають на формування нових, які можуть бути як **позитивними**, так і **негативними**. У першому випадку це явище позначається поняттям «перенесення», сутність якого полягає в тому, що наявні навички полегшують формування схожих з ними (що співпадають за структурою) інших навичок. У другому випадку, званому **інтерференцією**, наявний навик ускладнює формування нового, який або включає в себе дії, протилежні за своєю структурою раніше засвоєним, або містить нові прийоми, що утруднюють засвоєння правильної техніки його виконання. Для збереження сформованих навичок і вмінь їх слід систематично реалізовувати. В іншому випадку відбувається їх **деавтоматизація** – зниження ефективності вироблених раніше механізмів дії в результаті ослаблення умовно-рефлекторних зв'язків у корі головного мозку. У цьому випадку дії стають уповільненими і менш точними, координованість є слабкою, вони починають виконуватися невпевнено, вимагають напруги психічних зусиль і підвищення рівня свідомого контролю над ними. Разом з тим експериментально доведено, що відновлення сформованих раніше навичок і вмінь відбувається значно швидше, ніж їх первинне формування.

Якість стану розглянутих психічних утворень і їх рівень визначаються трьома характеристиками навичок і вмінь:

- **гнучкістю** – здатністю особистості використовувати навички та вміння в різних видах діяльності;
- **міцністю** – ступенем стійкості навичок і вмінь в разі впливу на них негативних факторів;
- **складністю** – рівнем поєднання в навику або вмінні кількох аналогічних утворень нижчого порядку.

Розглянуті явища є провідними серед психічних утворень особистісної сфери людини і використовуються повсюдно. Саме вони формують комплексне психічне явище, зване майстерністю, що виявляється у високому рівні розвитку знань, навичок і вмінь, а також професійних і моральних якостей особистості.

Умови посилення ефективності опанування психічних утворень

Воїни опановують психічні утворення у військово-педагогічному процесі.

Загальну мету підготовки військ визначено відповідними документами (наказами, директивами, методичними рекомендаціями, навчальними програмами, програмами бойової підготовки тощо).

Тому за визначення педагогічної мети як кожного заняття, так і цілого їх циклу офіцерові слід чітко визначити мету заняття, відповідні критерії оцінки знань, навичок та вмінь, якими повинні оволодіти воїни.

На основі уявлень щодо загальних і конкретних завдань керівник повинен грамотно добирати навчальний матеріал для заняття, а після цього визначити доцільну послідовність викладання навчального матеріалу та перевірки знань. Під час проведення занять слід домогтися відчуття і враження реальної небезпеки, яка створює стан психічної напруженості в особового складу та загартовує його емоційно-вольову сферу.

Реалізація цієї психологічної умови можлива шляхом створення значущої для воїнів сили подразника, вмілого відтворення картини бою, моделювання умов сучасної війни. Зрозуміло, що під час бойової підготовки не можна допустити формалізму та спрощування.

Також офіцер повинен формувати у підлеглих позитивну активну *мотивацію*, зорієнтовану на конкретну діяльність.

Мотив навчання (від франц. *motif* – рухаю) – внутрішня спонукальна сила, яка забезпечує залучення військовослужбовця до пізнавальної діяльності, стимулює розумову активність. Мотивами можуть бути потреби й інтереси, прагнення й емоції, установки й ідеали.

Найбільш сильними є *внутрішні мотиви*, тобто ті, що збуджують інтерес до процесу дій, а згодом стають актуальною потребою.

Підвищенню ефективності бойової підготовки сприяє *поступове зростання навантажень під час навчань і тренувань*, використовуючи спеціальні психологічні прийоми та методи навчання.

Важливою умовою посилення ефективності занять є вдосконалення методичної майстерності командирів, в основі якої має лежати їхня психолого-педагогічна компетентність.

3.3. МЕТОДИКА ВИВЧЕННЯ КОМАНДИРОМ ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ОСОБИСТОСТІ

Для успішного ведення освітнього процесу, вмілого керівництва підлеглими командиром необхідно добре знати індивідуальні психологічні особливості своїх підлеглих. Залежно від розв'язуваних командиром завдань вивчення військовослужбовців може бути *фрагментарним* (під час їх відбору, розподілу та ін.) і *довготривалим*. Командир вивчає індивідуально-психологічні особливості своїх

підлеглих, використовуючи методи дослідження у психології, які поділяються на:

- а) *основні* – спостереження, експеримент;
- б) *допоміжні* – узагальнення незалежних характеристик, аналіз результатів діяльності, опитування, тестування, аналіз документів, бесіда, соціометрія і т. п.

Для того, щоб якісно вивчити особовий склад, командир повинен знати, як вивчати і що вивчати. Вивчення індивідуальних особливостей має сенс тоді, коли воно супроводжується аналізом завдань діяльності та об'єктивних умов її протікання. Будь-яке вивчення повинно ґрунтуватися на певній програмі. Програма вивчення індивідуальних особливостей воїна – це обґрунтоване припущення про те, які особистісні особливості підлеглих найбільше цікавлять командира і в зв'язку з чим, а також за якими ознаками і як їх можна визначити.

Оскільки варіантів програм багато, розглянемо *дві* з них.

Програма К. О. Абульханової включає такі елементи:

- з'ясування проблеми, вибору об'єкта, предмета вивчення;
- визначення мети і завдань вивчення;
- системний аналіз предмета вивчення;
- побудова (вибір) методики вивчення;
- висування і перевірка гіпотез.

Коротко розглянемо ці елементи.

1. З'ясування проблеми, вибору об'єкта, предмета вивчення. Вихідним пунктом є реальна проблема – об'єктивна суперечність між недостатнім знанням підлеглих і багатоманітністю завдань, до виконання яких вони залучені або можуть бути залучені (без урахування особистісних особливостей підлеглих). З'ясування проблеми передбачає вибір об'єкта і предмета вивчення. Об'єктом може бути особистість воїна (групи). В об'єкті виділяється предмет, тобто найбільш важливі якісні характеристики особистості.

2. Визначення мети і завдань вивчення. Мета – це розуміння того, навіщо робиться вивчення. Мета конкретизує завдання вивчення. Їх зазвичай стільки, скільки самостійних питань є сенс виділити в рамках сформульованої мети. Вони визначають послідовність, обсяг і спрямованість вивчення. Наведемо приклад з першими двома пунктами.

Наприклад. У підрозділ прибуло молоде поповнення, його необхідно вивчити:

- проблема – вивчити індивідуальні особливості воїнів;
- об'єкт вивчення – персонально кожен молодий солдат;

- предмет вивчення – значущі для служби взагалі і в даному підрозділі особистісні особливості;
- мета вивчення – загальне знайомство, вивчення індивідуальних можливостей швидкого входження в колектив і професійного становлення;
- завдання вивчення – оцінити загальний рівень підготовки (хто є), визначити зрілість і настрій на службу (що бажає), оцінити, який з кожного може вийти розвідник, снайпер і т. п. (що може).

3. Системний аналіз предмета вивчення. Сенс цієї процедури в тому, щоби структурувати предмет вивчення у вигляді взаємопов'язаних психологічних складових. Потім визначається, за якими зовнішніми ознаками (емпіричним індикатором) кожен з них можна виявити доступними офіцеру способами.

Наприклад. Для деталізації першого завдання можна виділити такі системні складові:

- а) загальні уявлення про воїна;
- б) особливості досвіду до призову на військову службу;
- в) загальний рівень самоорганізації та саморегуляції.

Друге завдання можна конкретизувати такими системними складовими, як:

- а) морально-етична зрілість;
- б) характерологічні особливості;
- в) загальна (на службу) і конкретна (бути розвідником, снайпером і т. п.) мотивація, налаштованість.

У третьому завданні системними елементами можуть бути:

- а) спостережливість, швидкість реакції, емоційно-вольова стійкість, тривожність;
- б) конкретність, готовність і вміння постояти за себе, якому типу солідарності надається перевага – земляцькому, за періодом служби і т. п.;
- в) здатність до навчання – моторна, зорова пам'ять, наполегливість, посидючість, кмітливість, нестандартність мислення.

Коли системний аналіз виконано, необхідно однозначно визначити, за якими зовнішніми піднаглядними ознаками можна найбільш точно судити про вираженість того чи іншого системного елементу.

Приклад.

Для завдання 1а такими ознаками можуть бути: матеріали особової справи, зовнішній вигляд, манера триматися, щирість у розмові, культура мови.

Для завдання 1б: документальні біографічні дані, власна розповідь воїна, свідчення тих, хто знав його до армії, тілесні та інші ознаки (травми, шрами, татуювання, жаргон).

Для завдання 1в: виконання розпорядку дня, доручень і завдань, особливості носіння елементів форми одягу, дотримання правил гігієни.

Для завдання 2а: особливості поведінки в морально-етичних ситуаціях, документальні свідчення, відгуки інших осіб.

Для завдання 2б: особливості поведінки в різних ситуаціях – емоційна збудливість, рішучість, вміння орієнтуватися у складних ситуаціях та ін.

Для завдання 2в: особливості поведінки, зміст самооцінок, оцінок дій і ставлення інших воїнів.

Для завдання 3а: якість виконання спеціальних завдань і завдань – витривалість, спостережливість та ін. Особливості поведінки у складних або екстремальних ситуаціях.

Для завдання 3б: особливості поведінки і спілкування з воїнами різних особистих категорій – у службовій і неформальній обстановці, особливості поведінки в модельованих ситуаціях.

Для завдання 3в: якість виконання навчально-тренувальних завдань, відгуки посадових осіб і товаришів по службі. Набір емпіричних показників може бути й іншим, що цілком залежить від ситуації вивчення, наявності часу, ставлення і досвідченості офіцера.

4. Побудова (вибір) методики вивчення індивідуальних особливостей. *Методика вивчення індивідуальних особливостей* – це оптимальна сукупність прикладів і способів надійної діагностики обраних офіцером емпіричних показників, що дозволяють отримати достовірну інформацію про військовослужбовця.

5. Висування і перевірка гіпотез. Це заключний елемент програми. Гіпотеза – це обґрунтоване положення про те, що обрані для вивчення особистісні особливості, а також способи їх виявлення дійсно необхідні і достатні для успішного вирішення поставлених перед командиром завдань. У міру накопичення фактів про досліджуваного гіпотеза повинна приводити до наслідків, що підтверджують або спростовують пропозиції, а ті, в свою чергу, – до рекомендацій, що завершують або уточнюють вивчення. Коли програму складено, командирі необхідно підібрати техніку методу, використовуюваного для вивчення, послідовність вивчення: хто, коли, де, як і кого повинен вивчати. Важливо також передбачити і спосіб накопичення, зберігання й аналізу отриманої інформації.

Ця програма не є шаблоном у вивченні особистості воїна. Вона є приблизною і може служити лише вихідним орієнтиром для творчого вивчення підлеглих.

Вам пропонується ще один *варіант програми для більш повного вивчення індивідуально-психологічних особливостей особистості воїна*. Вона складається з п'яти розділів:

1. Загальні біографічні відомості про військовослужбовця.
2. Особливості розвитку психічних процесів.
3. Особливості розвитку психічних властивостей.
4. Громадська діяльність.
5. Загальні психолого-педагогічні висновки.

Коротко розглянемо зміст цих розділів.

1. Загальні біографічні відомості про військовослужбовця: військове звання, П.І.Б., посада, дата і місце народження, рід занять до армії, освіта і рівень інтелектуальної освіти, соціальне походження і загальні відомості про батьків і близьких родичів, умови життя і виховання в сім'ї, загальний фізичний розвиток.

2. Особливості розвитку психічних процесів: відчуття, сприйняття, уваги, уявлення, уяви, пам'яті, мислення, мовлення, почуття, волі.

3. Особливості розвитку психічних властивостей: спрямованості, темпераменту, характеру, здібностей.

4. Громадська діяльність. Ставлення воїна до громадської роботи, участь у житті країни та міжнародних подіях. Мотиви діяльності у громадській роботі.

5. Загальні психолого-педагогічні висновки. Основні переваги і недоліки особистості воїна. Причини наявних недоліків у вихованні воїна. Основні рекомендації щодо самовиховання (виховання) воїна. Такий зміст основних розділів програми вивчення особистості воїна. На основі цієї програми командир може скласти розгорнуту **психологічну характеристику**, яку буде використовувати в освітньому процесі.

Таким чином, вивчення психологічної структури особистості воїнів повинно бути підпорядковане вирішенню завдань навчання особового складу підрозділу і керівництва ним. Вивчення необхідно проводити плановірно, систематично і цілеспрямовано у процесі всієї військової діяльності.

У всьому різноманітті властивостей і якостей, що характеризують особу, першорядне значення мають спрямованість, темперамент, характер і здібності. Правильна їх оцінка командиром сприятиме формуванню у підлеглих кращих якостей, необхідних воїну Української армії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Варій М. Й. Психологія особистості : навч. посіб. / М. Й. Варій. – Київ : Центр учб. літ., 2018. – 592 с.
2. Маклаков А. Г. Общая психология : учеб. / А. Г. Маклаков. – СПб. : Питер, 2013. – 583 с.
3. Максименко С. Д. Загальна психологія : навч. посіб. / С. Д. Максименко, В. О. Соловієнко. – Київ : МАУП, 2000. – 256 с.
4. Максименко С. Д. Розвиток психіки в онтогенезі : в 2 т. / С. Д. Максименко. – Київ : Форум, 2002. – (Т. 1. 319 с. ; Т. 2. 335 с.).
5. Немов Р. С. Психология : учеб. : в 3 кн. Кн. 1: Общие основы психологии / Р. С. Немов. – М. : Просвещение ; Владос, 1994. – 576 с.

ПИТАННЯ ДЛЯ КОНТРОЛЮ

1. Як відбувалося в історії психологічної думки становлення поняття про особистість щодо її сутності та змісту?
2. У чому полягають відмінності в характеристиці основних вимірів людини, зокрема військовослужбовця: індивід, особистість, суб'єкт діяльності та індивідуальність?
3. Які основні положення містяться у біогенетичному, соціогенетичному та психогенетичному підходах до вивчення особистості?
4. Які проблеми людської життєдіяльності розв'язуються завдяки застосуванню психодинамічної теорії, когнітивної концепції та концепції персоналізації?
5. Який психологічний зміст мають відносини між військовослужбовцями у військово-педагогічному процесі, в чому полягає пріоритетність міжособистісних відносин військового товариства?
6. Хто і коли запровадив у психології поняття «структура»?
7. Які головні положення містяться у сучасних підходах до визначення та характеристики підструктур особистості?
8. Які чинники складають динамічну функціональну структуру особистості?
9. Які головні положення щодо основних компонентів психологічної структури особистості напрацьовані військовими психологами М. Ф. Феденком та М. І. Дяченком?
10. Який змістовий вигляд має сучасна класифікація психічних процесів?
11. У чому полягає актуальність закономірностей процесів пам'яті, встановлених та доведених Г. Еббінгаузом?

12. Які змістові ознаки характеризують специфіку реалізації психічних процесів в умовах сучасного бою?

13. Сутність та зміст основних психічних пізнавальних процесів, основні шляхи їх розвитку та активізації у військовослужбовців.

14. Розкрити сутність і зміст основних пізнавальних процесів (відчуття, сприйняття, уваги, уяви, уявлення, пам'яті і мислення) та емоційно-вольової сфери особистості. Шляхи розвитку та активізації зазначених пізнавальних процесів у військовослужбовців.

15. Сутність, характеристика та класифікація психічних станів військовослужбовців.

16. Сутність паніки та причини її виникнення. Управління психічними станами воїнів і військових колективів (яким чином офіцер може впливати на механізми виникнення позитивних психічних станів?).

17. Спрямованість особистості військовослужбовця: сутність, загальна характеристика, класифікація.

18. Темперамент: сутність, психологічна характеристика та особливості його проявів у військовослужбовців.

19. Характер: сутність, психологічна характеристика та особливості його формування під час військової служби.

20. Основні компоненти психічних утворень військовослужбовця. Психологічні умови посилення ефективності опанування психічних утворень військовослужбовця.

21. Поняття та психологічна характеристика здібностей особистості, особливості їх використання у військово-педагогічному процесі.

4. ПСИХОЛОГІЧНА КЛАСИФІКАЦІЯ ВИДІВ ВІДХИЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ

4.1. Сутність та класифікація відхильної поведінки.

4.2. Особливості відхилень у поведінці в умовах військової служби.

4.3. Форми відхильної (девіантної) поведінки у військовослужбовців.

Систематизація видів відхильної поведінки. Типологія деструктивної поведінки. Адиктивна й антисоціальна поведінка. Групи відхилень у поведінці. Класифікація відхилень поведінки військовослужбовців. Непатологічні форми девіантно-делінквентної поведінки. Девіантно-делінквентна поведінка з психічними розладами. Форми відхильної (девіантної) поведінки у військовослужбовців. Пияцтво й алкоголізм. Наркоманія і токсикоманія. Суїцидальна поведінка.

4.1. СУТНІСТЬ ТА КЛАСИФІКАЦІЯ ВІДХИЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ

Психологічний підхід оснований на виділенні соціально-психологічних відмінностей окремих видів відхильної поведінки особистості.

Один з найбільш повних і цікавих варіантів систематизації видів відхильної поведінки передбачає розподіл усіх поведінкових девіацій на дві великі групи: **нестандартну** і **деструктивну** поведінку (рис. 10).

Типологія **деструктивної поведінки** вибудовується відповідно до її мети. В одному випадку це – **зовнішньодеструктивна мета**, спрямована на порушення соціальних норм (правових, морально-етичних, культурних) і, відповідно, **зовнішньодеструктивну поведінку**. В іншому випадку – **внутрішньодеструктивна мета**, спрямована на дезінтеграцію самої особистості, її регрес і, відповідно, **внутрішньодеструктивну поведінку**.

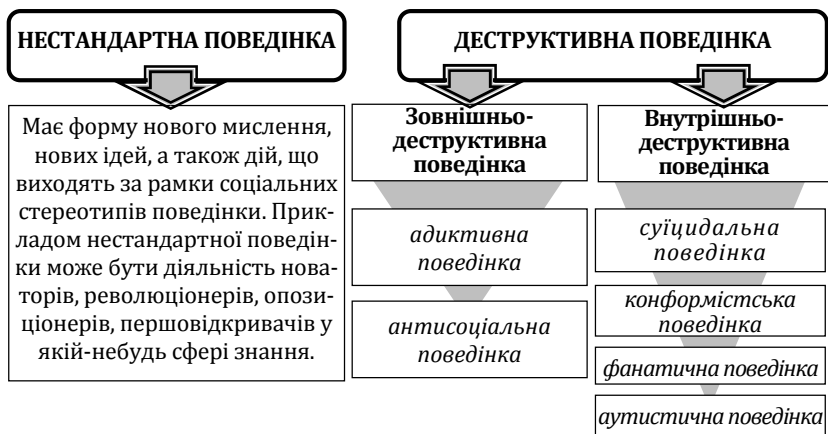

Рисунок 10 – Систематизація видів відхильної поведінки

Зовнішньодеструктивна поведінка, у свою чергу, ділиться на **адиктивну** і **антисоціальну**.

Адиктивна поведінка передбачає використання якихось речовин або специфічної активності з метою відходу від реальності й отримання бажаних емоцій.

Антисоціальна поведінка полягає в діях, які порушують існуючі закони і права інших людей у формі протиправної, асоціальної, аморальної поведінки.

У групі внутрішньодеструктивної поведінки виділяють: суїцидальну, конформістську, фанатичну й аутистичну поведінку.

Суїцидальна поведінка характеризується підвищеним ризиком самогубства.

Конформістська – поведінка, позбавлена індивідуальності, орієнтована виключно на зовнішні авторитети.

Фанатична – виступає у формі сліпої прихильності до будь-якої ідеї, поглядів.

Аутистична – виявляється у вигляді безпосередньої відстороненості від людей і навколишньої дійсності, заглибленості у світ власних фантазій.

Відповідно до перерахованих критеріїв виділяють три основні групи відхилень у поведінці:

- 1) антисоціальна (делінквентна) поведінка;
- 2) асоціальна (аморальна) поведінка;
- 3) аутодеструктивна (саморуйнівна) поведінка.

Антисоціальна (делінквентна) поведінка – це поведінка, що суперечить правовим нормам, загрожує соціальному порядку і благополуччю оточуючих людей. Вона включає будь-які дії або бездіяльність, заборонені законодавством.

У дорослих людей (старших 18 років) делінквентна поведінка виявляється переважно у формі правопорушень, що тягнуть за собою кримінальну або цивільну відповідальність і відповідне покарання. У підлітків (від 13 років) переважають такі види делінквентної поведінки: хуліганство, крадіжки, грабежі, вандалізм, фізичне насильство, торгівля наркотиками. У дитячому віці (від 5 до 12 років) найбільш поширені такі форми, як насильство стосовно молодших дітей або однолітків, жорстоке поводження з тваринами, злочинство, дрібне хуліганство, руйнування майна, підпали.

Асоціальна поведінка – це поведінка, що уникає виконання морально-етичних норм, безпосередньо загрожує благополуччю міжособистісних відносин. Вона може виявлятися як агресивна поведінка, сексуальні девіації (безладні статеві зв'язки, проституція, спокуса, вуайєризм, ексгібіціонізм та ін.), залученість в азартні ігри на гроші, бродяжництво.

У підлітковому віці найбільш поширені втечі з дому, бродяжництво, шкільні прогули або відмова від навчання, брехня, агресивна поведінка, проміскуїтет (безладні статеві зв'язки), графіті (настінні малюнки і написи непристойного характеру), субкультурні девіації (сленг, шрамування, татуювання).

Межі асоціальної поведінки особливо мінливі, оскільки вона більше за інших поведінкових девіацій знаходиться під впливом культури і часу.

Аутодеструктивна (саморуйнівна) поведінка – це поведінка, яка відхиляється від медичних і психологічних норм, що загрожує цілісності і розвитку самої особистості.

Саморуйнівна поведінка виступає в таких основних **формах**:

- суїцидальна поведінка;
- харчова залежність;
- хімічна залежність (зловживання психоактивними речовинами);
- фанатична поведінка (наприклад, залученість у деструктивно-релігійний культ);
- аутистична поведінка;
- віктимна поведінка (поведінка потенційної жертви);
- діяльність з вираженим ризиком для життя (екстремальні види спорту);

– істотне перевищення швидкості під час їзди на автомобілі та ін.).

Виділення окремих видів відхильної поведінки та їх систематизація за схожими ознаками є умовними, хоча і виправданими з метою наукового аналізу. У реальному житті окремі форми нерідко поєднуються або перетинаються, а кожен конкретний випадок відхилень у поведінці виявляється індивідуально забарвленим і неповторним.

4.2. ОСОБЛИВОСТІ ВІДХИЛЕНЬ У ПОВЕДІНЦІ В УМОВАХ ВІЙСЬКОВОЇ СЛУЖБИ

Відхилення поведінки військовослужбовців класифікуються найчастіше за двома формами:

НЕПАТОЛОГІЧНІ ФОРМИ ДЕВІАНТНО-ДЕЛІНКВЕНТНОЇ ПОВЕДІНКИ	ДЕВІАНТНО-ДЕЛІНКВЕНТНА ПОВЕДІНКА З ПСИХІЧНИМИ РОЗЛАДАМИ
<i>ситуаційно-особистісні реакції</i>	<i>Девіантно-делінквентна поведінка осіб із неспсихотичними розладами</i>
<i>акцентуйовані особистості (акцентуації характеру)</i>	<i>Девіантно-делінквентна поведінка осіб із психотичними розладами (психозами).</i>
<i>форми інтелектуальної недостатності</i>	
<i>соціально-педагогічна занедбаність</i>	

Офіцерам підрозділів найчастіше доводиться стикатися з **непатологічними формами відхилень** у поведінці військовослужбовців, тобто без ознак психічних розладів.

1. Непатологічні форми девіантно-делінквентної поведінки виявляються в основному у вигляді *ситуаційно-особистісних реакцій* і частіше відзначаються у військовослужбовців з *інтелектуальною недостатністю*, з *рисами соціально-педагогічної занедбаності* і в *акцентуйованих особистостях*.

1) Ситуаційно-особистісні прояви в основному характеризуються реакціями самовільного залишення частини, які, у свою чергу, мають різні типи:

– *реакції виходу із ситуації (імпульсивно-самозахисні реакції)* виникають і призводять до скоєння самовільного залишення частини

внаслідок нестатутних форм спілкування, якими є різного роду моральні й фізичні образи з боку товаришів по службі, а також під час очікування покарання після вчиненого проступку. Такі реакції за своєю суттю є виходом із психотравмуючої ситуації, з огляду на її неприйняття, і носять самозахисний характер, висловлюючи пасивний протест проти конфлікту. У більшості випадків ці реакції бувають гострими, при цьому самовільне залишення частини нерідко відбувається за відсутності боротьби мотивів;

– *реакції залишення частини зі спрямованістю на здобуття незалежності (емансипаційні реакції)* являють собою тип виразного ситуаційно-особистісного реагування. Загальним фактором їх виникнення є прагнення звільнитися від опіки командирів, труднощів служби, виконання розпоряджень. Приводом для самовільного залишення частини зазвичай стають різного роду конфлікти з начальниками, а сприяє таким реакціям психологічна невідповідність до підпорядкування старшим, внутрішній протест. Таких осіб до втечі з частини спонукає не страх перед начальником і командиром, а прагнення звільнитися від обридлого режиму і надмірного контролю. В цих реакціях провідне значення має особистісний компонент, коли безпосередньою причиною залишення частини служить небажання підкорятися, виконувати розпорядження. Невпевненість долати труднощі служби має тут менше значення;

– *реакції залишення частини зі спрямованістю на вирішення ситуації (інфантильно-драматизовані реакції)*, будучи переважно ситуаційними, близькі до імпульсивно-самозахисних, але відрізняються меншою афективною насиченістю й інфантильним підходом до вирішення важких ситуацій. Основні ознаки цього типу реакцій – психологічна вмотивованість самовільного залишення частини та спрямованість його на вирішення виниклого конфлікту;

– *реакції залишення частини зі спрямованістю на задоволення примітивних бажань і розваг (гедоністичні реакції)* містять егоцентричні установки з виразною дисгармонією емоційно-вольових якостей, слабкістю морально-етичних затримок, що виражається у відсутності прогнозування можливих наслідків скоєного. В основі цих реакцій лежить прагнення до задоволення і розваг;

– *реакції залишення частини з нез'ясованою мотивацією (емотивно-аморфні реакції)* об'єднує відсутність видимих об'єктивних причин для залишення частини. Для осіб, які вчинили втечі з частини за типом таких реакцій, характерні байдужість до оцінок оточуючих, самотність, формальне пояснення своєї поведінки.

2) Акцентуйовані особистості (акцентуації характеру) – це крайні варіанти норми, коли окремі риси характеру надмірно посилені, внаслідок чого виявляється виборча чутливість відносно певного роду психогенних впливів за доброї і навіть підвищеної стійкості до інших. Акцентуація часто стає причиною делінквентної поведінки.

Нестійкість характеру виражається у відразі до праці, жадобі розваг, безвідповідальності, боягузтві і слабовіллі, легкому залученні в правопорушення; такі люди зазвичай стають «слухняним знаряддям» у ситуації антигромадської спрямованості.

Гіпертимність характеру виражається в надмірній товариськості, майже постійному піднесеному настрої, галасливості і невгамовності, схильності до ризику й авантюри і прагненні до лідерства. Такі особи погано переносять жорстку дисципліну і чітко регламентований режим, вкрай легковажно ставляться до законів і правил поведінки, для них нестерпними є одноманітна обстановка і різке обмеження контактів.

Істероїдний характер відзначається вираженням егоцентризмом, прагненням привертати до себе увагу, брехливістю і фантазуванням, демонстративністю і нездатністю до глибоких переживань. Делінквентність у поведінці істероїдних акцентуантів являє собою своєрідну «мову вчинків», яка сигналізує оточуючим про постійне бажання отримувати визнання, виділення із «сірої, безлікої маси».

3) Форми інтелектуальної недостатності (у тому числі інфантилізм як затримка психічного розвитку) займають проміжне становище між олігофренією та інтелектуальною нормою. На відміну від олігофренії форми інтелектуальної недостатності з віком мають тенденцію до згладжування інтелектуального дефекту аж до досягнення нормального рівня. До них належать стани інтелектуальної недостатності, пов'язані з дефектами виховання і дефіцитом інформації з раннього віку, які можуть призвести до порушення соціальної адаптації. Поведінка у такого роду людей обумовлена їх підвищеною сугестивністю, зниженням критичних здібностей, емоційно-вольовою нестійкістю, пасивною залежністю від інших.

4) Соціально-педагогічна занедбаність певної частини підростаючого покоління в наш час набуває характеру актуальної соціальної проблеми. Девіантно-делінквентна поведінка підлітків, які виховуються в неблагополучних сім'ях, у важких матеріально-побутових умовах за відсутності чітких цілей і перспектив, зберігається і в разі попадання їх у військові колективи. З огляду на те, що

для цього контингенту характерна негативна установка на військову службу, саме вони найчастіше стають ініціаторами антигромадських діянь.

2. Девіантно-делінквентна поведінка осіб із психічними розладами – друга велика група типів відхильної поведінки. У свою чергу, вона поділяється на *дві підгрупи*.

1) Девіантно-делінквентна поведінка осіб із непсихотичними розладами. З нею у процесі своєї військово-професійної діяльності офіцери стикаються рідше, ніж із непатологічними формами поведінки. До цієї підгрупи належать:

Психопатії – тотальні (загальні), стійкі, малозворотні аномалії характеру, що досягають такого ступеня вираженості, за якого порушується адаптація до навколишнього середовища. Спільними ознаками психопатій у військовослужбовців є *негативне ставлення до служби, погана стійкість до регламентованості режиму, неадаптивність в колективі, слабе коригування поведінки виховними методами, нерозвиненість почуття обов'язку*. Антисуспільна спрямованість поведінки психопатів за формою не відрізняється від поведінки здорових і акцентуйованих особистостей (ті ж залишення частини, злочинство, знущання тощо), але обумовлена спочатку сформованою патологічною структурою особистості.

Девіантно-делінквентна поведінка осіб із легкими ступенями олигофренії (дебільності) відображає їхній вроджений дефект пізнавальної діяльності, у зв'язку з чим виникають труднощі адаптації до армійських умов, що призводить, як наслідок, до зниження критичності, легкого формування антигромадських установок.

Неврозоподібні і психопатоподібні розлади є поєднанням грубих і мозаїчних психопатичних розладів із нерізко вираженою інтелектуальною недостатністю. У віковій динаміці саме для цієї форми непсихотичних патологій характерний більш ранній і різноманітний прояв асоціальних поведінкових девіацій.

2) Девіантно-делінквентна поведінка осіб із психотичними розладами (психозами). Із нею офіцери у процесі своєї військово-професійної діяльності зазвичай не стикаються.

Таким чином, спираючись на різноманітні фактори, відхильна поведінка чималою числа людей пов'язана і з різними психічними захворюваннями. Однак розгляд таких випадків належить патопсихології та психіатрії. Разом з тим для деяких подібних осіб характерні так звані граничні стани (на межі норми і відхилення), неврози, патологічні відхилення в характері, які не є хворобою.

4.3. ФОРМИ ВІДХИЛЬНОЇ (ДЕВІАНТНОЇ) ПОВЕДІНКИ У ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ

4.3.1. Пияцтво й алкоголізм

Проблема алкоголізму є однією з дуже гострих проблем сучасних Збройних сил України. Вживання алкоголю військовослужбовцями може призвести до сумних наслідків, тому що в руках людей у погонах знаходиться зброя. Якщо ця зброя потрапить у руки до людини, яка після певної дози алкоголю перестає контролювати свої дії та вчинки, то можна припустити, до чого це призведе.

Організація роботи командирів із профілактики й боротьби з пияцтвом і алкоголізмом як формою *адиктивної поведінки* – явище не нове, але воно вимагає глибокого вивчення як із боку соціально-психологічних особливостей, так і в історичному, соціальному, військово-прикладному аспектах.

Як і інші види адикції, **залежність від алкоголю** – це захворювання, яке викликане потребою в постійному прийнятті алкоголю, незважаючи на наростання багатьох, пов'язаних із вживанням алкоголю, проблем.

Алкоголізм характеризується 4 симптомами:

- 1) компульсивною (нав'язливою) потребою у вживанні алкоголю;
- 2) нездатністю обмежувати його вживання;
- 3) фізичною залежністю, що супроводжується синдромом (наявності нудоти й блювоти, пітливості, судом, тривоги під час припинення доступу до алкоголю після запою) абстиненту (похмілля);
- 4) толерантністю – потребою в нарощуванні кількості алкоголю для досягнення розслаблювального ефекту.

Алкоголізм, як і інші види хімічної залежності, формується під впливом поєднання *зовнішніх чинників* (особливостей виховання, впливу друзів, схильності до стресу, доступності алкоголю) і *спадковості*. Роль зовнішніх чинників підтверджується тим, що саме соціальна підтримка дозволяє протистояти алкоголізму. Це важливо під час профілактики алкогольної, хімічної залежності.

Соціальні аспекти алкоголізації, безумовно, пов'язані з психотропною дією алкоголю і можуть виявлятися на ранніх її етапах

(зниження працездатності й продуктивності праці, протиправні дії, нещасні випадки і т. п.). Медичні наслідки (тривалість життя, захворюваність, смертність, тимчасова непрацездатність, інвалідність та ін.) формуються, як правило, в результаті досить тривалого зловживання алкоголем і найчастіше супроводжують хворобу – *алкоголізм*.

Зловживання спиртними напоями згубно позначається на тривалості життя і здоров'я людини. Середня тривалість життя хворих на алкоголізм приблизно на 15–20 років менша, ніж людей, які не зловживають спиртними напоями. За соціологічними даними, 2/3 потерпілих від нещасних випадків знаходились у момент події в стані алкогольного сп'яніння, до того ж більш ніж у половини з них сп'яніння було важким.

Тяжким наслідком алкоголізму є *суїцидальні дії*. У загальній кількості суїцидальних спроб на долю алкоголіків припадає 17–22,4 % випадків, серед осіб, які страждають на алкоголізм, частота самогубств у 58 разів вища, ніж серед непитущих. Кожен четвертий хворий на алкоголізм (23,6 %) робив хоч би одну спробу самогубства. Хворі на алкоголізм роблять суїцидальні спроби не лише в психотичному стані, але й у стані алкогольної абстиненції або інтоксикації.

До негативних наслідків алкоголізації слід віднести і *зростання алкогольних психозів*, що закономірно розвиваються на певному етапі алкоголізму і є передумовою безповоротних змін психіки.

Профілактика алкоголізму у Збройних силах України.

Під *профілактикою алкоголізму* слід розуміти комплекс заходів, що проводяться посадовцями з метою запобігання передумовам розвитку цієї негативної форми поведінки.

Ця діяльність охоплює заходи *організаційного, виховного, психологічного, правового* та іншого характеру.

Алкоголіку не відомі почуття обов'язку, совісті, честі, відповідальності.

Серед *форм дії на військовослужбовців, які зловживають алкоголем*, можна виділити такі:

- збирання й аналізування об'єктивної інформації про призовників із метою ранньої діагностики та лікування тих, хто зловживає алкоголем;
- динамічне медичне спостереження за військовослужбовцями, які епізодично вживають алкоголь (без ознак залежності);

- активне залучення таких військовослужбовців до військово-службової діяльності, проведення з ними систематичної індивідуальної роботи, прояв високої командирської вимогливості;
- систематичний контроль;
- заняття в системі національно-патріотичної підготовки;
- проведення спеціальних культурологічних заходів, *наприклад*, бесід на теми «Алкоголь і злочинність», «Алкоголь і здоров'я людини»;
- використання преси й наочної агітації;
- встановлення тісних контактів із батьками;
- доведення наказів командування про засудження військовими судами осіб, які скоїли злочини в стані алкогольного сп'яніння;
- вжиття після кожної провини адекватних заходів реагування;
- зустрічі з працівниками військових прокуратур і військовими медиками; активне заняття фізичною підготовкою.

Профілактику споживання алкоголю серед військовослужбовців доцільно проводити на основі *спеціальної методики в три етапи*:

- 1) у період призову молодого поповнення до Збройних сил України;
- 2) у період адаптації військовослужбовців до служби;
- 3) у процесі подальшого проходження служби.

На **першому етапі** профілактики споживання алкоголю начальника медичної служби військової частини доцільно провести інструкторське заняття з представниками частини, які відправляються у військові комісаріати за молодим поповненням. На занятті слід звернути особливу увагу на знання ознак нервово-психічної нестійкості та психічних розладів.

Вивчення молодого поповнення також необхідно здійснювати і по дорозі у військову частину. В цей час слід звернути увагу на осіб, які порушують дисципліну, виявляють запальність, грубість, агресивність, підвищену образливість, прагнуть до вживання алкоголю, міцних настоїв чаю. Після прибуття до військової частини старший команди повинен доповісти посадовцям про військовослужбовців з відхиленнями в поведінці.

Другий етап роботи починається з моменту прибуття молодого поповнення у військову частину, підрозділ. У першу чергу, необхідно вивчити: характеристики з місця роботи, навчання, картку професійно-психологічного відбору, медичну картку, автобіографію та інші документи, які характеризують військовослужбовця, з метою виявлення ознак, що вказують на необхідність включення до групи динамічного спостереження.

Найбільш доступним методом роботи з виявлення осіб, які мають досвід споживання алкоголю, є *спостереження*, яке доцільно використовувати на всіх етапах профілактики. У процесі спостереження слід звертати увагу на такі *аспекти зовнішності та поведінки військовослужбовця*: міміку обличчя, особливості виразу очей; пантоміміку людини – поставу, позу, жестикуляцію, ходу, загальну рухову активність; особливості голосу та мови – силу і тембр, інтонацію, темп, плавність; змістові характеристики мови – словниковий запас, лексику, ступінь зв'язності мови; адекватність поведінки – ступінь прихильності до загальноприйнятих норм поведінки, особливості дистанціювання від оточення; почервоніння або збліднення шкірних покривів, пітливість або сухість шкіри, часте кліпання, сіпання щік, змінення ритму дихання, наявність і вид татуювань.

На **третьому етапі** робота із профілактики вживання алкоголю концентрується на протидії поширенню алкоголю у військовій частині, підрозділі. Першочергову увагу треба звернути на військовослужбовців, які знаходяться під динамічним спостереженням, котрі мають досвід незаконного обігу та вживання наркотичних засобів і алкоголю; які переживають почуття дискомфорту; виявляють інші форми відхильної поведінки.

Практичний досвід показує, що для своєчасного виявлення осіб, які вживають алкоголь, велике значення мають шиккування особового складу, передбачені розпорядком дня; позапланові, раптові медичні тілесні огляди особового складу; перевірка наявності особового складу у вечірній і вільний від служби час, у вихідні та святкові дні, у нічний час; вибіркові перевірки в місцях роботи й несення служби, в коморах та інших підсобних приміщеннях; у лазні під час миття особового складу тощо.

Алкоголь можуть отримувати в обмін на обмундирування, спорядження, паливно-мастильні матеріали, продукти харчування, зброю, боєприпаси та інше військове майно.

4.3.2. Наркоманія і токсикоманія

За статистикою, значною частиною наркоманів є чоловіче населення молодого віку. І саме ці молоді люди згідно із законодавством України мають дуже важливий обов'язок – служити у Збройних силах України. Армія – частина соціуму, а це означає, що проблема наркозалежності

актуальна і для неї. Страшні вади нашого суспільства: злочинність, корупція, наркоманія – як метастази, проникають в усі сфери життя, і армія в цьому випадку не є винятком.

Більше того, саме в армійському середовищі можуть бути, як не дивно, створені сприятливі умови для поширення наркотиків. Це передусім певна закритість армії як особливої структури, складність контролювати процеси, що проходять у ній.

Наркоманія – це стан хронічного отруєння організму, за якого людина відчуває непереборний потяг до наркотику.

Токсикоманія – це різновид наркоманії, де як наркотик використовують отрути, що впливають на нервову систему, мозок. Зазвичай це органічні розчинники: клеї, лаки, бензин.

Із розвитком наркоманії людина проходить **дві стадії**:

1. Звикання (епізодичне вживання) до наркотику.
2. Власне наркоманія.

Звикання є стан, викликаний неодноразовим вживанням якого-небудь наркотику. Його характерними ознаками є:

- бажання (але не нагальна потреба) продовжувати приймання наркотику заради відчуття хорошого самопочуття, що досягається ним;

- прагнення збільшувати дозу потроху (або зовсім відсутнє);

- деякий ступінь психічної залежності від дії наркотику, але відсутність фізичної залежності;

- шкідлива дія (якщо вона є) поширюється, головним чином, на самого індивідуума.

Характерні ознаки наркоманії:

- непереборне бажання або нагальна потреба продовжувати приймання наркотику і діставати його будь-якими способами;

- прагнення до збільшення дози;

- психічна (психологічна) і, як правило, фізична залежність від дії наркотику;

- шкідлива дія такого стану як на здоров'я індивідуума, так і на суспільство в цілому, деградація особистості.

Формально людина, яка вживає наркотики, відрізняється від наркомана тим, що може відмовитися від їх прийому, а наркоман – ні.

Але насправді ця межа розмита, і, що найголовніше, наркотики притуплюють чутливість людини, тому вона не відчуває цієї межі. Будучи вже залежною від наркотичної речовини, їй здається, що вона в змозі її кинути. Усвідомлення того, що сталося, приходить тільки тоді, коли хворий не може зупинитись.

Слід пам'ятати, що **абсолютно всі наркотики за своєю природою є отрутою, що знищує всі системи органів і тканин, але особливо центральну нервову систему, мозок, статеву систему, печінку та нирки.**

Дуже поширені випадки, коли люди, які вживають наркотики, помирають протягом першого року з моменту початку вживання наркотичної речовини. Оскільки наркомани користуються нестерильними шприцами, серед них поширено багато хвороб, що передаються через кров, – СНІД, гепатит та інші. Від цих хвороб вони часто помирають раніше, ніж сталося отруєння організму наркотиком.

Крім того, наркоманія впливає на *душевний стан людини*. На початку відзначається лише все більше збайдужіння до дійсності, що здається нецікавою, сірою, заяложеною, абсолютно безрадісною та захопленою спогадами про наркотичне сп'яніння, бажання знову його випробувати. Поступово наростає емоційне спустошення, виникає дратівливість, апатія, розслаблення волі, а у випадку вживання окремих наркотиків (нюхання клею) наростає недоумство. Зовні усе це виражається млявістю, черствістю, грубістю, егоїзмом, брехливістю, некритичністю.

Поступово знижується інтелект, тобто розумові здібності. Особа стає некритичною до себе, не бачить своїх недоліків. Дуже скоро відбувається звуження кола спілкування та інтересів. Усі інтереси жертви наркоманії обертаються навколо наркотиків. Наркомани можуть годинами з цікавістю говорити про наркотики. Старі знайомства поступово втрачаються, а залишаються тільки ті, які так чи інакше пов'язані з наркотиками. Жертва деградує та повністю втрачає особисту свободу.

Людина, яка страждає наркоманією, дуже швидко втрачає здатність до відтворення потомства. У наркоманів діти зазвичай народжуються хворими, часто розумово відсталими.

Основні шляхи проникнення наркотичних засобів у війська такі: отримання наркотиків від місцевого населення, пересилання поштою (у посылках, листах, бандеролях), розкрадання наркотиків із медичних складів, аптек військових частин і військово-лікувальних установ.

Там, де наркотичні засоби проникають у частину від місцевого населення, слід максимально обмежити неорганізований контакт військовослужбовців із місцевими жителями, встановити найсуворіший контроль над військовослужбовцями, які повертаються зі звільнення, відпусток, відраджень. Для виявлення шляхів проникнення наркотичних засобів від місцевих жителів необхідно організувати

тісну взаємодію командування частини з місцевими правоохоронними органами.

Попередження розкрадань наркотичних засобів у медичних частинах і установах забезпечується точним дотриманням вимог щодо організації обліку та зберігання лікарських препаратів, особливо сильнодіючих, отруйних і наркотичних засобів.

Після кожного випадку проникнення наркотиків у частину командування повинно провести своєчасне розслідування з метою попередження повторних випадків і притягнення винних до відповідальності.

Що повинен знати командир про наркотики? Виділяють 5 основних груп наркотичних речовин:

1. *Опіати* – наркотики, одержувані з опійного маку або його синтетичних замінників. Викликають стан ейфорії та характеризуються дуже високим ступенем формування фізичної і психічної залежності. До них належать: опіум, морфін, героїн, кодеїн тощо.

2. *Депресанти* – речовини, що заспокоюють або пригнічують діяльність центральної нервової системи. Існують у вигляді заспокійливих засобів, снодійних засобів і транквілізаторів. Призначені для лікування безсоння, заспокоєння «розхитаних» нервів і зняття тривожного стану. *Алкоголь* належить до цієї групи наркотиків.

3. *Психостимулятори* – речовини, що вживаються для підвищення активності, зняття стану втоми й ослаблення апетиту (регуляції ваги). До них належать: кофеїн, нікотин, кокаїн і крек, амфетаміни та ін.

4. *Галюциногени* – натуральні або синтетичні речовини, які змінюють відчуття, мислення й емоції. До них належать: ЛСД, екстазі, мескалін, деякі види грибів та ін.

5. *Марихуана* – наркотик, який найбільш часто вживається, що отримується з індійських або диких конопель. Іншими формами є гашиш і гашишне масло. Варто додати, що раніше марихуана вважалася нешкідливою. Однак, як тепер відомо, вона дуже небезпечна. Часто, почавши з марихуани, пізніше переходять до більш сильних наркотиків.

За даними досліджень, найбільш відомими в середовищі військовослужбовців є препарати, що виготовляються з маку і конопель. До них належать:

– *героїн* – порошок неоднорідного кольору, від світло-коричневого до кремового. Реалізується зазвичай у пакетиках по 0,3 гр. Це доза, безумовно, смертельна, тому її поділяють на 5–6 прийомів;

– *ханка* – це опій-сирець, засохлий сік головок снодійного маку. Зазвичай виробляється у формі паличок коричневого кольору.

Героїн і ханка вживаються різними шляхами: куріння в суміші з тютюном або в чистому вигляді за допомогою різних пристосувань (наприклад кальян), приймання всередину, внутрішньовенного введення після розчинення в кип'яченій воді за допомогою шприца або шприц-тюбика. Часто зустрічається вдихання парів героїну за допомогою трубочки з фольги.

Наркотичну залежність поділяють на **три стадії**:

Стадії	Симптоми
1 стадія: нерегулярне вживання, експериментування	Військовослужбовець може спробувати наркотики (зокрема алкоголь) із цікавості або з бажання стати «своїм» (найбільш характерно для людей з низькою нервово-психічною стійкістю, схильних до наслідування) у компанії, або щоб випробувати нові відчуття, знайти себе, відчутти свою незалежність від обставин і оточуючих. Дослідження довели, що тиск із боку однолітків є найчастішою причиною, через яку індивід вирішує спробувати наркотик.
2 стадія: регулярне вживання	Якщо вживання наркотику викликає приємні відчуття, то індивід може забажати випробувати їх знову. Коли вживання наркотику стає регулярним, індивід може втратити здатність справлятися зі щоденними проблемами. З цього моменту вживання наркотику стає засобом поліпшення настрою і позбавлення від депресії.
3 стадія: залежність від наркотику	Незабаром, коли нормальним стає не тверезий стан, а стан наркотичного (алкогольного) сп'яніння, розвивається фізична і психологічна залежність від наркотику. Єдине, що хвилює людину при цьому, – це придбання наркотику і підтримання такого стану.

Що робити командирові, якщо виникла проблема вживання наркотиків підлеглими?

1. Навчитися розпізнавати тип наркотику та симптоми його вживання.
2. Довіряти своїй інтуїції. Якщо виникло відчуття, що підлеглий експериментує з наркотиками, і це може виявитися правдою,

перевірте, чи немає наркотиків у його особистих речах (найбільш часто військовослужбовці зберігають наркотичні речовини в господарських коморах, в особистих «дипломатах», сумках, валізах, у матрацах і подушках, роблять подвійне дно в тумбочках, ховають наркотики, засоби їх приготування і введення в батареях сушильних кімнат, у декоративних панелях, потайних, спеціально пришитих кишенях, у підкладці штанів і кітелів.

3. **Не слід боятися втручання в особисте життя підлеглого!** Головне, з'ясувати, що могло бути причиною такої поведінки. Знайти можливість зв'язатися з його батьками та висловити їм свої побоювання.

4. Якщо нічого не можна зробити, а сумніви залишилися, слід звернутися до більш компетентних органів: структури з МПЗ, до лікарняних закладів.

5. *На ранніх стадіях* слід по-дружньому поговорити з підлеглим про його та своє ставлення до наркотиків. Не звинувачувати його. Спокійно пояснити негативне ставлення до наркотиків. Пояснити також, що в Україні вживання наркотиків заборонено законом. Переконатися, що підлеглий розуміє, що головна причина опору наркотикам – його безпека та здоров'я. **Не читати нотаций, не казати, що вживати наркотики гріховно, непристойно або соромно.** Проста бесіда, в якій підлеглому дається зрозуміти, чого від нього очікують, може виявитися дуже корисною та ефективною.

6. Коли вживання очевидне і є впевненість у тому, що підлеглий вживає наркотики, необхідно серйозно поговорити з ним.

Бесіда повинна проходити, коли підозрюваний перебуває у тверезому стані! Уникати крику, бурхливого реагування, моралізаторства. Не слід вибачатися за обшук особистих речей підлеглого або за те, що його звинувачують. Не слід торгуватися з підлеглим чи намагатися його «підкупити». Потрібно бути конкретним у своїх звинуваченнях. Повідомити про всі наявні докази. Звернутися до командування частини, до медичних закладів.

Основними шляхами подолання поширення наркоманії серед військовослужбовців є соціально-профілактичні й організаційні заходи, а саме:

- посилення роз'яснювальної роботи серед військовослужбовців;
- активізація зусиль військових колективів, військово-медичних установ на ранньому виявленні випадків уживання наркотиків.

Командування частин (підрозділів) зобов'язане своєчасно інформувати відповідних посадових осіб і медичних працівників про виявлені ними особи, які вживають наркотики, для поставлення їх на профілактичний облік.

Важливим засобом у боротьбі з наркоманією є також заходи медичного, цивільно-правового, адміністративного та кримінального характеру.

Слід урахувувати, що *примусові заходи медичного характеру* наркоманам призначаються тільки у випадках, коли психічні розлади пов'язані з можливістю заподіяння цими особами іншої істотної шкоди або є небезпекою для себе або інших осіб. Ця норма закону повною мірою поширюється на військовослужбовців.

Помічені у вживанні наркотиків військовослужбовці повинні братися командуванням і медичною службою на особливий облік. Начальник медичної служби направляє їх на консультацію до психіатра з метою виявлення ступеня захворювання. За відсутності явищ наркоманії за ними встановлюється диспансерне або амбулаторне спостереження.

У випадку, якщо військовослужбовець буде помічений у повторному вживанні наркотиків, він має бути направлений на консультацію до психіатра для вирішення питання про обстеження в умовах стаціонару та проведення лікувальних заходів. Повернувшись після лікування, військовослужбовець продовжує перебувати під амбулаторним або диспансерним наглядом до прийняття рішення про продовження ним навчання чи служби.

Профілактика наркоманії у Збройних силах України забезпечується комплексом організаційних заходів, спрямованих на запобігання проникненню наркотиків у військові частини, попередження їх розповсюдження серед особового складу, активне виявлення осіб, які приймали наркотичні засоби, вжиття до них заходів виховного, правового, дисциплінарного і медичного характеру. Профілактичні заходи мають проводитися в тісному та безпосередньому зв'язку з роботою із утвердження здорового способу життя військовослужбовців, боротьбою за статутний порядок.

Необхідно пам'ятати! Під час виступу перед військовослужбовцями, користуючись засобами масової інформації, слід утримуватися від розголошення переліку наркотичних і токсичних речовин, що викликають наркоманію, не повідомляти про методи їх приготування та прийому, особливості п'янкої дії. Недосвідчений лектор, барвисто описуючи переживання наркотичного сп'яніння, може заінтригувати аудиторію, викликати нездорову цікавість, бажання пережити «гострі», незвідані відчуття.

4.3.3. Суїцидальна поведінка

Феномен суїциду, суїцидальної поведінки тісно пов'язаний із психологічною кризою особистості (гострим емоційним станом, викликаним особливими для людини психотравмувальними подіями).

Суїцид – акт самогубства, усвідомлене самоусунення з життя під впливом гострих психотравмуваль-

них ситуацій, коли власне життя як найвища цінність втрачає для людини сенс.

Суїцидальна поведінка – усвідомлені дії, метою яких є позбавлення себе життя.

Як правило, змістом психологічної кризи є гострий емоційний стан, що виникає в складній ситуації зіткнення особистості військовослужбовця з перешкодою на шляху задоволення її найважливіших потреб. Причому ця криза досягає такої інтенсивності, у рамках якої людина не може знайти правильного виходу із ситуації, що склалася, на основі власного життєвого досвіду.

Така психологічна криза може виникнути несподівано, під впливом сильного афекту, як, наприклад: глибока публічна образа; страх ганьби й приниження; зрада коханої або втрата дуже близької людини; жорстока несправедливість із боку посадовців або колективу тощо. Частіше внутрішня душевна напруженість накопичується поступово, формуючись у складний «букет» негативних емоцій. Вони накладаються одна на одну, сплітаючись у тугий вузол життєвих проблем. Постійна тривога переходить у гнітючу депресію, депресія – у безвихідність, а в підсумку – втрата сенсу «такого» життя. Людина втрачає віру в себе, у здатність оточення їй допомогти.

Суїцидальна поведінка має внутрішні й зовнішні форми свого прояву.

Внутрішні форми:

- антивітальне спрямування (тобто роздуми про відсутність цінності життя);
- пасивні суїцидальні думки (сприйняття на тему своєї смерті за відсутності чіткого задуму самовільно позбавити себе життя: «добре було б померти» і т. п.);
- суїцидальні задуми;
- суїцидальні наміри.

Зовнішні форми:

- суїцидальні висловлювання;
- суїцидальні спроби;
- завершений суїцид.

Суїцидальні задуми – це більш активна форма прояву суїцидальності. Тенденція до самогубства посилюється у формі розроблення плану: продумуються способи, час і місце самогубства.

Суїцидальні наміри з'являються тоді, коли до задуму приєднується вольовий компонент – рішення, готовність до безпосереднього переходу в зовнішню поведінку.

Суїцидальна спроба – цілеспрямоване оперування засобами позбавлення себе життя, яке не закінчилося смертю. Спроба може бути оборотною і незворотною, спрямованою на позбавлення себе життя або на інші цілі.

Завершений суїцид – дії, завершені летальним результатом.

Період від виникнення суїцидальних думок до спроб їх реалізації називається **пресуїцид**. Тривалість його може обчислюватися хвилинами (гострий пресуїцид) або місяцями (хронічний пресуїцид). У випадках тривалого пресуїциду процес розвитку внутрішніх форм суїцидальної поведінки чітко проходить описані вище етапи. У разі гострих пресуїцидів послідовність не виявляється і можна спостерігати відразу ж появу суїцидальних задумів і намірів.

Виділяють таку типологію суїцидальної поведінки:

Демонстративно-шантажна поведінка є способом психологічного тиску на оточення з метою зміни соціальної ситуації в сприятливому для себе напрямі (вирішення соціальної проблеми, покарання винних, позбавлення від очікуваних прикрощів, звернення на себе уваги з боку значних людей і т. ін.), що, як правило, не передбачає самогубства, а лише імітує його. Такі дії нагадують спектакль. Вони здійснюються у присутності великої кількості свідків та із вживанням заходів обережності. Якщо, наприклад, імітується травмування вен, то це робиться в тих місцях, де вони максимального захищені м'язами. Зате порізів, хоч і неглибоких, робиться декілька. Якщо імітується отруєння, то отруйна рідина ясно проливається на одяг, на підлогу. Проте навіть такі акти бувають трагічними.

Афектний суїцид є імпульсивною реакцією людини на несподівано виниклу гостру психотравмувальну подію. На фоні «звуженої» свідомості, наповненої гострим переживанням ображеної особистої гідності, образи, відбувається притуплювання страху смерті та больових відчуттів, здатності раціонально сприймати звернення

й аргументи оточення. Від демонстративно-шантажної поведінки такі дії відрізняються відсутністю шантажу, а від істинного суїциду – відсутністю свідомого опрацювання причин і умов самогубства, потужною спонукальною силою поведінкових актів, готовністю покінчити з життям навіть у присутності сторонніх, долаючи їхні спроби перешкодити суїциду.

Істинний суїцид – усвідомлені дії, метою яких є самогубство. Для цього виду суїцидальної поведінки характерно: потайне здійснення усіх дій, за відсутності свідків; використання «надійних» способів – самоповішення, вогнепальної зброї, падіння з висоти, отруєння та ін. На відміну від інших видів суїцидальної поведінки в цьому випадку за невеликого акту самогубства зберігається високий ризик повторення.

Основні чинники здійснення суїцидів військовослужбовцями

Соціально-ситуаційні чинники	<ul style="list-style-type: none"> – схильність до суїцидів; – наявність фактів судимості за карні злочини; – схильність до самовільного залишення частини; – низький рівень культури та загального розвитку; – наявність факту виховання в неблагополучній сім'ї; – приводи в поліцію; – наявність важко хворих батьків або близьких родичів; – невірноваженість, нетовариськість; – низький рівень адаптаційних здібностей; – негативне ставлення до військової служби.
Особистісні чинники	<ul style="list-style-type: none"> – скарги на нервово-психічне здоров'я; – дивність поведінки та висловлювань, включаючи суїцидальні; – ознаки психічного недорозвинення; – виражені характерологічні особливості з психопатоподібною поведінкою; – лікування або знаходження на обліку у психіатра і нарколога до призову в армію; – черепно-мозкові травми, нейроінфекції, соматичні захворювання, що супроводжуються психотичними розладами;

	<ul style="list-style-type: none"> – систематичне вживання алкоголю і наркотичних речовин; – суїцидальні спроби до призову в армію з боку військовослужбовця або його найближчих родичів; – ознаки депресії; – ознаки нав'язливості (нав'язливі страхи, надцінні ідеї); – зниження порогу больової чутливості; – соціальна дезадаптація; – спадковість, обтяжена психічними розладами.
Основні причини й умови самогубств військово-службовців	<ul style="list-style-type: none"> – сімейні негаразди; – психічна дезадаптація; – матеріально-побутові труднощі; – неподілена любов; – нестатутні взаємини; – тягар військової служби; – зловживання алкоголем; – яке-небудь соматичне захворювання; – боязнь відповідальності.

Усі перелічені чинники або окремі з них призводять до того, що у військовослужбовця формується соціально-психологічна **дезадаптація**, яка характеризується інтенсивними негативними емоціями, занепокоєнням і тривогою, депресивними станами аж до дезорганізації особистості. Це призводить до краху ціннісних установок, і починає формуватися *пресуїцид*, який розвивається **поетапно**.

На **першому етапі** з'являються думки про позбавлення себе життя. Це характеризується уявленнями, фантазіями та роздумами про свою смерть. Прикладом є такі висловлювання: «ніж так жити, краще померти»; «хочеться заснути й не прокинутися» і т. ін. За даними досліджень самогубств, аналогічні висловлювання мали місце в 75 % випадків суїцидальних спроб. При цьому такі висловлювання сприймаються як демонстративно-шантажний аспект.

На **другому етапі** формується бажання накласти на себе руки. У цей час іде реалізація плану задумів, продумуються способи, час і місце здійснення самогубства.

На **завершальному етапі** формується рішення, що спонукає до безпосереднього здійснення зовнішніх форм аутодеструктивних (спотворених) поведінкових актів.

Ознаками високої вірогідності здійснення суїциду можуть бути:

- відкриті висловлювання про бажання покінчити життя самогубством;
- непрямі натяки на можливість суїцидальних дій (імітація зробити петлю, розкрити вени, гра в самогубство зі зброєю);
- активна попередня підготовка, цілеспрямований пошук засобів накласти на себе руки (збирання пігулок або їх придбання, пошук і зберігання яких-небудь отруйних речовин);
- фіксація уваги на прикладах самогубства (часті розмови про самогубства взагалі), символічне прощання з найближчим оточенням (роздавання особистих речей);
- стереотип поведінки (невластива замкнутість і зниження рухової активності в рухливих, товариських людей і, навпаки, збуджена поведінка й підвищена товариськість у малорухливих і мовчазних людей), що змінився;
- звуження кола контактів, прагнення до самоти.

Профілактика суїцидів і суїцидальних спроб у військових частинах (підрозділах) починається з розвінчання міфів про суїцид, найбільш поширеним з яких є міф про те, що *самогубства здійснюються, як правило, психічно ненормальними людьми*. Це не правильно. За даними психіатрів, із 20 % суїцидентів, які знаходяться на обліку в психоневрологічних диспансерах, тільки 8 % потребували спеціалізованої медичної допомоги. Виходить, що у 80 % випадків суїциди здійснюють здорові люди.

Деякі керівники висловлюють сумнів відносно самої можливості попередження самогубства. Отже, якщо людина вирішила накласти на себе руки, то ніхто і ніщо її не зупинить. У той же час багато вчених дослідили, що *схильність до суїциду в більшості людей є лише тимчасовою*.

Частина керівників вважає, що якщо людина відкрито заявляє про бажання накласти на себе руки, то вона ніколи не зробить самогубства. Проте, за соціологічними даними, 3/4 людей, які вчинили самогубства або робили суїцидальні спроби, повідомляли про свої наміри найближче оточення.

Існує думка, що у принципі неможливо виявити зовнішні ознаки, які вказують на те, що людина вирішила накласти на себе руки. Зрозуміло, в подібних висловлюваннях є раціональне зерно. Заглянути в душу, пізнати внутрішній світ підлеглого дійсно дуже складно. У той же час, як довела практика, такі можливості в керівника, як правило, є. Проте в будь-якому випадку у процесі

педагогічної профілактики суїциду неприпустимо застосовувати такі **прийоми**, як:

- прояв засудження у формі обурення;
- нетактовне виявлення провини військовослужбовця;
- необдумана характеристика вчинку й докір;
- позбавлення військовослужбовця підтримки з боку всього колективу;
- бойкот;
- ізоляція від частини (чи всього) колективу;
- попередження, збудження тривоги про покарання;
- скарги батькам і вищому командуванню;
- зловживання та необґрунтоване використання наказової форми під час оголошення розпоряджень і завдань;
- несправедливе покарання та ін.

У діяльності командирів, штабів, органів з МПЗ, медичних працівників виділяють **три основні напрями** запобігання суїцидам і суїцидальним спробам у підлеглих військових частинах:

1. Загальна профілактична робота.
2. Профілактична робота з військовослужбовцями, схильними до суїциду.
3. Робота із виявлення та усунення причин досконалого суїциду або суїцидальних спроб.

Командири і начальники, як правило, беруть активну участь в *загальній профілактичній роботі*, основною метою якої є запобігання самогубствам військовослужбовців та їх недопущення.

Профілактична робота з недопущення суїцидальних подій здійснюється за такими напрямками:

1. Обговорювання способів вирішення складних життєвих проблем і конфліктів.
2. Під час ухвалення рішень врахування висновків і рекомендацій військових психологів. Направлення осіб у кризовому стані, а також з ознаками захворювань на медичне обстеження.
3. Під час планування бойової підготовки передбачення комплексу заходів із підвищення психічної стійкості особового складу, заходів щодо психологічного тренінгу військовослужбовців, навчання прийомів психологічної само- та взаємодопомоги на заняттях із бойової підготовки.
4. Під час проведення початкової військової підготовки молодого пополнення забезпечення всебічного врахування рівня професійної та фізичної підготовки, психологічних якостей, стану здоров'я кожного військовослужбовця, керуючись при цьому рекомендаціями фахівців медичної служби та військових психологів.

5. Установлення індивідуального контролю посадовців за підлеглими з нестійкою психікою, які відстають в освоєнні військової спеціальності та у фізичному розвитку, з неблагополучних сімей, схильними до вживання спиртних напоїв (наркотиків), а також за тими, хто притягувався раніше до карної відповідальності.

6. Приведення в точну відповідність до вимог статутів та інших нормативних актів, діючих у Збройних силах України, в межах своєї компетенції, об'єктів навчально-матеріальної бази, житлового фонду.

7. Забезпечення чіткого виконання вимог Статуту гарнізонної і вартової служб: **не допускати до несення бойового чергування і вартової служби осіб, помічених у вживанні наркотичних речовин, які вчинили спроби самогубства!**

8. Надання військовослужбовцям можливості встановлення телефонного і поштового зв'язку з рідними і близькими.

9. **У межах своїх прав:**

- постійне вивчення обстановки в підлеглих військових колективах, знання потреб і настроїв особового складу;
- поліпшення організації дозвілля, створення необхідних умов для занять фізичною культурою і спортом з урахуванням інтересів військовослужбовців. Проведення регулярних зустрічей та консультацій з фахівцями в галузі психології, сексології, наркології, екології, духовного й фізичного здоров'я;
- забезпечення своєчасності й повноти реалізації рішень і рекомендацій зборів військовослужбовців, громадських рад і комісій, діючих у військових колективах;
- створення безпечних умов військової служби;
- усіма наявними засобами припинення грубості й хамства, формування здорового морально-психологічного клімату серед підлеглих;
- здійснення духовної підтримки, заохочення і вшановування військовослужбовців, вирішення міжособистісних конфліктів;
- дотримання принципів соціальної справедливості в службових стосунках і під час вирішення побутових проблем; організація дозвілля.

10. Робота зі збереження і зміцнення психічного здоров'я підлеглих військовослужбовців як важлива складова у справі профілактики суїцидальних проявів.

11. Необхідність правильної організації та проведення індивідуально-виховної роботи з підлеглим особовим складом. Організація з ним бесід як одного з основних методів вивчення психічного

здоров'я підлеглих. Порядок проведення бесід описаний у спеціальній літературі.

12. Необхідність під час миття особового складу в лазні та під час медичного обстеження (огляду), дотримуючись делікатності, звернення уваги на особливості будови тіла і зовнішнього вигляду військовослужбовців. Предметом кепкування товаришів по службі й обтяжливих переживань може бути надлишкова повнота або надмірна худорба, а також дрібні фізичні недоліки (великий ніс, криві ноги та ін.). Татуювання на тілі можуть відбивати символіку залучення до кримінального середовища, примітивне прагнення до самоствердження, до непокори або ж інфантильності. Сліди порізів (частіше на лівому передпліччі) можуть бути слідами суїцидальних спроб, «розрядок» внутрішньої напруги («щоб заспокоїтися, побачивши власну кров») або залишками «обряду братання» у напівкримінальному підлітковому середовищі.

Сліди ушкоджень (синці) повинні притягнути увагу до фактів порушення правил статутних відносин між військовослужбовцями в підрозділі.

13. У разі встановлення під час первинної бесіди чи наступного спостереження в період проходження військової служби або за даними наявної документації підозри про наявність у військовослужбовця яких-небудь психічних відхилень направлення його в установленому порядку до лікаря військової частини, який після всебічного обстеження організовує консультацію лікаря-психіатра (психоневрології) для встановлення діагнозу, призначення лікування та, за потреби, огляду на предмет визначення придатності до військової служби. Обов'язковому обстеженню лікарем-психіатром підлягають військовослужбовці з незадовільною нервово-психічною стійкістю або за рішенням військового психолога за наявності інших відомостей. Тільки лікар-психіатр здатний установити діагноз психічного захворювання.

Вирішальне значення в попередженні суїцидальних подій має загальна профілактика суїцидальної поведінки військовослужбовців, яка становить комплекс заходів організаційного і змістового характеру, спрямованих на послаблення й усунення соціальних і соціально-психологічних детермінант суїциду. Він полягає в:

- правильному та чіткому плануванні й організації повсякденного життя, навчання і служби військовослужбовців, їх побуту й дозвілля;
- організації заходів психогігієнічного та психопрофілактичного характеру, що забезпечують збереження психічного здоров'я військовослужбовців;

- забезпеченні соціальної та правової захищеності військовослужбовців, дотримання їх конституційних прав;
- попередженні нестатутних взаємин у військових колективах.

Таким чином, робота із попередження самогубств характеризується особливою тонкістю і вимагає від усіх посадовців високого професіоналізму, щирості, співпереживання і в той же час наполегливості, твердості, невідступності й постійності. В основу успіху покладена продумана спадкоємність кваліфікованих і різнопланових форм і методів роботи з військовослужбовцями, які її потребують.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Ефремов В. С. Основы суицидологии / В. С. Ефремов. – СПб. : Диалект, 2004. – 480 с.
2. Караяни А. Г. Прикладная военная психология / А. Г. Караяни, И. В. Сыромятников. – СПб. : Питер, 2006. – 480 с.
3. Конфліктологія : навч. посіб. / Л. М. Ємельяненко, В. М. Петюх, Л. В. Торгова, А. М. Гриненко ; за заг. ред. В. М. Петюха, Л. В. Торгової. – Київ : КНЕУ, 2003. – 315 с.
4. Сулицький В. В. Психологія суїцидальної поведінки / В. В. Сулицький. – Київ : Леся, 2001. – 344 с.
5. Ходаківський Є. І. Психологія управління : навч. посіб. / Є. І. Ходаківський, Ю. В. Богоявленська, Т. П. Грабар ; за ред. Є. І. Ходаківського. – Київ : Центр учб. літ., 2008. – 608 с.

ПИТАННЯ ДЛЯ КОНТРОЛЮ

1. Девіантна поведінка військовослужбовців: сутність та структура.
2. Поняття і загальна характеристика відхильної поведінки. Характеристики та ознаки соціальних відхилень.
3. Психопатологічний тип девіантної поведінки, його характеристика.
4. Адиктивний тип девіантної поведінки: різновиди та характеристика.
5. Аутоагресивна поведінка: різновиди та характеристика.
6. Класифікація девіантної поведінки військовослужбовця в бойових умовах.
7. Природа суїцидів, головні причини їх виникнення.
8. Психологічна характеристика військовослужбовців, схильних до суїцидальної поведінки.

9. Суїцидогенний ступінь вираження характерологічних рис воїна.

10. Зміст суїцидальної діагностики.

11. Основні напрями превентивної діяльності щодо суїцидальної поведінки військовослужбовців.

5. ПСИХОЛОГІЯ МАЛОЇ ГРУПИ І КОЛЕКТИВУ. ЇЇ ВРАХУВАННЯ В ДІЯЛЬНОСТІ КОМАНДИРА ПІДРОЗДІЛУ

5.1. Поняття про групу у психології, види і характеристики груп.

5.2. Військовий колектив як соціально-психологічне явище.

5.3. Сутність і структура психології колективу.

5.4. Лідерство в колективі.

Поняття про групу у психології, різновиди і характеристика. Колектив як мала група. Військовий колектив як соціально-психологічне явище. Сутність військового колективу. Динаміка колективного об'єднання військовослужбовців. Структура військового колективу. Колективні соціально-психологічні явища. Характеристика компонентів психології військового колективу. Лідерство в колективі.

5.1. ПОНЯТТЯ ПРО ГРУПУ У ПСИХОЛОГІЇ, ВИДИ І ХАРАКТЕРИСТИКА ГРУП

Під час спільної діяльності люди практично завжди утворюють соціальні спільності – **групи**.

Групою прийнято називати певне об'єднання людей. Усе людське суспільство складається з безлічі груп, які розрізняють за цілим рядом **ознак**:

- за цілями і змістом діяльності (трудові, бойові, навчальні та інші групи);
- за способом об'єднання (групи виробничі, побутові і т. ін.);
- за формою організації і виникнення (групи реальні, умовні, організовані, формальні і неформальні);
- за характером і контактністю спілкування, ставлення до особи всіх інших членів групи (первинні – контактні і вторинні – дистантні).

Крім того, виділяють *великі* і *малі* соціальні групи.

Великі соціальні групи – це соціальні класи, прошарки, політичні партії, професійні спілки, збройні сили, нації та інші (вікові, освітні) спільності і об'єднання.

Малі соціальні групи – це військовий підрозділ, цех, шкільний клас, студентський курс тощо. Подібні групи прийнято називати **первинними**. Вони відрізняються від великих тим, що в них здійснюється постійне міжособистісне спілкування, контакт, взаємодія.

Слід зазначити, що **група – ширше поняття, ніж колектив**. До того ж **не всяку групу можна розглядати як колектив**.

Прийнято вважати, що малі соціальні групи класифікуються залежно від рівня розвитку і соціальної спрямованості. Найбільш відомі різновиди малих груп – *асоціація, кооперація, корпорація і колектив* (рис. 8).

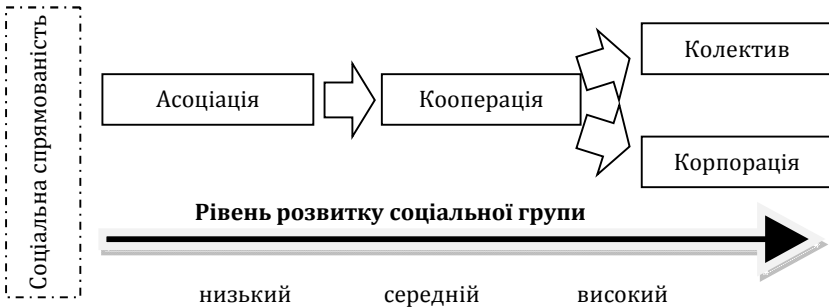

Рисунок 8 – Класифікація соціальних груп

Будь-яка мала соціальна група проходить **три рівні розвитку: низький, середній і високий**.

Стосовно збройних сил **низький рівень** характерний для групи військовослужбовців, які тільки що об'єдналися на основі наказу (призовники) або особистих інтересів (любители футболу). Така група зазвичай називається **асоціацією** – групою, що має офіційну структуру і загальну мету, але яка не діє як ціле, тому в такій групі не розвинені ні підготовленість, ні організаційна єдність, ні психологічна комунікативність. Її структура і подальший розвиток багато в чому залежать від кількості військовослужбовців. Відомо, що кожен член групи не може знаходитися в об'єктивних особистих відносинах більш ніж із 7–12 іншими членами цієї ж групи. Відносини, що складаються в такій групі, становлять внутрішню структуру

елементарної групи. Якщо група більша, наприклад, складається з 15 або 20 чоловік, то вона прагне розділення на декілька груп.

Численні спостереження за поведінкою призовників указують на те, що їм потрібно від 3 до 5 днів, аби познайомитися один з одним. За цей час зменшується рівень депресивних настроїв, установлюються емоційні контакти. Інколи це відбувається ще раніше, наприклад, на шляху до місця служби або на призовному пункті. Серед земляків відразу ж можна визначити лідера і коло його спілкування. Якщо в команді призовники розділилися на кілька груп з активними лідерами, то між ними можуть виникнути емоційні конфлікти або відносини здорового суперництва.

Якщо асоціація не розпадається, то вона поступово переходить на *середній рівень розвитку*, який характеризується більш усвідомленою діяльністю і дисциплінованістю військовослужбовців. Таку групу називають **кооперацією**. У ній, як правило, спостерігаються міцні службові відносини і товариські стосунки. Командні функції виконують призначені особи, котрі мають певну владу. Крім того, у групах-коопераціях існують *неофіційні лідери*, які або підтримують молодших командирів, або ускладнюють офіційне управління.

Тут є підготовленість і організаційна єдність. Проте мотиви, що спонукають до досягнення загального результату і мети діяльності, не мають чіткої етичної спрямованості. Немає в такій групі і високого рівня психологічної комунікативності.

За сприятливих умов у підрозділі через 10–15 днів утворюються 2–3 групи-кооперації, що мають у своєму складі від 3 до 7 військовослужбовців. За деякий час і вони можуть перейти на вищий рівень свого розвитку – рівень **автономізації** (самостійності).

Автономна група характеризується чіткою організаційною структурою і дисципліною, внутрішньою єдністю цілей і мотивів діяльності. У таких групах зростають управлінська роль молодших командирів і соціальна активність лідерів. При цьому в більшості випадків між командирами і лідерами істотних протиріч не виникає, хоча окремі непорозуміння і можливі.

Слід зазначити, що від рівня соціального розвитку військової групи багато в чому залежить ефективність її службової і бойової діяльності. У складних екстремальних умовах групи типу асоціації та кооперації дуже часто стають некерованими, легко піддаються паніці і розпадаються, тоді як автономні групи не знижують результатів діяльності. Для автономних груп складні і небезпечні ситуації стають своєрідними прискорювачами суспільної активності, долаючи труднощі, військовослужбовці ще більше об'єднуються.

Однак згуртованість автономних груп може таїти в собі певну небезпеку. Це пов'язано з тим, що висока організація, єдність поглядів, емоційна задоволеність один одним за наявності сильного й авторитетного лідера створюють умови для появи в групі як суспільної, так і антигромадської орієнтації. Наприклад, якщо військовослужбовці об'єднуються на основі загальних соціально корисних цілей і етичних цінностей, не замикаються всередині своєї групи, а прагнуть до широких контактів, то така автономна група перетворюється на **військовий колектив**.

З іншого боку, якщо військовослужбовці приховують свої наміри, переслідують свої егоїстичні цілі, то така автономна група поступово перетворюється на **корпорацію** і стає **псевдоколективом**.

Корпорації – внутрішньо організовані групи, що володіють внутрішньою структурою і загальною діяльністю, цілі якої визначаються як «особисті через групові». Корпорація характеризується високою мірою підготовленості, організаційної єдності і психологічної комунікативності, але відзначається за етичною спрямованістю груповим егоїзмом та індивідуалізмом. Саме корпоративний дух, або груповий егоїзм, створюють умови для нестатутних взаємин, націоналістичних проявів, грубих порушень військової дисципліни, оскільки діяльність корпоративної групи регулюється вузькогруповими інтересами і волею 1-2 негативних лідерів.

Колектив – це організована група людей, що є частиною суспільства, об'єднана загальними цілями, спільною соціально корисною діяльністю.

«Колектив» – поняття латинського походження, що означає зібраність, тобто цілісність, що зберігає недоторканність індивідуальності. Поняття ж групи тотожне сенсу старослов'янського слова гурток. У основі того та іншого – зв'язок, що сполучає людей. Дух колективу добре відображає поняття «товариство», «військове братерство».

Не можна уявити собі колектив, як казав відомий педагог А. С. Макаренко, якщо взяти по простому суму окремих осіб. Колектив – це соціальний, живий організм, який тому і організм, що він має органи, що там є повноваження, відповідальність, співвідношення частин, взаємозалежність, а якщо нічого цього немає, то немає і колективу, а є просто натовп або збирище.

5.2. ВІЙСЬКОВИЙ КОЛЕКТИВ ЯК СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНЕ ЯВИЩЕ

5.2.1. Сутність та ознаки військового колективу

Військовий колектив – організаційне об'єднання військовослужбовців на основі спільності їх ідейних і морально-етичних позицій, спільної служби і бойової (службової, вартової та ін.) діяльності під керівництвом єдиного начальника.

Військовий колектив має ряд характерних ознак, найбільш типові з яких – організованість, суспільно значуща мета діяльності, згуртованість, сумісність (рис. 9).

ЗАГАЛЬНІ ОЗНАКИ ВІЙСЬКОВОГО КОЛЕКТИВУ

ОРГАНІЗОВАНІСТЬ	СПРЯМОВАНІСТЬ
Жорсткі рамки організаційно-штатної структури підрозділу і військової частини; наявність органів управління командних кадрів, штабів і т. д.	Суспільно-значуща мета діяльності – захист Батьківщини, що об'єднує військовослужбовців і спрямовує їхню волю на досягнення мети
СУМІСНІСТЬ	ЗГУРТОВАНІСТЬ
Готовність до прийняття і реалізації колективних цілей, безконфліктне спілкування й узгодженість дій в сумісній діяльності	Взаємність симпатій в міжособистісних відносинах. Привабливість групи (екіпажу, взводу, роти) для її членів, єдність відносин

Рисунок 9 – Характерні ознаки військового колективу

У своєму розвитку військовий колектив проходить певні **стадії**. Найчастіше з них виділяють **три основні**:

- 1) соціальної єдності;
- 2) військового товариства;
- 3) соціальної зрілості.

Перша, початкова, стадія розвитку військового колективу (стадія соціальної єдності) характеризується тим, що, знаходячись на ній, військовослужбовці встановлюють різноманітні контакти, які необхідні для успішного виконання службових і суспільних

завдань. Ця стадія проходить не завжди легко. Як правило, виникають певні труднощі в об'єднанні колективу. Нерідкі випадки, коли одне невелике угруповання аморальних військовослужбовців стає джерелом нестатутних взаємин і непереборною перешкодою на шляху подальшого розвитку військового колективу.

На другій стадії (стадії військового товариства), як правило, завершується процес взаємного вивчення, встановлюються позитивні відносини між військовослужбовцями, формується досить стабільна структура колективу, яка немислима без колективної думки і настрою, взаємин і згуртованості, дисциплінованості і колективних звичок.

На третій стадії (стадії соціальної зрілості) досягається єдність волі і дій, знань і переконань, інтересів і ціннісних орієнтацій військового колективу. Відносини між військовослужбовцями характеризуються наявністю взаємодопомоги, взаємопідтримки і безконфліктності. У колективі, що досяг цієї стадії розвитку, переважає здоровий морально психологічний клімат, що благотворно впливає на всебічний розвиток особистості воїна.

Для забезпечення процесів взаємодії, спілкування, надання допомоги і підтримки, узгодження спільних зусиль для вирішення загальних завдань, успішних дій колективу в найскладнішій обстановці важливі перш за все певні **соціально-психологічні умови**:

а) наявність загальних, погоджених позицій членів колективу щодо головних питань суспільного життя і військової служби, військовослужбовців, що формуються на основі моральної єдності, спільності їх світогляду, переконань і життєвих принципів;

б) навички взаємодії і спілкування як у процесі діяльності, так і в побуті, пов'язані з чіткою і гнучкою структурою розподілу обов'язків, керівництва і підпорядкування, а також із нормами та способами регуляції спільного життя і діяльності;

в) військове товариство і бойова дружба, тобто взаємини, обумовлені міжособистісними відчуттями взаємної довіри, пошани і відповідальності один за одного.

Незалежно від вигляду суспільно корисної діяльності, яка є в основі об'єднання та організації людей, кожен з колективів має не лише своє специфічне, але й загальне для всіх своїх членів суспільно корисне завдання, певну організаційну структуру, своєрідне поєднання людей різних літ і національностей, певний стиль взаємин. Не є винятком і військовий колектив.

Військовий підрозділ як певна соціальна спільність виникає на базі організаційної структури частини і включає ряд підсистем,

яким властиві свої соціально-психологічні особливості. Серед таких підсистем є як **формальні**, так і **неформальні** групи. До перших належать стройові відділення, бойові розрахунки, екіпажі, варти, до інших – групи земляків, друзів, любителів музики, спорту тощо.

Крім того, в підрозділі існують рангові групи, пов'язані з функціями управління і керівництва особовим складом. Це можуть бути офіційні рангові групи сержантів, офіцерів, які управляють людьми згідно зі своїми функціональними або суспільними обов'язками, але можливе формування і неофіційних рангових груп військовослужбовців, які керують воїнами відповідно до своїх егоїстичних інтересів.

Той колектив, у якому військовослужбовці тісно і безперервно контактують, називається **первинним**. Первинними колективами в армії є відділення, розрахунок, екіпаж, взвод, рота (батарея) та їм рівні. Вузька група військовослужбовців, що налічує два-три і більше людей, називається **мікрогрупою**.

Таким чином, військовий колектив як вища форма об'єднання людей характеризується організованістю, згуртованістю, сумісністю, суспільно значущою метою діяльності, відносною стійкістю і тривалістю спільного функціонування.

5.2.2. Сутність і компоненти психології військового колективу

Існування військового колективу, його повсякденне військово-професійне функціонування припускають наявність спільної психічної активності людей, які входять до нього. Це колективна розумова робота, обмін враженнями і переживаннями, спільна волюва напруга для подолання труднощів і т. ін. Цю групову психічну активність, а також її результати прийнято називати **колективною психологією**.

Психологія військового колективу – це складна сукупність внутрішньокolleктивних соціально-психологічних явищ і процесів, одна зі сторін його духовного життя. Вона є результатом об'єднання, «підсумовування» психології окремих осіб – членів певного колективу.

Слід виділяти такі найважливіші компоненти у структурі психології військового колективу:

- міжособистісні відносини, спілкування, взаємні оцінки, домагання, вимоги та ін.;
- громадська (колективна) думка, колективні погляди;

- колективні настрої, соціальні відчуття, панічні прояви;
- колективні інтереси, потреби, запити, прагнення;
- колективні традиції, звички, звичаї.

Керівник будь-якого рангу повинен уміти правильно оцінити соціально-психологічну характеристику військового колективу, тобто розкрити зміст структурних компонентів психології колективу, виявити його соціально-психологічні особливості і визначити їх вплив на виконання учбово-бойових завдань і військову дисципліну.

1. Міжособистісні відносини, спілкування, взаємні оцінки, домагання, вимоги та ін.

У процесі життєдіяльності будь-якої військової організації військовослужбовці вступають у взаємодію, спілкуються, у них формується своє ставлення до оточуючих (командирів, начальників, товаришів по службі, підлеглих).

Взаємовідносини у військовому колективі – система взаємозв'язків, що виникає, складається і розвивається між військовослужбовцями у процесі їх взаємодії та спілкування у всіх сферах військової діяльності, основана на вимогах військових статутів, високій свідомості, культурі спілкування і вихованості особового складу.

Вони відрізняються від інших форм відносин перш за все тим, що характеризуються *безпосередніми контактами* між людьми. Окрім цього, у взаєминах виявляються індивідуальні властивості особистості, яка і сама формується в їх результаті.

Відносини у військовому колективі мають свої особливості, оскільки вони регламентуються не лише законами, що діють в суспільстві, але й військовими статутами, що мають силу законів. У них сформульовані **основні принципи взаємин**: єдиноначальність, субординація, військове товариство і дружба, колективізм, військова ввічливість, честь і гідність, справедливість, гуманізм.

Основний психологічний компонент у структурі міжособистісних відносин – це позиція військовослужбовця щодо кожного зі своїх товаришів. Вона є комплексом відчуттів і оцінних думок, які формуються вчинками і якостями особистості іншої людини. Знайомлячись із товаришами по службі, оцінюючи їхні вчинки, знання і бойову майстерність, воїн оцінює кожного. Його позиція має і певну

дієву сторону – готовність, прагнення до відповідних дій стосовно своїх товаришів по службі.

У разі коли позиції людей характеризуються взаємністю, між ними утворюється міцний двосторонній соціально-психологічний зв'язок. Міжособистісні відносини в розвиненому колективі об'єднують військовослужбовців. Проте становище членів колективу в цій системі неоднакове. Одні з них приваблюють до себе симпатії більшого числа товаришів, інші – меншого. Є воїни, які слабо пов'язані з товаришами, знаходяться ніби на периферії або навіть поза колективом. Це ті, які чомусь не завоювали пошани своїх товаришів по службі або ж втратили її. Тимчасовий відрив від колективу може бути обумовлений конфліктом, сваркою, а також іншими причинами, які породжують передумови замкнутості того або іншого воїна, залишення ним колективу.

Відносини кожного члена військового колективу зі своїми товаришами визначають його становище в неформальних мікрогрупах, соціально-ролевий статус і неформальну структуру колективу. Як правило, в кожній групі є один або декілька військовослужбовців, до яких члени колективу ставляться з найбільшою симпатією, до їхньої думки прислухаються і підкоряються їхній волі. Таких людей прийнято називати *лідерами*.

Лідер (від англ. *leader* – ведучий) – це авторитетний член колективу або малої групи, особовий вплив якого дозволяє йому грати головну роль в соціальних процесах, ситуаціях. Лідери бувають *формальними* і *неформальними*.

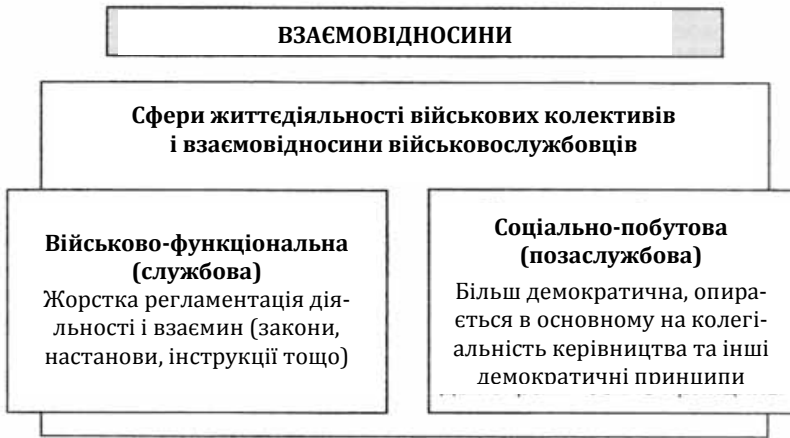
Формальний лідер основує свій вплив на членів групи правовим станом, регламентованим правовими актами: законами, постановами, статутами, наказами й інструкціями. **Неформальний лідер** справляє вплив на товаришів по службі своїми особовими особливостями: компетентністю, справедливістю, міцністю волі й характеру, фізичними даними, морально-етичними та іншими якостями.

Становище військовослужбовця в колективі залежить від його *авторитету*.

Авторитет (від лат. *auctoritas* – гідність, сила, влада) – це визнання групою осіб або колективом особових і ділових якостей когонебудь зі своїх членів, що відображає його здатність впливати на стан справ у групі (колективі). Поняття «авторитет» схоже з поняттям «лідерство». У кожному військовому колективі є, як правило, декілька авторитетних людей. Вони є показником духовного, психологічного багатства колективу, ознакою його сили.

Взаємні відносини людей залежно від сфер діяльності прийнято підрозділяти на *офіційні* і *неофіційні* (схема 1).

Схема 1

Під *офіційними (службовими)* слід розуміти відносини, що регламентуються законами, загальновійськовими статутами. Вони виявляються під час виконання учбово-бойових, службових завдань, несення бойового чергування, вартової і внутрішньої служб. Офіційні відносини визначаються організаційною структурою підрозділу. Вона закріплює функції кожного військовослужбовця, обсяг їх обов'язків, прав і відповідальності. Будуються такі відносини на основі законів, статутів, інструкцій і розпоряджень. У їх основі – керівництво і підпорядкування, співпраця.

У рамках *службових відносин*, як правило, особисті симпатії або антипатії відіграють не основну роль. А ось рівень знань, розвиток умінь і навичок, бойової майстерності, досвід служби виявляється чітко. Відмічено: з ускладненням обстановки починають більше виявлятися товариська взаємодопомога і взаємовиручка.

Неофіційні відносини (неформальні) складаються залежно від індивідуальних особливостей військовослужбовців, їх почуттів, симпатій і антипатій, колективних ідеалів і внутрішньокolleктивних ролей, охоплюють суспільну діяльність, організацію відпочинку й дозвілля. Вони ґрунтуються на сприйнятті один одного і залежать від їх індивідуально-психологічних особливостей.

Основними формами відносин є: спілкування, спільна діяльність, поведінкові акти (вчинки).

Найширший різновид відносин – **товариські стосунки**. Вони ґрунтуються, як правило, на ділових контактах, де цілі, засоби і результати спільної діяльності і спілкування визначають розвиток зв'язків і розподіл загальних функцій. Звідси і стала форма звернення військовослужбовців один до одного – «товариш».

Дружба – також один із різновидів взаємин людей, що виникає із взаємного сприяння і розуміння. Вона зароджується із симпатії до іншої людини, її пошани. Якщо симпатія ґрунтується, як правило, на емоціях, то пошана – на визнанні високих етичних якостей.

Відносини поділяються на: міжособистісні, міжгрупові, між групою та особистістю.

У процесі становлення військового колективу формується соціальний статус, визначається суспільна роль кожного члена колективу.

Статус – становище військовослужбовця в системі міжособистісних відносин, що визначає його права, обов'язки і привілеї. У різних групах один і той же військовослужбовець може мати різний статус.

Роль – відповідний прийнятим нормам спосіб поведінки людей залежно від їх статусу або позиції в системі міжособистісних відносин. Наприклад: лідер, партнер, суперник, знедолений, заступник, послідовник і т. ін. Кожна роль відповідає певному соціальному статусу.

У своїй діяльності військовослужбовцям, як правило, доводиться мати справу з **неформальними, стихійно утворюваними мікрогрупами**, тобто вузькими групами військовослужбовців, що налічують 2–3 і більше чоловік. Вони утворюються як у рамках одного підрозділу, так і з числа військовослужбовців різних підрозділів, існування яких не передбачене, природно, штатною організацією ні якою-небудь структурою суспільних органів. Ці мікрогрупи можуть мати позитивну або негативну спрямованість.

Мікрогрупи з позитивною спрямованістю виникають на основі прагнення військовослужбовців до співпраці і взаємодопомоги на основі загальних корисних інтересів, сумлінного ставлення до служби, прагнення до корисних справ; сприяють загальному успіху колективу. Погляди і думки в цих групах зазвичай збігаються з думкою всього колективу. Взаємовідносини інтересів різних членів мікрогрупи не носять конфліктного характеру. Такі мікрогрупи сприяють формуванню колективізму і вихованню кращих рис особистості військовослужбовця.

Мікрогрупи з негативною спрямованістю найчастіше виникають на основі егоїстичних прагнень одного або кількох найбільш сильних і впливових військовослужбовців, які прагнуть домогтися для себе певних пільг, переваг, поставити свої інтереси вище за інтереси колективу, що досягається ними за допомогою морально-психологічного впливу на товаришів по службі.

На жаль, бувають випадки, коли міжособистісні відносини складаються під впливом етично незрілих людей і мікрогруп, унаслідок чого товариські стосунки підміняються спробами утиску особистої гідності деяких військовослужбовців. Гармонія взаємин змінюється прагненням до переваги, нав'язування своєї волі слабкішим, іншими порушеннями статутних норм. Через такі явища у військових колективах в армії багато молодих людей втрачають здоров'я, а деколи – життя, а армія втрачає свій авторитет.

Таким чином, відносини у військовому колективі мають свої особливості, знання і облік їх у службовій діяльності допомагають забезпечувати процеси взаємодії, спілкування, надавати допомогу і підтримку, погоджувати спільні зусилля у вирішенні загальних завдань.

2. Громадська (колективна) думка, колективні погляди

Деякі результати спільної розумової діяльності військовослужбовців – загальні погляди і позиції з принципових питань, узгоджені рішення з поточних проблем служби, а також сам процес їх формування називають **колективною думкою**.

За своєю ж суттю **колективна думка є сукупне оціночне судження, що виражає ставлення військового колективу або його більшості до об'єктів, явищ чи подій навколишнього світу**.

Вона виражає позицію, погляди, переконання і ціннісні орієнтації військовослужбовців.

До її основних видів можна віднести перш за все *офіційну* (висловлювану відкрито) і *неофіційну* (приховувану від інших осіб, насамперед із числа керівного складу) колективну думку.

При цьому необхідно враховувати, що саме неофіційна думка колективу найбільш суттєво впливає на формування інших соціально-психологічних явищ у певній соціальній спільності (групі або колективі).

Думка військового колективу складається і розвивається під впливом різних факторів. Тому її можна оцінювати як показник свідомості, ідейної спрямованості і зрілості колективу, важливу складову педагогічного впливу на особистість кожного з його членів.

Колективна думка позитивної спрямованості сприяє зміцненню організованості та порядку в підрозділі, підвищенню якості вирішення поставлених перед ним завдань.

Колективна думка як соціально-психологічне явище проходить три етапи свого формування.

На першому етапі військовослужбовці сприймають, аналізують і оцінюють вчинок чи подію, у кожного з них з'являється своя суб'єктивна оцінка й індивідуальна думка (судження).

На другому етапі військовослужбовці обмінюються думками та індивідуальними оцінками. Цей етап може відбуватися або спокійно, або в суперечках – залежно від того, наскільки інформація зачіпає інтереси кожної особистості, а судження інших відповідають саме їй точці зору.

На третьому етапі беруть участь групи військовослужбовців, чії думки (індивідуальні оціночні судження) хоча б у принципі збігаються. Чим сильніше зачіпає обговорювана подія інтереси різних груп військовослужбовців, тим активніше, а можливо, і конфліктніше проходить процес формування колективної думки.

У психології зазначається, що тому, хто першим повідомив про подію чи явище, значно легше сформуванню групове ставлення до нього. Це пояснюється так званим феноменом ***інерції***. Знаючи авторитетність комунікаторів (джерел інформації) та їх вплив на формування колективної думки, на першому етапі простіше впливати на її формування. Це завдання ускладнюється на другому етапі, коли у більшості членів колективу вже склалося певне судження щодо оцінюваних подій чи явищ. У цьому випадку вже необхідно докладати зусилля для зміни сформованих суджень, які, до того ж, мають відому інерцію.

3. Колективні настрої, соціальні відчуття, панічні прояви

Колективний настрій – це емоційні реакції колективу на явища об'єктивного світу, що протікають за певний відрізок часу.

Він має велику заразливість, імпульсивну силу, динамічність, мобілізує або стримує колективну свідомість, визначає характер спільної думки і міжособистісних відносин.

Отже, **настрій колективу** – це взаємопов'язані емоційні реакції та переживання, які мають певну забарвленість, характеризуються більшою чи меншою інтенсивністю й напруженістю і від яких залежить ступінь готовності військовослужбовців до тих чи інших дій.

Буває, що груповий настрій набуває форми збудження, яке перевищує безпечні межі і стає домінуючим фактором поведінки, що погано піддається раціональному управлінню з боку командира (начальника).

Дослідження військових психологів останніх років показали, що основними причинами формування та прояву тих чи інших настроїв у колективах підрозділів, як правило, виступають:

- якість і спрямованість військово-професійної діяльності (успіх або невдачі);
- характер взаємовідносин між військовослужбовцями одного підрозділу (доброзичливість, вимогливість, приниження та ін.);
- індивідуальні психологічні особливості військовослужбовців (особистісна спрямованість, темперамент і ін.);
- настрої і стиль керівництва командирів і начальників;
- ергономічні та соціально-побутові умови вирішення військово-професійних та інших завдань.

Настрій колективу може бути найрізноманітнішим, але для його загальної характеристики досить виділяти два діаметрально протилежних види: **позитивний і негативний**.

Позитивний настрій («мажор») включає в себе такі емоції і почуття, як радість, бадьорість, насагу, оптимізм, радість і т. ін.

Негативний настрій («мінор»), навпаки, характеризується незадоволеністю, невпевненістю, песимізмом, зневірою, депресією, відчаєм, панікою та ін. Найчастіше негативний колективний настрій виникає в результаті небезпечних ситуацій, гіперстресів і потрясінь.

Отже, негативний колективний настрій є свого роду сигналом тривоги, різкого дискомфорту ситуації, сильного стресового впливу, поганих взаємин і низького рівня згуртованості колективу.

Офіцеру також необхідно враховувати особливості прояву настроїв військового колективу. До їх числа **належать**:

- суперечливість (можливість формування і прояву емоцій, які не відповідають об'єктивній ситуації);
- обумовленість безпосередніми соціальними та іншими факторами (кліматичні або соціальні умови);
- нераціональність, стихійність, спонтанність;
- висока швидкість формування протидії позитивній емоційності;
- низька керованість.

Колективний настрій справляє досить сильний вплив на організованість військового підрозділу та ефективність його функціонування. При цьому одні військовослужбовці сприяють успіху вирішення службових та інших завдань (ентузіазм, захопленість, піднесеність), інші, навпаки, різко знижують можливості колективу (невіра в сили товариша, загальний смуток, пригніченість).

Спеціальні дослідження показують, що колективний настрій може набувати форми порушення, що перевищує безпечні межі. У цьому випадку він стає домінуючим фактором управління діями військовослужбовців і погано піддається раціональному впливу (переконання).

У результаті можливе виникнення, наприклад, **паніки**, яка породжує дезорганізацію колективної психології, ослаблення і втрату її регулювальної ролі. У цьому випадку підрозділ з організованої групи може перетворитися в некерований конгломерат агресивних і нераціонально (на протигагу інструкціям і здоровому глузду) діючих військовослужбовців.

Ось чому управління формуванням і проявом колективного настрою повинно завжди бути в полі зору офіцера.

4. Колективні інтереси, потреби, запити, прагнення

Ще одним соціально-психологічним явищем, що виявляється під час міжособистісної взаємодії, виступають **колективні потреби**.

За своєю суттю **це психологічне відображення об'єктивної або суб'єктивної потреби колективу в матеріальних або духовних**

продуктах (цінностях). Їх зміст формується під впливом різних об'єктивних і суб'єктивних факторів, що впливають на функціонування відповідної соціальної спільності людей.

В основі формування змісту колективних потреб лежать цілком конкретні **об'єктивні інтереси, цілі і прагнення**, досягнення яких необхідне для повноцінного вирішення завдань, що стоять перед військовим колективом. Однак вони стають реальною силою лише тоді, коли перетворюються в суб'єктивну потребу більшості військовослужбовців підрозділу.

Збагаченню арсеналу потреб військовослужбовців сприяють широта і гармонія їх ставлення до військової служби в цілому, своєї військово-професійної діяльності, командирів і начальників, товаришів по службі та ін.

Однією з форм вираження потреб і показником рівня їх усвідомлення є **колективні інтереси**, що являють собою вибіркове, емоційно забарвлене ставлення колективу до тих чи інших явищ і фактів дійсності, що впливають із його потреб. Ось чому спонукання і закріплення інтересу підлеглих до тих чи інших процесів військово-професійної діяльності (бойової чи вартової служби, вдосконалення майстерності та ін.) є важливим завданням професійної діяльності офіцера.

У зв'язку з цим необхідно постійно нарощувати в особового складу інтерес до військової служби, своєї спеціальності, зброї і техніки, формувати у кожного підлеглого усвідомлення своєї ролі та місця в підрозділі.

З інтересами у структурі спрямованості підрозділів нерозривно пов'язані **колективні цілі і прагнення**, що також виступають однією з її форм. У них виявляється загальна спрямованість діяльності військовослужбовців, сфери докладання своїх фізичних і духовних сил. Ось чому важливо, щоб цілі і прагнення підлеглих максимально відповідали спрямованості підрозділів на успішне вирішення соціально значущих військово-професійних та інших завдань підрозділу.

Формуванню, розвитку і реалізації позитивно спрямованих інтересів, цілей і прагнень військовослужбовців як структурних елементів колективних потреб багато в чому сприяє психологічно обґрунтована і педагогічно доцільна організація функціонування військового підрозділу, цілеспрямована виховна діяльність офіцера. Саме ці та деякі інші суб'єктивні чинники, детерміновані службовими обов'язками командирів і начальників, мають вирішальний вплив на повноту і якість вирішення бойових, службових та інших військово-професійних завдань їх підлеглих.

5. Колективні традиції, звички, звичаї

Колективні традиції – відносно стійкі, сформовані на основі тривалого досвіду спільної службової (вартової, бойової) діяльності правила, норми і стереотипи поведінки, дій і спілкування в конкретних умовах (ситуаціях), що стали потребою кожного або більшості членів колективу.

До числа основних видів традицій належать **службові (бойові), професійні, соціальні, спортивні та ряд інших.**

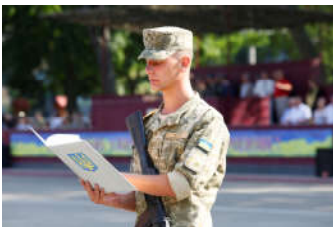
Вважається, що становлення і розвиток традицій багато в чому визначаються їх характером і дієвістю. Вони стають стійкими формами колективної поведінки за дотримання певних умов. Так, емоційно привабливі традиції стимулюють розвиток колективу, сприяють підвищенню свідомості й дисциплінованості. Їх же втрата істотно ускладнює розвиток колективу, так само, як втрата пам'яті стає перешкодою для повноцінного розвитку особистості.

Традиції військових підрозділів і частин дуже різноманітні. **Умовно вони об'єднуються в кілька груп за рядом ознак:**

- за спрямованістю (позитивні–негативні; прогресивні–регресивні та ін.);
- за змістом (історичні, вахтові, бойові й ін.);
- за сферою прояву (моральні, національні, побутові та ін.).

Офіцер, розуміючи різноманітність існуючих традицій, повинен перш за все звертати увагу на формування та реалізацію найбільш значущих із них. До їх числа входять, наприклад, любов до армії, гордість за приналежність до Збройних сил України, конкретної частини і підрозділу, товариство, взаємодопомога та ін.

Більшість із колективних традицій реалізується у відповідних **військових ритуалах**, що являють собою символічні дії військовослужбовців, регламентовані статутами, звичаями і колективною думкою. Серед них слід виділити приведення військово-службовців до військової присяги,

вручення Бойового Прапора, піднесення прапора, прийом молодого поповнення, вручення зброї і бойової техніки та ін.

Військове життя показує, що виховні можливості військового колективу знаходяться у прямій залежності від спрямованості сформованих у ньому традицій.

Отже, командирам і начальникам усіх категорій необхідно постійно дбати про формування і реалізацію можливостей позитивних традицій, їх відбір, закріплення і примноження.

На жаль, у військових підрозділах знаходять прояв традиції *негативної спрямованості* (неформальні традиції), що суперечать статутним вимогам і морально-етичним нормам сучасного цивілізованого суспільства (насамперед породжені так званим феноменом «дідівщини»). Вони негативно впливають на емоційний стан багатьох військовослужбовців, військову дисципліну, що в цілому знижує ефективність функціонування військового підрозділу. До того ж, як підкреслював А. С. Макаренко, таку традицію неможливо скасувати наказом – вона має бути витіснена новою традицією, сильнішою і більш корисною. Така робота вимагає великого терпіння і глибокої думки.

Ось чому попередження складання неформальних традицій, їх руйнування в останні роки стало серйозною проблемою педагогічної діяльності командирів і начальників.

5.3. ЛІДЕРСТВО В КОЛЕКТИВІ

Вважається, що лідерство – це здатність впливати як на окрему особистість, так і на групу, спрямовуючи їхні зусилля на досягнення поставлених цілей.

Це природний соціально-психологічний процес, побудований на впливі особистого авторитету людини на поведінку всіх членів групи або певної її частини. При цьому під впливом слід розуміти такі дії людини, які вносять зміни в поведінку, відносини і почуття іншої людини. Його можна робити через ідеї, усне і письмове слово, навіювання, переконання, емоційне зараження, примушення, особистий авторитет або приклад.

Будь-яка група, яка вирішує значущу для неї проблему, завжди висуває для її вирішення лідера, якого можна визначити як особистість, здатну об'єднувати людей заради досягнення будь-якої мети.

Відповідно, поняття «лідер» набуває значення лише разом з поняттям «мета».

До того ж його невід'ємною властивістю завжди виступає наявність хоча б одного послідовника. Роль лідера полягає в умінні повести людей за собою, забезпечити існування таких зв'язків у системі міжособистісних відносин, які сприяли б вирішенню конкретних завдань в рамках єдиної мети.

Таким чином, лідер – це елемент упорядкування системи людської взаємодії.

Чи підходить офіцер для ролі лідера, залежить, у першу чергу, від визнання за ним підлеглими якостей переваги, які вселяють їм віру в нього і спонукають визнати його вплив на себе.

Природне лідерство – коли вплив виходить з визнання іншими членами групи (колективу) особистої переваги лідера. Причому тут важливо не те, що офіцер має якості переваги, а те, що його підлеглі визнають володіння цими якостями.

Дуже часто вплив лідера залежить від ситуації. Більш високий інтелект, підготовка або досвід можуть з'явитися лише частковою підставою для лідерства. Зазвичай вирішальне значення має схильність до домінування, а саме: вміння виявляти ініціативу в міжособистісних відносинах, спрямовувати увагу інших, пропонувати їм рішення, здатність розмовляти на їхній мові. У цьому випадку роль лідера військового колективу полягає в тому, щоби втілювати погляди своїх прихильників в узгоджену програму дій.

У той же час слід враховувати точку зору ряду вітчизняних військових психологів, що **загальне лідерство у групі складається з трьох компонентів** – *емоційного, ділового та інтелектуального*.

Емоційний лідер («душа групи») – це людина, до якої кожен член колективу може звернутися за співчуттям.

Із **діловим лідером («рукою групи»)** добре працюється, він може організувати справу, налагодити потрібні ділові взаємозв'язки, забезпечити успіш справи.

До **інтелектуального лідера («мозку групи»)** всі звертаються за питаннями, тому що він ерудит, все знає, може пояснити або допомогти знайти потрібну інформацію.

Природно, що найкращим буде лідер, який поєднає всі три компоненти, але така універсальність зустрічається вкрай рідко. Найчастіше виявляється поєднання двох компонентів, наприклад, емоційного і ділового, інформаційного та ділового і т. ін.

Залежно від домінуючих функцій, що реалізуються в діяльності, у вітчизняній психології виділяють п'ять типів лідерів.

Лідер-організатор. Його головна відмінність у тому, що потреби колективу він сприймає як свої власні і відповідним чином активно діє. Він оптимістичний і впевнений, що більшість проблем цілком можливо вирішити. Вміє переконувати, схильний заохочувати, а якщо необхідно висловити своє несхвалення, то робить це, не зачіпаючи чужої особистої гідності. За ним ідуть, знаючи, що він не стане пропонувати пусту справу.

Саме такі офіцери впадають в очі у будь-якому неформальному колективі.

Лідер-творець. Привертає до себе насамперед здатністю бачити нове, братися за вирішення проблем, які можуть здатися нерозв'язуваними і навіть небезпечними. Він не командує, а лише запрошує до обговорення проблеми або шляхів вирішення завдання, може поставити його так, що воно зацікавить і приверне підлеглих.

Лідер-борець. Вольова, впевнена у своїх силах людина. Першим іде назустріч небезпеці або невідомості, без вагань вступає в боротьбу з факторами, що заважають його підлеглим, готовий відстоювати те, у що вірить, і не схильний до поступок.

Однак такому офіцеру часом не вистачає часу, щоб обмірковувати всі свої дії і все передбачити. «Безумство хоробрих» – ось стиль його керівництва.

Лідер-дипломат. Якби він використовував свої здібності на зло, то його цілком можна було б назвати майстром інтриги. Він опирається на чудове знання ситуації та її прихованих деталей, в курсі пліток і пересудів і тому добре знає, на кого і як можна вплинути. Віддає перевагу довірчій зустрічі в колі однодумців із числа підлеглих. Дозволяє відкрито говорити те, що всім відомо, щоби відвернути увагу від своїх неафішованих планів. Правда, у військовому колективі «дипломатія» такого роду нерідко лише компенсує невміння керувати більш гідними способами.

Лідер-утішитель. До нього тягнуться тому, що він готовий підтримати у скрутну хвилину. Поважає людей, ставиться до них доброзичливо. Поважний, послужливий, здатний до співпереживання.

У зарубіжній психології існує досить велика різноманітність у підходах до типології лідерів, однак найбільш популярний **психоаналітичний**.

З. Фрейд розглядав лідерство як двоєдиний психологічний процес: з одного боку, *груповий*, а з іншого, – *індивідуальний*. В його основі лежить здатність лідерів притягувати до себе людей, несвідомо викликати почуття захоплення, обожнювання, любові. Поклоніння людей одній і тій же особистості може зробити її лідером.

Психоаналітики виділяють десять типів лідерства.

1. Суверен, або патріархальний лідер, уявляється в образі суворого, але улюбленого батька (матері), здатного придушити або витиснути негативні емоції і нав'язати в людей упевненість у собі.

2. Вождь. У ньому люди бачать концентрацію своїх бажань, що відповідають певному груповому стандарту. Особистість ватажка – носій цих стандартів, ось його і намагаються наслідувати в групі.

3. Тиран. Він стає лідером тільки тому, що вселяє навколишнім почуття покорі і несвідомого страху. Його вважають сильним.

Лідер-тиран – домінуюча, авторитарна особистість. Його зазвичай бояться і смиренно йому підкоряються.

4. Організатор. Він виступає для групи як сила для підтримання «Я-концепції» і задоволення потреб кожного, знімає у людей почуття провини і тривоги. Такий лідер об'єднує людей.

5. Спокусник. Така людина стає лідером, граючи на слабкостях інших людей. Він виступає в ролі «магічної сили», даючи вихід назовні пригніченим емоціям інших людей, запобігає конфліктам, знімає напругу. Такого лідера обожнюють і часто не помічають його окремих, навіть істотних, недоліків.

6. Герой. Жертвує собою заради інших. Такий тип виявляється особливо в ситуаціях групового протесту – завдяки його хоробрості інші орієнтуються на нього, бачать в ньому стандарт справдливості.

Лідер-герой захоплює за собою інших людей групи.

7. Поганий приклад. Виступає як джерело заразливості для безконфліктної особистості, емоційно заражає інших.

8. Кумир. Тягне, притягує, позитивно заражає оточення. Його люблять, обожнюють, ідеалізують.

Два наступних типи лідерів згідно із психоаналітичним підходом (**Ізгой і Цап-відбувайло**) є за своєю суттю **антилідерами**, оскільки є об'єктом агресивних тенденцій, завдяки яким розвиваються групові емоції. Часто група об'єднується для боротьби з антилідером, але варто йому зникнути, як група може почати розпадатися, оскільки пропав загальногруповий стимул.

На відміну від зарубіжних підходів вітчизняна військова психологія виділяє відмінність між так званим **формальним і неформальним лідерством**.

У першому випадку вплив виходить з офіційного стану в організаційній структурі підрозділу, а в іншому – з визнання військовослужбовцями особистої переваги одного з них.

Неформальний лідер висувається «знизу», а формальний (наприклад, командир або начальник) призначається офіційно для управління підрозділом. Необхідно враховувати, що психологія військового колективу за своїм змістом і формами прояву винятково різноманітна. Разом з тим їй притаманні ті чи інші узагальнені характеристики, які дозволяють офіцеру (формальному лідерові) судити про її спрямованість, зміст і рівні розвитку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Варій М. Й. Основи соціальної психології військового колективу : підручник / М. Й. Варій. – Львів : Сполом, 2000. – 249 с.
2. Варій М. Й. Військова психологія і педагогіка : посібник / М. Й. Варій, М. М. Козяр, М. С. Коваль ; за заг. ред. М. Й. Варія. – Львів : Сполом, 2003. – 624 с.
3. Ягупов В. В. Військова психологія : підручник / В. В. Ягупов. – Київ : ТанDEM, 2004. – 656 с.
4. Фурманець Б. І. Основи військової психології : навч. посіб. / Б. І. Фурманець. – Харків : ХВУ, 2004. – 220 с.
5. Караяни А. Г. Военная психология : учеб. / А. Г. Караяни, И. В. Сыромятников. – М. : ВУ, 2016. – 500 с.

ПИТАННЯ ДЛЯ КОНТРОЛЮ

1. Поняття малої соціальної групи. Класифікація малих соціальних груп.
2. Теоретичні підходи дослідження малих груп у зарубіжній та вітчизняній психології.
3. Військовий колектив як різновид малої соціальної групи: структура та функції.
4. Поняття про групову динаміку.
5. Утворення і розвиток малої соціальної групи. Основні стадії групоутворення.
6. Механізми формування групової згуртованості.
7. Групові і міжособистісна сумісність. Групові норми та нормативна поведінка.
8. Види групового впливу на особистість. Психологія міжгрупових відносин.
9. Основні напрями роботи офіцерів та сержантів підрозділу з формування та розвитку військового колективу.

10. Поняття про лідерство та керівництво як персоніфіковані форми управління соціальними групами.
11. Теорії походження лідерства і керівництва.
12. Моделі типології лідерства (Б. Паригіна, К. Левіна).
13. Індивідуально-психологічна характеристика керівника як чинник ефективного управління.
14. Функції та здібності військового керівника.
15. Проблеми ефективності групової діяльності.

6. ВИВЧЕННЯ КОЛЕКТИВУ ТА УПРАВЛІННЯ ЙОГО СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИМИ ЯВИЩАМИ

6.1. Методи вивчення психології військового колективу.

6.2. Стилi управління військовим колективом.

Методи вивчення психології військового колективу. Загальні методи, Спеціальні методи. Способи управління психологією колективу (групи). Стилi управління військовим колективом.

6.1. МЕТОДИ ВИВЧЕННЯ ПСИХОЛОГІЇ ВІЙСЬКОВОГО КОЛЕКТИВУ

Сучасна вітчизняна військова психологія пропонує командирам (начальникам) підрозділів досить великий арсенал відповідних методів вивчення психології колективу. **Їх можна умовно об'єднати у три самостійні групи:**

1. **Всезагальний метод (діалектичний)**, реалізовуваний для вивчення всіх явищ об'єктивної і суб'єктивної дійсності, в тому числі і всередині колективу. Цей метод полягає в тому, що він застосовний для аналізу будь-якого соціально-психологічного явища, але дає в руки військового керівника вельми загальну інформацію, яка може його лише орієнтувати в загальному змісті досліджуваного явища.

2. **Загальні методи** включають в себе ті з психодіагностичних методів, які дозволяють отримувати вже більш точну інформацію про зміст досліджуваного явища. В інтересах вивчення психології колективу більшість психологів відносять до них методи *спостереження, вивчення документів (контент-аналізу), аналізу результатів діяльності, незалежних характеристик і експерименту.*

Метод спостереження – це цілеспрямоване систематичне сприйняття досліджуваного об'єкта на основі реєстрації обраних одиниць (показників, ознак), що характеризують особливості досліджуваного соціально-психологічного явища колективу.

Метод вивчення документів припускає діагностику змісту і рівня розвитку колективних психологічних явищ на основі аналізу їх документальних джерел (актів перевірок підрозділів, річних та інших звітів тощо).

Так званий метод *контент-аналізу* є формалізованим (кількісно-якісним) дослідженням усередині колективних елементів психології.

Метод аналізу результатів діяльності передбачає вивчення психології колективу на основі вивчення ефективності його функціонування (насамперед якості вирішення професійних завдань).

Метод незалежних характеристик дозволяє вивчити зміст соціально-психологічних явищ у колективах на основі аналізу їх оцінок, висловлених різними людьми. Якщо ці оцінки формуються фахівцями в галузі соціальної психології (психологами, офіцерами відділень і відділів з МПЗ тощо), то метод можна назвати *методом експертних оцінок*.

Метод експерименту є досить ефективним методом, але висуває високі вимоги до управлінських здібностей і можливостей, застосовує його особу. Його сутність полягає в тому, що вивчення психології колективу здійснюється на основі аналізу її прояву в спеціально створених контрольованих умовах, в яких аналізоване явище має обов'язково виявитись.

У деяких випадках можуть застосовуватись і деякі інші методи, проте їх результативність, як показує військова практика, ще недостатньо висока. Водночас фахівцями військової психології в останні роки розроблено і знаходять все більш широке застосування ряд інших методів, які включені у третю групу.

3. Спеціальні методи дозволяють отримувати достатньо повну і точну інформацію про досліджувані соціально-психологічні явища.

Серед них найбільше поширення отримав **метод опитування**, що передбачає вивчення соціально-психологічних явищ військового колективу на основі аналізу відповідей опитуваних (респондентів) на певний перелік питань. Цей метод реалізується в різних методиках. Серед найбільш поширених у військовій практиці є

соціометрична методика Я. Морено, цілий спектр експрес-методик та ін.

Також може застосовуватись **математичний метод** і насамперед **методика імітаційного моделювання**. Він дозволяє оцінити колектив на основі дослідження процесу вирішення групового завдання різними членами колективу.

Певний інтерес може викликати **апаратурний метод**, який вимагає досить великої матеріальної і тимчасової підготовки, а тому в повсякденній практиці застосовується переважно тільки підготовленими фахівцями психології, соціальної психології та соціології.

Як відомо, повноцінне керівництво військовим колективом (підрозділом) не обмежується власне організаторською діяльністю офіцера. Воно включає ще і **регулювання внутрішніх (соціально-психологічних) процесів, попередження і розв'язання деструктивних конфліктів**, вирішення низки інших психологічних проблем.

Все це – свого роду «внутрішнє керівництво». Воно полягає у впливі на основні елементи колективної психології (взаємини, колективну думку, традиції тощо) і виступає важливим чинником, що забезпечує нормальне функціонування і розвиток психології колективу.

Відомо, що способи (прийоми і засоби) управління соціально-психологічними явищами колективів відрізняються від тих, які широко використовуються в організації групової діяльності. Тут, наприклад, обмежені можливості наказного впливу, прямої вимоги, заборони. Проте внутрішнє управління можливе і необхідне. Якщо від цього усувається керівник, то воно переходить до когось з інших членів групи, який, займаючи місце лідера у структурі психології групи, може при цьому переслідувати не завжди благородні цілі.

На думку вітчизняних військових психологів, **управління психологією колективу (групи) може здійснюватися трьома способами.**

1. Керівник прагне виявити і використовувати сприятливі психологічні чинники.

Наприклад, у своїй діяльності він може опиратися на підтриману або співпадаючу з його вимогами колективну думку, давати можливість здоровим елементам колективного настрою виявити себе в дії. У результаті не тільки забезпечується необхідна підтримка

керівника, а й розвивається сама колективна психологія. Ігнорування ж цих факторів може призвести до того, що психологічні механізми всередині колективного життя слабшають або змінюють свою змістову спрямованість.

Отже, перший спосіб управління психологією колективу полягає в тому, щоби створити умови, за яких реалізується позитивна складова її змісту. До того ж першорядною умовою є довіра членам колективу, доручення його активу вирішення завдань, що регулюють всередині колективну діяльність, уважне ставлення до проявів ініціативи тощо.

2. Коректування групових установок і позицій, налагодження та зміцнення взаємин між його членами і мікрогрупами, облагороджування традицій, підняття настрою та ін.

Ці завдання цілком вирішувані, якщо враховуються закономірності, властиві всередині колективним процесам. Наприклад, динаміка колективної думки щодо конкретного питання піддається коригуванню, якщо керівник відкрито не нав'язує підлеглим свою волю, а дає їм можливість спільно розібратися в суті справи, сформулювати і висловити свій погляд, ознайомитися з позиціями товаришів по службі, уточнити своє сприйняття проблеми і завдяки цьому сформулювати взаємоприйнятне рішення.

3. Основні ідеї виходять саме від керівника (командира, начальника), а потім роз'яснюються і впроваджуються у свідомість підлеглих.

Проте слід враховувати, що цей підхід малоефективний, якщо командир (начальник) не користується авторитетом, а проблема, що вимагає вирішення, не терпить зволікання. Водночас цей спосіб кращий у тому випадку, якщо офіцер недостатньо знає підлеглий колектив або психологія організованої групи перебуває не вище середнього рівня свого розвитку.

Разом з тим слід мати на увазі, що запропонованими способами управління не обмежуються психолого-педагогічні аспекти управлінської діяльності офіцера. Ще чимало соціально-психологічних явищ вимагають активної участі командира (начальника). До їх числа насамперед належать проблеми, викликані національними і деякими іншими особливостями військовослужбовців.

6.2. СТИЛІ УПРАВЛІННЯ ВІЙСЬКОВИМ КОЛЕКТИВОМ

Стилі управління

Безсумнівно, що керівникові потрібні офіційні повноваження для управління людьми (підлеглими), а також можливість впливати на їхню поведінку і службову діяльність, використовуючи, наприклад, права, що визначаються у військових статутах. До того ж до його компетенції належить ряд управлінських функцій: планування, організація, мотивація і контроль діяльності як кожного підлеглого окремо, так і колективу підрозділу в цілому. В результаті формальна влада, що надається офіцеру, з урахуванням його багатьох особистісних особливостей (насамперед акцентуйованих рис характеру та спрямованості особистості) може формувати той чи інший стиль управління.

У військовій психології використовується їх певна **класифікація**, а саме:

1. Авторитарний. Найкращий, з точки зору адміністратора, стиль управління, що дозволяє йому повною мірою використовувати можливості єдиноначальності, ігноруючи внутрішньоколективні соціально-психологічні цінності.

2. Авральний. Стиль, відповідний для виняткової ситуації. Однак, ставши системою, дезорганізує нормальну роботу підрозділу, призводить до конфліктів, прояву невдоволення в колективі.

3. Діловий. Передбачає роботу командира (начальника) за розрахованими і оптимальними схемами. Такому стилю можна було б віддати перевагу над іншими, якщо тільки служба не містить несподіванок і піддається хоча б деякому прогнозуванню.

4. Демократичний. Саме такий стиль здатний давати найкращі результати (керівник вважає свою точку зору однією з можливих), але до певних меж, коли обговорення діяльності замінює саму професійну діяльність.

5. Ліберальний. З точки зору психологічної науки, він цілком застосовний у згуртованому колективі. Більшістю ж військових практиків він вважається неприйнятним для офіцерів військової (флотської) ланки.

6. Компромісний. У його основі – здатність офіцера, поступаючи в непринципових питаннях підлеглим з різними інтересами, домагатися своїх, у тому числі службових, цілей.

У психологічній літературі зустрічається ще ряд класифікацій стилів управління колективами (наприклад, ліберально-демократичний, непослідовний, ситуативний та ін.), які за своєю суттю лише конкретизують зміст раніше викладених.

Розглянутий зміст роботи військового керівника (командира, начальника) з вивчення та управління соціально-психологічними явищами підлеглих колективів створює психолого-педагогічні основи для успішної роботи з підлеглими.

Приступаючи до реалізації своїх управлінських функцій, офіцер повинен творчо підходити до підбору тих із них, які найбільш повно відповідають конкретним умовам бойової, службової та іншої діяльності, змісту вже сформованої психології колективу, а також власним особистісним особливостям.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Варій М. Й. Основи соціальної психології військового колективу : підручник / М. Й. Варій. – Львів : Сполом, 2000. – 249 с.
2. Варій М. Й. Військова психологія і педагогіка : посібник / М. Й. Варій, М. М. Козяр, М. С. Коваль ; за заг. ред. М. Й. Варія. – Львів : Сполом, 2003. – 624 с.
3. Ягупов В. В. Військова психологія : підручник / В. В. Ягупов. – Київ : Тандем, 2004. – 656 с.
4. Фурманець Б. І. Основи військової психології : навч. посіб. / Б. І. Фурманець. – Харків : ХВУ, 2004. – 220 с.
5. Караяни А. Г. Военная психология : учеб. / А. Г. Караяни, И. В. Сыромятников. – М. : ВУ, 2016. – 500 с.

ПИТАННЯ ДЛЯ КОНТРОЛЮ

1. Загальні методи вивчення психології військового колективу: основні вимоги та зміст.
2. Спеціальні методи вивчення психології військового колективу: основні вимоги та зміст.
3. Способи управління психологією колективу (групи): сутність і характеристика.
4. Стили управління військовим колективом: сутність і характеристика.

7. КОНФЛІКТИ У ВІЙСЬКОВИХ КОЛЕКТИВАХ

7.1. Соціально-психологічна характеристика конфлікту

7.2. Шляхи попередження і вирішення конфліктів

Сутність і особливості конфліктів. Причини виникнення конфліктів. Типологія конфліктів: внутрішньоособистісні, міжособистісні; внутрішньогрупові; міжгрупові. Основні протиріччя, що викликають внутрішньоособистісні конфлікти. Сутність і причини, які призводять до виникнення міжособистісного конфлікту. Конфліктна ситуація. Основні критерії наявності внутрішньогрупового конфлікту. Від чого залежить характер внутрішньогрупового конфлікту? Сутність і причини міжгрупового конфлікту. Динаміка соціального конфлікту. Шляхи попередження і вирішення конфліктів.

7.1. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА КОНФЛІКТУ

У процесі спільної життєдіяльності військовослужбовці постійно взаємодіють один з одним не тільки під час колективного виконання завдань бойової підготовки, а й у їдальні, на спортивному майданчику, під час спільного проведення дозвілля і т. ін. У процесі постійної взаємодії членів військового колективу між ними не можуть не виникати найрізноманітніші протиріччя. Однак конфлікт виступає крайньою формою їх вирішення. Адже, крім нього, виникла протидія може бути вирішена шляхом взаємного компромісу з обох сторін, за допомогою односторонніх поступок одного з опонентів, що досягаються у процесі обговорювання проблеми, яка створилася. Зокрема, якщо протиріччя виникло, але військовослужбовці просто не висловлюють взаємних претензій один до одного, то воно, будучи не особливо значущим, може вирішитися само собою.

7.1.1. Сутність і особливості конфліктів

У сучасній психологічній літературі найбільшого поширення набули **два підходи до розуміння сутності конфлікту**:

1. Конфлікт визначається як зіткнення сторін, думок, сил, тобто дуже широко. Але за такого підходу

конфлікти можливі і в неживій природі.

2. Конфлікт як зіткнення протилежно спрямованих цілей, інтересів, позицій, думок і поглядів опонентів (суб'єктів взаємодії). У цьому випадку коло учасників конфлікту обмежується *групою людей*.

У військовій же психології під **конфліктом** (від лат. *conflictus* – зіткнення) **розуміється найбільш гострий спосіб усунення протиріч, що виникають у процесі взаємодії військовослужбовців, що полягає в активній протидії суб'єктів конфлікту і звичайно супроводжується негативними емоціями**.

Необхідними і достатніми умовами виникнення конфлікту є наявність у суб'єктів військово-професійної взаємодії протилежно спрямованих мотивів або суджень, а також стан протиборства між ними. Якщо ж суб'єкти конфлікту протидіють, але не переживають при цьому негативних емоцій або, навпаки, переживають негативні емоції, але ззовні не виявляють їх, то такі ситуації є **передконфліктними**.

Саме протидія суб'єктів конфлікту може розгортатися у *трьох сферах: спілкуванні, поведінці або військово-професійній діяльності*.

Конфліктна взаємодія (протистояння) має дві основні особливості.

По-перше, конфлікт характеризується протидією сторін, тобто спілкуванням, поведінкою, діяльністю, однією з цілей яких є нанесення моральної або матеріальної шкоди опоненту. За неконфліктної взаємодії така мета відсутня.

По-друге, конфлікт – це така протидія, яка супроводжується вираженими або прихованими негативними емоціями відносно опонента. Ця ознака особливо характерна для *міжособистісних конфліктів*.

7.1.2. Причини виникнення конфліктів

Конфлікт, як вважають психологи, – це зіткнення несумісних, протилежно спрямованих тенденцій в міжособистісних або міжгрупових відносинах. Конфлікти у військових колективах, як правило, можуть бути породжені цілим комплексом причин, серед яких виділяють *об'єктивні* і *суб'єктивні*.

До об'єктивних причин конфліктів відносять:

- недостатню забезпеченість підрозділу всім необхідним для нормальної життєдіяльності і виконання бойових завдань;
- порушення соціальної справедливості при розподілі матеріальних і духовних благ;
- слабку розробленість правових шляхів вирішення міжособистісних протиріч, що виникають у взаємовідносинах військовослужбовців;
- складність і динамічність військової діяльності;
- невідповідність нормативного (закріпленого статутом) характеру відносин військовослужбовців тому типу відносин, які виникають у процесі службової діяльності;
- складність соціальної і професійної адаптації командирів до свого посадового статусу.

Серед *суб'єктивних причин виникнення конфліктів* у військовій психології виділяють *управлінські* та *психологічні*.

Управлінські причини:

- прийняття необґрунтованих або помилкових рішень;
- зайва опіка старшими начальниками молодших у виконанні ними своїх посадових обов'язків;
- невміння деяких військових керівників підкреслити престижність первинних командних посад;
- приблизна рівність начальників і підлеглих (наприклад, офіцер–прапорщик, сержант–солдат);
- недостатня професійна підготовка деяких військовослужбовців.

Психологічні причини:

- нестатутні відносини;
- недостатність культури спілкування, прояв грубості, нетактовності, нетерпимості до чужої думки;
- прагнення командира утвердити свій авторитет серед підлеглих за всяку ціну;
- упереджене ставлення начальника до підлеглого;
- складні взаємини між військовослужбовцями;

- завищена самооцінка окремих військовослужбовців;
- прагнення стати лідером у колективі будь-якими шляхами;
- негативізм у поведінці;
- підвищена агресивність і дратівливість;
- емоційна нестійкість, зайва тривога, низька самоповага.

7.1.3. Типологія конфліктів

Дати будь-яку закінчену типологію конфліктів не можливо, тому що існує величезна різноманітність суб'єктів, цілей, мотивів, сфер, видів, систем і рівнів, тимчасових рамок і людської взаємодії, кожне з яких може служити підставою для типології конфліктів. Проте з навчальною метою певну класифікацію конфліктів зробити необхідно.

Отже, однією з найширших і очевидних підстав класифікації конфліктів є поділ їх за *суб'єктами*, або *сторонами конфлікту*. З цієї точки зору, всі конфлікти діляться на:

- 1) внутрішньоособистісні;
- 2) міжособистісні;
- 3) внутрішньогрупові;
- 4) міжгрупові.

1. Внутрішньоособистісний конфлікт

Носій внутрішньоособистісних конфліктів – окрема особистість. Зміст цього конфлікту виражається в гострих негативних переживаннях особистості, породжених її суперечливими прагненнями. Ці конфлікти за своєю природою і змістом є багато в чому психологічними і викликаються суперечностями мотивів, інтересів, цінностей і самооцінок особистості та супроводжуються емоційною напруженою і негативними переживаннями ситуації, що склалася.

Як і будь-який інший конфлікт, він може носити **деструктивний і конструктивний характер**, тобто мати як *позитивний*, так і *негативний* наслідки для особистості. У загальній формі внутрішньоособистісний конфлікт можна сформулювати як проблему між наявним станом суб'єкта і його бажаним станом, між дійсністю і можливістю, актуальним і потенційним. *Наприклад*, самооцінка

командира взводу така, що йому давно б уже пора бути командиром роти. У результаті може виникнути конфлікт нереалізованого бажання.

Залежно від того, які сторони внутрішнього світу особистості вступають у конфлікт, виділяють такі **основні його види**:

1. Мотиваційний конфлікт. Це конфлікти між несвідомими прагненнями, між прагненнями до володіння і безпеки, між двома позитивними тенденціями.

2. Моральний конфлікт, який часто називають *нормативним конфліктом*. Це конфлікт між бажанням і боргом, між моральними принципами та особистими симпатіями.

3. Конфлікт нереалізованого бажання, або комплекс неповноцінності. Це конфлікт між бажаннями особистості і дійсністю, яка блокує їх задоволення. Іноді його трактують як конфлікт між «хочу бути таким, як вони» і неможливістю це бажання реалізувати. Він може виникнути в результаті фізичної неможливості людини здійснити це прагнення. Наприклад, через незадоволення своєю зовнішністю або фізичними даними.

4. Рольовий конфлікт. Він виражається в переживаннях, пов'язаних з неможливістю одночасно реалізувати декілька ролей (міжрольовий внутрішньоособистісний конфлікт), а також з різним розумінням вимог, що ставляться самою особистістю до виконання однієї ролі (внутрішньорольовий конфлікт). Прикладом *міжрольового внутрішньоособистісного конфлікту* може бути ситуація, коли військовослужбовцю наказують попрацювати понаднормово, але як батько він хоче більше часу приділити своїй дитині. Прикладом *внутрішньорольового конфлікту* може служити ситуація, коли віруючій людині для захисту Вітчизни потрібно взяти в руки зброю і йти на війну вбивати.

5. Адаптаційний конфлікт. Цей конфлікт має два сенси. У широкому сенсі він розуміється як той, що виникає на основі порушення рівноваги між суб'єктом і навколишнім середовищем, у вузькому сенсі – як той, що виникає у зв'язку з порушенням процесу соціальної чи професійної адаптації. Це конфлікт між вимогами, які ставить до особистості дійсність, і можливостями самої людини (професійними, фізичними, психічними).

6. Конфлікт неадекватної самооцінки виникає через розбіжності між претензіями особистості та оцінкою своїх можливостей. Результатом цього є підвищена тривожність, емоційна напруга і зриви.

7. Невротичний конфлікт – результат звичайного внутрішньоособистісного конфлікту, що зберігається протягом тривалого часу, характеризується вищою напругою і протиборством внутрішніх сил і мотивів особистості.

Серед основних протиріч, що викликають внутрішній конфлікт, можна виділити:

- протиріччя між потребою і соціальною нормою;
- протиріччя мотивів, інтересів і потреб (і в театр хочеться сходити, і до семінару треба підготуватись);
- протиріччя соціальних ролей (і на службі треба затриматися для виконання термінового завдання, і з дитиною погуляти);
- протиріччя соціальних цінностей і норм: як поєднати християнську цінність «не убий» з обов'язком захисту Вітчизни на полі бою.

Для виникнення внутрішньоособистісного конфлікту зазначені суперечності повинні набути глибокого особистісного сенсу, інакше людина не буде надавати їм значення. Крім того, різні сторони протиріч за силою свого впливу на особистість мають бути приблизно рівними. В іншому випадку людина з двох зол легко вибирає менше, а з двох благ – більше. І ніякого конфлікту не виникає.

Зовнішні причини внутрішньоособистісних конфліктів можуть бути обумовлені:

- 1) становищем особистості в групі;
- 2) становищем особистості в організації;
- 3) становищем особистості в суспільстві.

1. Зовнішні причини внутрішньоособистісних конфліктів, обумовлені становищем особистості в групі, можуть бути різноманітними. Однак їх загальна ознака полягає в неможливості задоволення будь-яких важливих потреб і мотивів, що мають у певній ситуації глибокий внутрішній зміст і значення для особистості.

Виділяють чотири види ситуацій, що викликають внутрішньо-особистісний конфлікт:

1) *фізичні перепони*, що перешкоджають задоволенню наших основних потреб: камера не дає свободи пересування в'язню; негода перешкоджає збиранню врожаю; недостатній дохід не дозволить господарці придбати те, що їй хочеться; опущений шлагбаум або вартовий не пропускає в те чи інше місце;

2) *відсутність об'єкта*, необхідного для задоволення поставленої потреби (я хочу випити чашку кави, але магазини закриті, а вдома його більше не залишилося);

3) *біологічні обмеження* (розумово відсталі люди і люди з фізичними вадами, у яких перешкода корениться в самому організмі);

4) *соціальні умови* (головне джерело найбільшого числа наших внутрішньоособистісних конфліктів).

2. На рівні організації зовнішні причини, що викликають внутрішньоособистісний конфлікт, можуть бути представлені такими видами протиріч, як:

1) *протиріччя між великою відповідальністю і недостатніми правами для її реалізації* (людину підвищили на посаді, дали в підпорядкування нових співробітників, розширили функції і т. ін., а права залишилися колишніми);

2) *протиріччя між жорсткими вимогами щодо термінів і якості виконання завдання і поганими умовами праці* (що б то не стало – треба виконати наказ командира, а техніка стара і постійно ламається);

3) *протиріччя між двома взаємовиключними вимогами або завданнями* (вимоги виконати бойове завдання і в той же час без посилення живою силою та бойовою технікою);

4) *протиріччя між жорстко поставленим завданням та погано прописаними механізмами і засобами його виконання*. (У нашому недавньому минулому в умовах жорсткої планової економіки у зв'язку з цим було популярним гасло «План за будь-яку ціну!»);

5) *протиріччя між виробничими вимогами, нормами і традиціями в підрозділі (частині), з одного боку, та особистими цінностями або потребами, з іншого*. (Постійна служба у вихідні, вічні аврари, практика хабарів і дарунків, підлабунство, звичка начальника приставати із залицяннями до підлеглих, систематичні колективні випивки на службі і т. ін. – такого роду вимоги, звичаї і норми можуть бути неприйнятними для людей, не відповідати їх цінностям і потребам);

6) *протиріччя між прагненням до творчості, кар'єри, самотвердження і можливостями реалізації цього в рамках організації*. (Життєво важливою метою багатьох людей є прагнення до підвищення кваліфікації, до самореалізації, і якщо для цього немає умов, може розвинутися внутрішньоособистісний конфлікт);

7) *протиріччя, викликані несумісністю соціальних ролей особистості*. (Ця причина внутрішньоособистісних конфліктів зустрічається досить часто. Її зміст полягає в протиріччі між тими функціями, які людина повинна виконувати, володіючи різними статусами. У цьому випадку різні ролі ставитимуть до людини різні, може бути, навіть суперечливі вимоги. Наприклад, статус командира

підрозділу буде ставити одні вимоги і норми поведінки стосовно підлеглого, а статус близького друга – інші).

3. Зовнішні причини внутрішньоособистісних конфліктів, обумовлені становищем особистості в суспільстві. Ці причини пов'язані з протиріччями, які виникають на рівні соціальної макросистеми і кореняться в характері суспільного ладу, соціальної структури суспільства, його політичного устрою і економічного життя.

2. Міжособистісний конфлікт

Це зіткнення між окремими індивідами у процесі їх соціальної та психологічної взаємодії. Конфлікти цього типу виникають на кожному кроці і з найрізноманітніших приводів. Прикладами таких конфліктів є: протистояння між підлеглими через вплив у підрозділі; протиріччя між керівником і підлеглим через розмір зарплати. Такі протистояння можуть відбуватися в різних сферах суспільного життя: побутовій, економічній, політичній і т. ін.

Причини, які призвели до виникнення міжособистісного конфлікту, також можуть бути досить різними: *об'єктивними*, тобто незалежними від волі і свідомості людей, і *суб'єктивними*, залежними від людини; *матеріальними* й *ідеальними*, *тимчасовими* і *постійними* тощо. Конфлікт між індивідами може виникнути через власність, а може і через те, що Іван та Степан не зійшлися характерами, не можуть поступитися один одному в дрібницях. У всякому міжособистісному конфлікті велике значення мають *особисті якості* людей, їхні психічні, соціально-психологічні і моральні характеристики. У зв'язку з цим часто говорять про міжособистісну сумісність або несумісність людей, що відіграють найважливішу роль у міжособистісному спілкуванні.

У будь-якому випадку для виникнення міжособистісного конфлікту необхідна наявність *протиріч* (об'єктивних чи уявних). Протиріччя, що виникли через різницю в поглядах, оцінках людей щодо різних явищ, ведуть до ситуації *спору*. Якщо вона становить загрозу одному з учасників, то виникає *конфліктна ситуація*.

Конфліктна ситуація характеризується наявністю у сторін протилежних цілей і прагнень з оволодіння одним об'єктом. *Наприклад*, питання лідерства у військовому колективі. Для виникнення конфлікту необхідний привід, який активізує дію однієї зі сторін. Приводом можуть виступати будь-які обставини, навіть дії третьої сторони. У наведеному прикладі приводом може послужити негативна думка будь-якого співслужбовця про одного з претендентів у лідери.

У конфліктній ситуації виявляються *суб'єкти* та *об'єкт конфлікту*.

До **суб'єкта міжособистісного конфлікту** відносять тих учасників, які відстоюють свої власні інтереси, прагнуть досягнення своєї мети. Вони завжди виступають від своєї особи. **Об'єктом міжособистісного конфлікту** вважають те, на що претендують його учасники. Це та мета, досягнення якої прагне кожен із противників суб'єктів.

Усякий міжособистісний конфлікт врешті-решт має своє вирішення. Форми вирішення залежать від стилю поведінки суб'єктів у процесі розвитку конфлікту. Цю частину конфлікту називають емоційною стороною і вважають її найбільш важливою.

Дослідники виділяють такі **стилі поведінки в міжособистісному конфлікті**: протиборство, ухилення, пристосування, компроміс, співробітництво, асертивність¹.

1) **Противорство** – характерно наполегливе, безкомпромісне, відкидає співпрацю відстоювання своїх інтересів, для чого використовуються всі доступні засоби.

2) **Ухилення** – пов'язане зі спробою уникнути конфлікту, не надавати йому великої цінності, можливе через нестачу умов для його вирішення.

3) **Пристосування** – передбачає готовність суб'єкта поступитися своїми інтересами з метою збереження взаємин, які ставлять-ся вище предмета і об'єкта розбіжностей.

4) **Компроміс** – вимагає поступок з обох сторін до того рівня, коли шляхом взаємних поступок знаходиться прийнятне рішення для противників сторін.

5) **Співпраця** – припускає спільний виступ сторін для вирішення проблеми. За такої поведінки вважаються правомірними

¹ **Асертивність** (англ. assertion) — здатність людини відстоювати свою точку зору, не порушуючи моральних прав іншої людини. Це здатність оптимально реагувати на критику та вміння рішуче говорити собі та іншим «ні», якщо цього вимагають обставини.

різні погляди на проблему. Ця позиція дає можливість зрозуміти причини розбіжностей і знайти вихід із кризи, прийнятний для протидіюючих сторін, без ущемлення інтересів кожної з них.

б) **Асертивна поведінка** (від англ. assert – стверджувати, відстоювати). Така поведінка передбачає здатність людини відстоювати свої інтереси і добиватися своїх цілей, не зачіпаючи інтересів інших людей. Асертивність – це уважне ставлення як до себе, так і до партнера. Асертивна поведінка перешкоджає виникненню конфліктів, а в конфліктній ситуації допомагає знайти вірний вихід із неї. При цьому найбільша ефективність досягається при взаємодії однієї асертивної людини з іншою такою ж людиною.

Всі названі стилі поведінки можуть бути як спонтанними, так і свідомо використовуватись для досягнення бажаних результатів у вирішенні міжособистісних конфліктів.

3. Внутрішньогруповий конфлікт

Основним критерієм наявності внутрішньогрупового конфлікту є руйнування внутрішньогрупових зв'язків.

Сторонами внутрішньогрупового конфлікту є або окремі члени групи, або окремі угруповання всередині неї, або член групи та інша її частина. Це стало підставою для прийняття думки, що внутрішньогрупові конфлікти, як правило, набувають форми або міжособистісних, або міжгрупових конфліктів.

Внутрішньогрупові конфлікти мають багато різних **функцій**, які можна розділити за різними ознаками. Одна з класифікацій виділяє **позитивні** і **негативні** функції внутрішньогрупових конфліктів. **Позитивним** для групи будуть ті конфлікти, які *не зачіпають основ її існування*, сприяючи лише переорієнтації норм і відносин, прийнятих у групі. Навпаки, якщо конфлікт пов'язаний з найважливішими цінностями групи, він підриває її основи і несе в собі тенденцію до її руйнування. Також завдяки конфлікту виявляється можливим первинне встановлення єдності або її відновлення, якщо таку було раніше порушено. Однак не кожен тип конфлікту сприятиме зміцненню групи, так само як і не у всіх групах конфлікт може реалізовувати подібні функції. Наявність цих позитивних потенцій конфлікту визначається його типом і особливостями групи.

Конфлікт усередині групи може бути механізмом трансформації норм відповідно до нових умов. Гнучкі структури виграють від конфліктів, які, модифікуючи старі норми і допомагаючи створенню нових, забезпечують спадкоємність в новій ситуації.

Внутрішній конфлікт також служить засобом виявлення у членів групи суперечливих інтересів і тим самим сприяє можливості нового узгодження, забезпечуючи відновлення необхідної рівноваги. Конфлікти часто обумовлюють створення асоціацій і коаліцій всередині груп, завдяки чому забезпечується взаємодія між членами всього об'єднання, зменшується ізоляція, створюється ґрунт для реалізації індивідуальної активності членів групи.

Від чого залежить характер внутрішньогрупового конфлікту? Кожна група містить потенційні можливості конфлікту через суперництво між вимогами членів колективу, що періодично виникає. Характер групи буде істотно впливати на особливості цих конфліктів, зокрема на їх функції. Чим група тісніша, тим конфлікт інтенсивніший, тому що висока частота взаємодії сприяє інтенсифікації емоційних проявів індивідів, у тому числі й ворожості, виникнення якої, знову ж таки внаслідок тісної взаємодії, буде сприйматися як небезпека і придушуватись, а отже, акумулюватись. Тому, якщо все ж таки у такій згуртованій групі виникне конфлікт, він буде протікати з особливою інтенсивністю на підставі «накопиченого» невдоволення і повного особистісного залучення, характерного для групи з тісними зв'язками. Конфлікти у групах цього типу будуть загрожувати самим їх основам, а отже, носити руйнівний характер.

У групах, члени яких не настільки тісно пов'язані між собою, конфлікт буде *менш деструктивним*. Це забезпечується за рахунок більшого числа конфліктів, що виникають у групах цього типу, що веде до розподілу енергії і не дає можливості її акумуляції. Це, у свою чергу, створює певну гарантію локалізації кожного окремого конфлікту на обставинах його виникнення. Так що численність конфліктів знаходиться у зворотному зв'язку з їх інтенсивністю.

Суттєве значення для внутрішньогрупового конфлікту матиме і характер відносин групи із *зовнішнім середовищем*. Так, групи, які знаходяться у стані більш-менш постійного протистояння з іншими групами, будуть мати тенденцію до більш повного особистісного залучення своїх членів у загальну діяльність і до придушення відхилень від групової єдності та розбіжностей. Велика терпимість до внутрішньогрупових конфліктів буде характерна для груп, відносини яких із зовнішнім середовищем більш урівноважені.

Найважливішим чинником, що визначає частоту конфліктів у групах, вважають **загальний рівень напруги**, в якому існує людина або група. Чи призведе конкретна подія до конфлікту – вирішальною мірою залежить від рівня напруги або соціальної атмосфери у групі.

Особливе значення при цьому набувають такі фактори:

1. *Ступінь задоволеності – незадоволеності* потреб людини, особливо базисних, наприклад потреби в безпеці. Конфлікти будуть більш серйозними, якщо залучаються центральні потреби. Незадоволені потреби мають тенденцію ставати домінуючими, що об'єктивно збільшує ймовірність конфліктів.

2. *Кількість простору «вільного руху» людини.* Достатній простір «вільного руху» є умовою задоволення індивідуальних потреб і адаптації до групи. Навпаки, обмеженість простору «вільного руху» призводить до зростання напруги.

3. *Зовнішній бар'єр:* наявність або відсутність можливостей вийти з неприємної ситуації. Напруга чи конфлікт часто ведуть до тенденції покинути цю ситуацію. Якщо це можливо, сильна напруга не розвиватиметься. Навпаки, відсутність такої можливості як результат зовнішнього бар'єра або внутрішніх перешкод провокує розвиток сильної напруги і конфлікту.

4. *Міра збігу або розбіжності цілей членів групи.* У груповій взаємодії конфлікти залежать від міри, в якій цілі учасників суперечать одна одній, і від їх готовності враховувати точку зору іншого.

4. Міжгруповий конфлікт

Міжгруповими конфліктами прийнято називати взаємодію як власне між групами людей, так і між окремими представниками цих груп, а також будь-які ситуації, в яких учасники спілкування взаємодіють у міжгруповому вимірі, сприймаючи один одного і себе як членів різних груп.

Причини виникнення міжгрупових конфліктів:

- необхідність розподіляти обмежені ресурси організації;
- незадоволення потреб членів групи;
- залежність членів групи один від одного (або залежність всіх від однієї людини) під час виконання завдань;

- взаємозалежність завдань за нерівних можливостей;
- незадовільні комунікації;
- відмінності у психологічних особливостях;
- недоліки організації управління;
- нечітко визначені права і обов'язки;
- неритмічність і стабільність праці;
- неправильна оцінка праці персоналу.

Міжгруповий конфлікт дуже багато залежить від **характеру і стилю дій керівників**.

Якщо уважно придивитися до стилю спілкування окремих керівників у конфліктних ситуаціях, то можна помітити певну особливість. Для одного характерним гаслом є «Найкращий захист – напад» (властиво «практикам»). Для іншого – «Краще поганий мир, ніж добра сварка» (частіше виявляється в поведінці «співрозмовників»). Для третього – «Нехай думає, що він переміг» (відзначає «мислителів»). «Співрозмовники» не здатні на тривале протистояння. Інакше протікає конфлікт у «мислителів» і «практиків». Заглибленість у себе, повільність «мислителя» сприяє затяжним станам напруженості відносин. «Дієвість» практичного типу також збільшує тривалість конфлікту.

Найнебезпечніші для ділових та особистих відносин – **тривалі конфронтації**. Вони перешкоджають з'ясуванню стосунків у спілкуванні. Конфліктуючі особистості закріплюють за дуже довгої напруги свій негативний стан. Практичний тип особистості компенсує складності відносин орієнтацією або на тривалість, або на пошук інших контактів.

Як оцінити глибину міжгрупового конфлікту? Конфлікти можна оцінити за *тривалістю* і *гостротою*. **Тривалість** – це час, який триває конфлікт, **гострота** – це рівень, якого досягає конфлікт. Від того, на якому рівні знаходиться конфлікт, як далеко він проник, залежать способи подолання конфлікту. Щоб оцінити гостроту конфлікту, необхідно пам'ятати ось що:

Чим більше групи залучені в конфлікт емоційно, тим гостріший конфлікт.

Чим краще «згруповані» групи, втягнуті в конфлікт, тим він гостріший.

Чим вища відносна згуртованість груп, які беруть участь в конфлікті, тим гостріший конфлікт.

Чим міцнішою була раніше згода груп, які беруть участь в конфлікті, тим гостріший конфлікт.

Чим менше ізольовані і відокремлені конфліктуючі групи завдяки широкій соціальній структурі, тим гостріший конфлікт.

Чим менше конфлікт служить просто засобом досягнення мети і чим більше він стає самоціллю, тим він гостріший.

Чим більше, за поданням його учасників, конфлікт виходить за межі індивідуальних цілей та інтересів, тим він гостріший.

У міжгрупових конфліктах важливу роль відіграє безпосередньо сама **група** та її **учасники**. Отже, чим міцніша корпоративна культура організації, тим менша ймовірність виникнення конфліктів. Однак у великих групах (військових частинах), структура яких складна і величезна, виникає велика кількість **формальних** та **неформальних** груп, кожна з яких є носієм як корпоративної культури організації, так і своєї власної субкультури. Чим міцнішою є група, чим прозоріші відносини всередині групи, тим менше конфліктів виникає і тим більша ймовірність «вижити» в конфліктних ситуаціях.

Такі основні типи конфліктів, виділені на основі їх суб'єктів. При цьому слід мати на увазі, що всі названі типи конфліктів знаходяться між собою у взаємодії і впливають один на одного.

5. Інші типи конфліктів за різними підставами

Наведена вище класифікація конфліктів, звичайно, не є закінченою. Вона може бути розширена за допомогою виділення інших типів конфліктів за найрізноманітнішими підставами.

1. За сферами життєдіяльності людей:

- побутові;
- сімейні;
- трудові;
- військові;
- навчально-виховні та ін.

2. За характером об'єктів, із приводу яких виникають конфлікти:

- ресурсні;
- статусно-рольові;
- соціокультурні;
- ідеологічні та ін.

3. За спрямованістю впливу і розподілу повноважень:

- конфлікти «по вертикалі» (начальник – підлеглий, вищестояща організація – нижчестояща організація);
- конфлікти «по горизонталі» (між керівниками одного рангу, між колегами).

Крім цього, розрізняють також конфлікти:

- явні та латентні;
- конструктивні і деструктивні;
- короточасні і тривалі;
- реалістичні і нереалістичні;
- локальні, регіональні і міжнародні тощо.

Однак жодна класифікація конфліктів не може вважатися закінченою і тому є відносною й умовною. Головна мета будь-якої класифікації – допомогти пояснити конфлікт і знайти адекватні способи його вирішення або (ще краще) попередження.

7.1.4. Динаміка соціального конфлікту

Аналіз змісту і особливостей протікання соціального конфлікту доцільно провести за такими трьома основними стадіями, як:

- передконфліктна стадія;
- безпосередньо конфлікт;
- стадія вирішення конфлікту.

1. Передконфліктна стадія. Характерною особливістю кожного конфлікту в момент його зародження є наявність об'єкта, володіння яким (або досягнення якого) пов'язано з фрустрацією потреб двох суб'єктів, втягнутих у конфлікт.

Передконфліктна стадія – це період, коли конфліктуючі сторони оцінюють свої ресурси, перш ніж зважитися на агресивні дії або відступити.

До таких ресурсів належать матеріальні цінності, інформація, влада, престиж і т. ін. У той же час відбувається консолідація сил протидіючих сторін, пошук прихильників і оформлення груп, які беруть участь в конфлікті.

Коли всі спроби досягти бажане виявляються марними, індивід або соціальна група визначає об'єкт, який заважає досягненню цілей, ступінь його «провини», силу і можливості протидії. Цей момент у передконфліктній стадії називається **ідентифікацією**. Іноді причина фрустрації буває прихована і її важко ідентифікувати, тоді можливий вибір об'єкта для агресії, який не має ніякого відношення до блокування потреби. Ця помилкова ідентифікація може призвести до впливу на сторонній об'єкт, дії у відповідь і виникнення

помилкового конфлікту. Трапляється, що помилкова ідентифікація створюється штучно, з метою відволікання уваги від справжнього джерела фрустрації.

2. Безпосередньо конфлікт. Ця стадія характеризується насамперед наявністю *інциденту*, тобто соціальних дій, спрямованих на зміну поведінки суперників. Дії, що становлять інцидент, можуть мати як відкритий, так і прихований характер. Дуже характерним моментом на етапі безпосередньо конфлікту є наявність *критичної точки*, за досягнення якої конфліктні взаємодії між протидіючими сторонами досягають максимальної сили і гостроти. Після проходження критичної точки кількість конфліктних взаємодій, їх гострота і сила різко знижуються і далі конфлікт іде по низхідній до свого вирішення або ж до нового сплеску сил протистояння.

3. Вирішення конфлікту. Зовнішньою ознакою вирішення конфлікту виступає *завершення інциденту*. Це означає, що між конфліктуючими сторонами припиняється конфліктна взаємодія. Вирішення соціального конфлікту можливе лише в разі зміни *конфліктної ситуації*. Ця зміна може набувати різних форм. Але найбільш ефективною зміною конкретної ситуації, що дозволяє погасити конфлікт, вважається *усунення причини конфлікту*. Можливе також вирішення соціального конфлікту шляхом зміни вимог однієї зі сторін: суперник йде на поступки і змінює цілі своєї поведінки в конфлікті.

Соціальний конфлікт може бути також вирішений у результаті виснаження ресурсів сторін чи втручання третьої сили, що створює перевагу однієї зі сторін, і, нарешті, в результаті повного усунення суперника.

7.2. ШЛЯХИ ПОПЕРЕДЖЕННЯ І ВИРІШЕННЯ КОНФЛІКТІВ

7.2.1. Роль керівника в управлінні конфліктом

У складній роботі щодо запобігання негативним, руйнівним наслідкам конфліктів керівник повинен:

1) *створювати умови для запобігання конфліктам*; добре поставлена робота з профілактики конфліктів обмежує можливість виникнення руйнівних конфліктів і сприяє загальному скороченню їх

кількості. Найбільш надійним способом профілактики конфліктів є створення в підрозділі такої морально-психологічної атмосфери, яка виключає саму можливість виникнення агресивних устремлінь, що призводять до важкого конфлікту. Універсальний спосіб запобігання таким конфліктам – зміцнення співробітництва як на соціальному, так і на психологічному рівнях;

2) *поводити себе належним чином у конфліктній ситуації, вміти управляти конфліктом.* **Найчастіше застосовуються три тактики поведінки керівника в конфліктній ситуації:**

- *догляд або уникнення конфлікту*, що нерідко використовують не тільки учасники конфлікту, а й ті, хто за своїм посадовим статусом повинен виступати в ролі посередника в його регулюванні. Суть цієї тактики – ігнорування конфліктної ситуації, відмова від визнання її існування, самоусунення;

- *силовий метод*, багато в чому протилежний тактиці догляду. Його суть полягає у примусовому нав'язуванні одній зі сторін свого рішення проблеми;

- *тактика взаємного виграшу*, яка визнається оптимальною для вирішення конфліктної ситуації. Вона передбачає врахування взаємних інтересів, націлена на взаємовигідний результат, демонструє повагу сторін до професіоналізму та гідності одна одної. Керівник повинен опанувати не тільки специфічні прийоми, властиві кожній із цих тактик, але і враховувати деякі універсальні, загальне застосування вимоги, що забезпечують оптимальне вирішення конфлікту;

3) *вміти завершувати конфлікт з найменшими втратами для його учасників.* Для цього потрібно перш за все чітко усвідомлювати, що конфлікт може мати наслідки як деструктивні, так і конструктивні.

Деструктивні наслідки конфлікту:

- погіршення соціально-психологічного клімату в групі, поява у підлеглих почуття пригніченості, песимізму, тривоги. Результатом подібних психічних станів можуть бути зниження продуктивності служби і навіть залишення колективу частиною службовців;

- *зниження рівня організованості групи, її дестабілізація* у зв'язку з неадекватною оцінкою сторонами конфлікту одна одної як під час, так і після конфлікту. Посилюється не тільки негативне ставлення до партнерів, а й почуття невпевненості в собі, у власних силах і можливостях;

- *формування в колективі духу конфронтації, взаємного ворожого ставлення.* Посилюються такі явища, як необґрунтоване критиканство, взаємне стеження, жорсткий формалізм, постійний пошук винних, замість ефективного вирішення реальних проблем і т. ін.

Однак в разі конструктивного, раціонального вирішення конфлікту він може зіграти і позитивну роль.

Конструктивні наслідки конфлікту:

- виявлення суперечностей у групі, наприклад в системі матеріального і морального стимулювання, і створення умов для зміни і розвитку підрозділу, його оновлення;
- розширення інформації, більш глибоке взаєморозуміння людей, їхніх цінностей і мотивів поведінки; саме в протистоянні люди краще пізнають одні одних, розкривається справжня картина взаємовідносин між ними;
- посилення співпраці, згуртованості, організованості групи, вдосконалення її структури;
- зниження соціальної напруженості, зміцнення відносин взаємної довіри, співпраці, створення сприятливих умов для зростання продуктивності праці, творчого ставлення до справи.

Однак, яким би не був результат розвитку конфлікту – позитивним або негативним, *конфліктна ситуація* завжди так чи інакше пов'язана з психологічною складовою. Тому, з психологічних позицій, конфлікт, як уже йшлося, може бути визначений як ситуація протистояння учасників, пережита ними як значуща психологічна проблема, що викликає активність сторін, спрямовану на вирішення ситуації протистояння. Особливо велика роль психологічного компонента в конфліктах суб'єктивного, власне психологічного типу, де об'єктивна, соціальна складова відіграє незначну роль, а іноді й зовсім відсутня.

Такі конфлікти породжені почуттям обманутої довіри, взаємної неприязні, ураженого самолюбства, сумнівами в правильності обраного шляху і т. ін. Незважаючи на ефемерну, безтілесну природу своїх причин, конфлікти можуть набувати досить зримої, іноді драматичної форми агресивних дій учасників конфлікту.

7.2. 2. Профілактика конфлікту

зазначалося, кожен конфлікт пов'язаний з утиском тих чи інших

інтересів людей – як матеріальних, так і духовних. Тому починати роботу з його попередження слід із далеких, глибинних передумов, з **виявлення потенційних причин конфлікту**.

Виділяють, як було сказано раніше, дві групи причин конфлікту: *об'єктивні* (соціальні) і *суб'єктивні* (психологічні).

Відповідно до цього застосовують і дві групи методів профілактики конфліктів.

1. Метод попередження об'єктивних конфліктів досить добре відомий – це реалізація різних соціальних програм – від економічних до культурних, освітніх, за допомогою яких ці причини поступово усуваються, хоча і повільніше, ніж хотілося б. Але проблема профілактики конфліктів полягає в тому, що багато з них, як згадувалося, виникає без видимих об'єктивних, соціальних, матеріальних причин, зі світу людської психіки, який за своєю складністю можна порівняти тільки з безмовним і нескінченним космосом.

2. Найбільш дієвим способом усунення суб'єктивних конфліктів є застосування психологічних методів, до яких належать:

- *ретельний психологічний аналіз ідейних, емоційних мотивів сторін конфлікту, що зароджується; це є особливо ефективним на латентній стадії конфлікту, до його переростання у відкрите зіткнення;*
 - *проведення систематичної роботи щодо психологічної і, особливо, конфліктологічної освіти працівників;*
 - *використання психологічного методу блокування агресивних намірів підлеглих за допомогою розвитку в них контрмотивів шляхом, наприклад, послідовного проведення в підрозділі політики просування по службі, кар'єрного зростання;*
 - *послідовне підтримання в підрозділі атмосфери співпраці;*
- цей метод є головним у системі заходів щодо попередження конфліктів, особливо конфліктів суб'єктивного характеру; тому на ньому зупинимося трохи докладніше.

Організуючи роботу з попередження конфлікту, командир повинен бачити своє завдання-мінімум у тому, щоб не нашкодити тій згоді, яка спочатку присутня у взаєминах людей, а своє завдання-максимум вбачати у зміцненні цієї згоди. При цьому треба враховувати, що вирішення першого, а тим більше другого з цих завдань є однією з найважливіших організаційно-психологічних проблем управлінської діяльності, яка іменується тактикою підтримки співпраці.

Ця тактика являє собою сукупність управлінських методів переважно психологічного змісту, найважливішими з яких є:

- *метод згоди* – передбачає залучення потенційних конфліктантів у спільну справу, під час здійснення якої у можливих

противників з'являється більш-менш широке поле спільних інтересів, вони краще пізнають один одного, звикають співпрацювати, спільно вирішувати проблеми, що виникають;

- *метод доброзичливості, емпатії, розвитку здатності до співпереживання, співчуття іншим людям, розуміння їх внутрішніх станів* – припускає також і розвиток вміння висловлювати таке співчуття товаришеві по службі, надавати йому практичне сприяння; цей метод вимагає виключення невмотивованої ворожості, агресії; прояву терпимості до тих чи інших особливостей інших людей;

- *метод поваги гідності, репутації партнера* – вимагає, щоб у разі виникнення будь-яких розбіжностей, здатних викликати конфлікт, із метою попередження подальшого негативного розвитку подій постійно виражалось визнання гідності партнера, поваги до його особистості; цей метод вимагає наявності вміння розділяти справу та особистість;

- *метод недопущення дискримінації людей* – вказує на неприпустимість підкреслення переваги одного військовослужбовця над іншим, яких би то не було розходжень між ними. З точки зору профілактики конфліктів, зрівняльний метод розподілу має безсумнівні переваги, оскільки дозволяє уникнути таких негативних емоцій, як заздрість, образа, здатних спровокувати конфліктне протистояння;

- *метод «погладжування»* – зрозумілий кожному, хто коли-небудь мав справу з тваринами. Він застосовний і до людей, хоча, звичайно, в модифікованому вигляді, оскільки люди теж потребують схвалення і підтримки. Для цього розроблено безліч способів – презентації, ювілеї, спільний відпочинок колективів тощо;

- *метод, який використовує почуття гумору*. Наявність цього почуття – одне зі свідчень духовного здоров'я людини, її оптимістичного погляду на світ. Гумор згуртовує людей навіть у тих ситуаціях, коли, здавалося б, не залишилося вже ніяких надій на примирення. Це відбувається тому, що за допомогою гумору виявляється якась спільність між людьми, загальне для всіх розуміння смішного. Звичайно, цим засобом слід користуватися, дотримуючись почуття міри, оскільки за допомогою гумору можна домогтися лише короткотермінового підвищення позитивної активності людей. Однак і нехтувати цим засобом не слід, оскільки в такій відповідальній справі, як запобігання конфлікту, не може бути дрібниць.

Та профілактика конфліктів вимагає від керівника не тільки знання методів впливу на групову психологію, але й уміння розпізнавати *індивідуальні особливості* підлеглих і впливати на їхню поведінку. Це дуже важливо стосовно тих психологічних типів, які

відіграють особливу роль в генеруванні конфліктів, тобто щодо вже згадуваних так званих *конфліктних особистостей*. Найбільш прийнятним способом нейтралізації негативних впливів з боку конфліктних особистостей і є формування в підрозділі на основі сукупності зазначених вище методів сталого морально-психологічного клімату, здатного надійно протистояти будь-яким негативним проявам.

7.2.3. Регулювання конфліктів

Управління конфліктами може бути вирішене за дотримання ряду необхідних умов:

- *керівник повинен виявляти впевненість в успіху цієї роботи. Його впевненість, рішучість подолати розбіжності самі по собі матимуть позитивний вплив на учасників протистояння і сприятимуть його позитивному результату;*
- *щоби бути впевненим в успіху, командир повинен добре знати сутність конфлікту як особливого соціально-психологічного явища, характер причин, що його породжують, тобто повинен бути теоретично підготовленим для вирішення завдань подібного роду;*
- *доповнення загальних знань конкретними відомостями про особливості даної ситуації, яка завжди виявляється в чомусь унікальною, оскільки немає двох абсолютно однакових за змістом конфліктних ситуацій;*
- *керівник, використовуючи загальні знання і результати конкретного аналізу, повинен вибрати відповідну ситуації тактику управління конфліктом.*

Серед цих умов найважливішою є перша – впевненість у можливості й необхідності вирішення проблем регулювання конфліктів. Така впевненість керівника буде міцною, якщо він чітко уявляє не тільки зміст, а й значущість, роль, цінність цієї роботи серед безлічі інших своїх обов'язків.

У процесі тривалої історії людства накопичено багатий досвід регулювання конфліктів, їх конструктивного вирішення. **Вся сукупність цих методів може бути зведена до двох основних стратегій:** першої – насильства, знищення і другої – компромісу, співробітництва.

Суть стратегії насильства – примусове нав'язування одній зі сторін свого рішення проблеми. Силова стратегія нехтує інтересами

того учасника конфлікту, на якого вона спрямована. Сторона, яка застосовує цю стратегію, прагне до перемоги над противником будь-якою ціною. **Незважаючи на зовнішню непривабливість цієї стратегії, саме вона є кращою за наявності таких умов:**

- необхідності прийняття адміністрацією внаслідок раптово виниклої потреби непопулярного рішення, наприклад, про тимчасове зниження заробітної плати;
- виникнення надзвичайної ситуації, що вимагає негайних дій;
- будь-яких проявів в організації таких деструктивних форм поведінки, як пияцтво, наркоманія, розкрадання майна, прогули, порушення техніки безпеки тощо.

Однак і в цих випадках ця тактика матиме негативні наслідки, якщо застосовується занадто часто або використовується без попередніх спроб досягти угоди, компромісу.

Більш надійним, ефективним методом регулювання конфліктів є стратегія компромісу, співробітництва. Ця стратегія розглядається в психології управління як зразковий спосіб вирішення конфліктних ситуацій. Вважається, що саме ця стратегія враховує кращі якості людини як істоти розумної, яка вміє враховувати не тільки особисті інтереси, а й інтереси інших, а тому здатна до діалогу. У реалізації цієї стратегії велику роль відіграє такий універсальний механізм регулювання конфліктів, як **переговори**. Однак успішна реалізація цієї стратегії можлива за наявності ряду умов, зокрема якщо обидві сторони готові до взаємних поступок. Природно, ця стратегія застосовується в тому випадку, коли силовий варіант вирішення повністю виключений.

Разом з тим застосування цієї стратегії пов'язане з рядом труднощів:

- під час переговорів одна зі сторін може несподівано відмовитися від зайнятої спочатку позиції, виявляючи її неприйнятність;
- вироблене на основі взаємних поступок рішення може виявитися важко здійснюваним, оскільки не забезпечене ресурсами;
- відмова від зайнятої спочатку позиції, що неминуче міститься в кожній компромісній угоді, може згодом спричинити оспорування прийнятого спочатку рішення.

Однак, незважаючи на ці та деякі інші труднощі, компромісні рішення є оптимальними для вирішення конфліктної ситуації. У психології управління розроблені основні механізми досягнення компромісних рішень; ці механізми покликані забезпечувати **дві основні групи завдань:**

1) створення повної бази даних про конфлікт, збір всебічної інформації про нього;

2) визначення основних форм поведінки учасників конфлікту, які забезпечують його успішне врегулювання.

*Перша група завдань забезпечується поглибленим вивченням конфліктної ситуації, врахуванням усіх факторів, що викликали конфлікт. За найбільш зручний прийом вирішення конфліктної ситуації пропонується складання так званої *карти конфлікту*: опис суті проблем, що викликали конфлікт; визначення природи конфлікту – психологічної та соціальної; перелік учасників конфлікту – окремих осіб або груп; характеристика потреб учасників конфлікту, тих чи інших побоювань, що виникли у зв'язку з перешкоджанням їх задоволенню.*

На основі всієї цієї різноманітної інформації вирішується *друга група завдань* – забезпечуються певним чином організовані дії учасників конфлікту.

У літературі, присвяченій врегулюванню конфліктів, ці дії описуються у вигляді чотирирокової системи, що включає в себе **певні види конкретних дій позитивного характеру**:

1) *виділити спеціальний час для спілкування* – розмови, дискусії. При цьому часто доводиться долати бажання іншої сторони уникнути контакту. Щоб цього не сталося, потрібно не пов'язувати зустріч із попередніми умовами; важливо також переконати іншого в тому, що подолання розбіжностей вигідно і йому;

2) *забезпечити сприятливу обстановку проведення зустрічі*. Так, у приміщенні, де проходить бесіда, не повинні бути присутніми сторонні особи; слід уникати телефонних дзвінків. Корисно звернути увагу і на температуру в приміщенні, освітлення і т. ін.;

3) *суворо дотримуватися правил обговорення проблеми*. Особливо важливо з самого початку бесіди висловити надію на досягнення взаємовигідної угоди. Обговорення суті проблеми слід почати з надання співбесідникові можливості викласти своє бачення ситуації, що виникла. Далі, висловивши розуміння проблем співрозмовника і свою готовність піти на поступки, потрібно викласти власну точку зору на суть проблеми. Після такого обміну жестами примирення настає вирішальний момент діалогу, в результаті якого слабшає напруженість, посилюється довіра, виявляється спільність інтересів, що і дозволяє укласти договір про вирішення конфлікту на взаємовигідних умовах;

4) *для того, щоб договір був міцним, здійсненим, він повинен бути взаємовигідним, збалансованим*. Рішення повинно бути конкретним, точно визначати терміни і відповідальних осіб.

Досягнуту угоду найкраще оформити в письмовому вигляді, а її копію вручити кожній стороні конфлікту.

Розглянутий чотирикроковий метод рекомендується фахівцями із психології конфлікту як найбільш ефективний спосіб перетворення конфліктної взаємодії в стосунки співробітництва.

З точки зору цієї ретельно продуманої тактики регулювання конфлікту, в рамках *стратегії «виграш – виграш»* особливо неприйнятними виглядають так звані **негативні або заборонені прийоми**, які, на жаль, ще нерідко використовуються у практиці ділових відносин, особливо в умовах їх конфліктного загострення:

- постійне перебивання партнера під час бесіди, створення перешкод до вільного вираження ним своєї позиції;
- дріб'язкові причіпки, не пов'язані із суттю справи;
- приниження партнера, негативна оцінка його особистості, прояв ворожості до нього;
- підкреслення різниці між собою і партнером;
- применшення внеску партнера у спільну справу і перебільшення власних заслуг;
- постійні відмови від конструктивних пропозицій партнера, систематичне заперечення справедливості його слів;
- прояв нещирості, лицемірства.

На невербальному рівні до негативних прийомів слід віднести зневажливі жести на адресу співрозмовника, порушення його персонального простору тощо.

Використання таких прийомів може призвести до зростання емоційної напруженості, посилення конфлікту навіть в умовах, коли конструктивне рішення здається зовсім близьким.

Зовсім інший характер, як уже вказувалося, носять позитивні методи регулювання конфлікту – вони не тільки служать цілям вирішення конфліктних ситуацій, але можуть відігравати і профілактичну роль, попереджаючи конфлікти, особливо деструктивні.

Звичайно, вся сукупність зазначених прийомів може уточнюватися, вдосконалюватися з метою регулювання конкретних конфліктних ситуацій, кожна з яких неповторна.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Ершов А. А. Личность и коллектив. Межличностные конфликты в коллективе и их разрешение / А. А. Ершов. – Л. : Знание, 1976. – 40 с.

2. Ефремов В. С. Основы суицидологии / В. С. Ефремов. – СПб. : Диалект, 2004. – 480 с.
3. Конфліктологія : навч. посіб. / Л. М. Ємельяненко, В. М. Петюх, Л. В. Торгова, А. М. Гриненко ; за заг. ред. В. М. Петюха, Л. В. Торгової. – Київ : КНЕУ, 2003. – 315 с.
4. Сулицький В. В. Психологія суїцидальної поведінки / В. В. Сулицький. – Київ : Леся, 2001. – 344 с.

ПИТАННЯ ДЛЯ КОНТРОЛЮ

1. Поняття конфлікту. Причини конфліктів. Види конфліктів.
2. Фази та динаміка конфлікту. Стратегії конфліктної взаємодії.
3. Управління конфліктом. Методи розв'язання конфлікту.
4. Структурна модель конфлікту та його функції. Сутність та особливості конфліктів у військових колективах.
5. Аналіз типових конфліктів у військових колективах.
6. Класифікація конфліктів. Особистісні конфлікти у військових колективах.
7. Міжособистісні конфлікти у військових колективах.
8. Міжгрупові та внутрішньогрупові конфлікти. Спільне у конфліктах різних видів та методи їх дослідження.
9. Теорія та практика розв'язання конфліктів. Система управління конфліктами у військовому колективі.
10. Діяльність командирів (військових психологів) щодо попередження та подолання конфліктних ситуацій у підрозділі.

8. ВПЛИВ БОЮ НА ПСИХІКУ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ

8.1. Психологічні основи ефективності бойової діяльності військовослужбовців

8.2. Девіації як форма деструктивної поведінки воїнів у бойовій обстановці

8.3. Особливості прояву групової психології в умовах бойової діяльності

8.4. Психологічні аспекти управління військовим колективом у бою

Психологічні основи ефективності бойової діяльності військовослужбовців. Сутність девіантної поведінки в бойовій обстановці. Види девіантної поведінки в бойовій обстановці. Дії військовослужбовця у разі захоплення у полон. Права й обов'язки військовополоненого відповідно до Женевських конвенцій про захист жертв війни. Поводження з військовополоненими. Дії та поведінка офіцера або підлеглих у разі захоплення в полон. Дії військовослужбовця у разі захоплення в заручники. Особливості виявлення групової психології в умовах бойової діяльності. Психологічні аспекти управління військовим колективом у бою.

8.1. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ЕФЕКТИВНОСТІ БОЙОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ

Стрес-фактори сучасного бою істотно впливають на бойову діяльність воїнів. Після першого вдалого бою військовослужбовець набуває впевненості у своїх силах, бойових товаришах, командирах, зброї. Його бойові якості від бою до бою поліпшуються, набувається досвід бойової поведінки, формуються бойові звички.

Бойовий стрес у період очікування бою в основному виявляється у військовослужбовців **стадією тривоги**, яка виконує функцію попередження, підтримки пильності, забезпечення готовності до дії. Згодом вони навчаються автоматично і вибірково реагувати на стимули бойової обстановки, відокремлюючи небезпечні, ті, що допомагають, і нейтральні. З початком бойових дій війни швидко досягають **стадії резистентності** і стають спокійними, зосередженими на бойовому завданні. Успішні бойові дії, невисокий рівень втрат сприяють підтримці у них бойової майстерності та високої стресостійкості протягом тривалого часу.

У разі важких поразок, що супроводжуються великими втратами, втратою віри в успішну перспективу, боездатність досвідченого військовослужбовця починає знижуватися. За оцінками американських фахівців, це може статися після 30–40 днів безперервних боїв або після кількох днів боїв із дуже великими втратами.

Воїни, які володіють солідним бойовим досвідом, упадають в стан сильного стресу, стають більш обережними, втрачають ініціативу й рішучість, коли обстановка вимагає швидких дій. Швидкість зниження боездатності зазвичай пов'язана з числом втрат і з тим, як близько перебував військовослужбовець до постраждалих або пов'язаний з цією подією емоційно.

У такій обстановці навіть досвідчений ветеран починає відчувати, що його майстерність вислизає і настає той самий час, коли він також буде убитий або покалічений. Якщо йому не надавати можливість прийти до себе, знизити рівень збудження, не дати надію, він скоро загине. Таким чином, виникнення бойової втоми не тільки знижує боездатність окремих військовослужбовців та підрозділів, але й може спричинити отримання поранення і бойові травми, розвиток соматичної хвороби.

У результаті багато військовослужбовців починають брати участь у бойових діях **«ритуально»**. Практично у всіх військових подіях минулого століття відзначалися два цікавих явища в бою: 1) стрільці часто стріляють, зовсім не дивлячись на ціль, не цілячись, і 2) стрілянина часто відбувається більше для самопідтримання бійців, ніж для ураження противника.

Командири повинні цілеспрямовано формувати ефективну бойову діяльність підлеглих, з огляду на виявлені фахівцями закономірності: *з відстані, що не перевищує 25 м до цілі, ефективніше вести вогонь в автоматичному режимі, при стрільбі на відстані, що перевищує 50 м, найбільш ефективним вважається напівавтоматичний режим ведення вогню (2–3 постріли в серії), оскільки вже четверта куля гарантовано не влучає в ціль*.

Під час бою в обмеженому просторі, за видимості до 50 м, стріляння з використанням прицільних пристосувань відходить на другий план. Солдат повинен уміти стріляти «від стегна» («від живота») на відстані до цілі до 25 м і «стоячи» на великій відстані. Лише на відстані більше 50 м до цілі прицільне пристосування знадобиться знову.

З огляду на те, що зброя під час автоматичної стрільби піднімається вгору вправо, стрілець повинен цілитися в нижній лівий (від стріляючого) кут корпусу противника, бо при цьому ймовірність попадання в ціль збільшується. Солдат повинен не просто стріляти в противника, а мати на меті деморалізувати противника, дезінтегрувати внутрішню структуру ворожого підрозділу. Це досягається виведенням з ладу ворожих командирів, введенням противника в оману здійсненням хитромудрого маневру і т. ін.

Командирам необхідно вчити підлеглих **«психологічних хитрощів» стрільби**. Наприклад, стріляння нижче цілі («по підборах») є найбільш ефективним з «вогневого» і психологічного боку. Недоліт краще перельоту. У разі недольоту противник бачить фонтанчики куль і розуміє, що саме по ньому ведеться вогонь. Це психологічно тисне більше, ніж просте усвідомлення факту стрілянини в напрямку позицій. З огляду на те, що більшість людей падають з початком стрілянини на землю, рикошети, які виникають при недольотах, вбивають так само, як прямі влучення.

У небезпечних ситуаціях слід тримати приклад автомата впертим у плече, а дуло злегка опущеним. Це анатомічно найбільш зручна поза, вона дає можливість привести зброю до бою швидше, ніж з будь-якого іншого положення. З огляду на анатомічну незручність повертати зброю вправо, слід «закручувати» бій за годинниковою стрілкою (ліворуч від себе). При цьому «той, хто закручує», отримує перевагу в швидкості, зручності стрільби, а противник змушений буде постійно змінювати вогневу позицію, виявляти себе рухом.

У разі попадання підрозділу в засідку головним вважається не дати вбити себе в найближчі 30 сек., поки вогонь підрозділу не організований, а нападник використовує ефект раптовості. Будь-який противник розраховує на те, що в середньому відповідна стрілянина починається через 7–8 сек., а організований опір настає через 20–25 сек., тому найчастіше він планує відхід через 30 сек. бою.

Кращий вид дій у такому випадку – ефективний вогонь по противнику або негайна його контратака. **Якщо солдат не навчений таких методів стрільби і дій, він апіорі програє противнику в швидкості відкриття вогню, точності ураження бойових цілей, звичності і зручності дій.**

Вночі під час ведення вогню з будь-якої відстані найбільш ефективною є стрільба короткими чергами (по 3 патрони). Смужка білої плівки, наклеєна вздовж дула, покращує ефективність стрільби. Солдати, які звикли коригувати вогонь за слідом трасуючих куль, під час стрільби звичайними патронами показують гірші результати, ніж ті, хто ніколи їх не використовував.

Командирам слід також враховувати той факт, що більш сильна схильність до бойового стресу відзначається в тилових частинах. Це обумовлено певними обставинами: менш якісним відбором військовослужбовців; доступністю алкоголю і наркотиків; відсутністю згуртованості військових колективів; недоліком бойової підготовки; монотонністю; страхом захворювання і раптового нападу; доступністю тилових медичних установ; нестачею жорстких умов навчання і підтримання честі мундира, що запобігають багатьом випадкам бойової втоми.

8.2. ДЕВІАЦІЇ ЯК ФОРМА ДЕСТРУКТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ВОЇНІВ У БОЙОВІЙ ОБСТАНОВЦІ

8.2.1. Сутність девіантної поведінки в бойовій обстановці

Досвід воєн і військових конфліктів показує, що будь-який солдат – насамперед звичайна людина, з усіма людськими достоїнствами, почуттями і слабкостями, властивими кожному. Він може виявляти відвагу, мужність, героїзм, але у хвилини душевної знегоди – легкодухість і слабовілля. Багатьом удається самим здолати цю слабкість, що напала на них, і взяти себе в руки, іншим допомагають товариші. Третіх підбадьорює командир. На жаль, є і четверті, які підкоряються своїм емоціям і «опускають руки». Їх відносять до категорії *девіантів*.

Будь-які девіації, за винятком їх хворобливих проявів, на війні нібито компенсують боязкість і легкодухість учасників бойових дій шляхом залишення загрозливої ситуації або насильства над беззахисними людьми.

Девіантна поведінка (від лат. *deviatio* – відхилення) – *система вчинків або окремі вчинки, що суперечать прийнятим у суспільстві (групі) правовим, моральним нормам або нормам психічного здоров'я.*

Девіантна поведінка на війні пов'язана з порушенням міжнародного гуманітарного права, що визначає правила ведення війни.

Командири, їхні заступники з МПЗ, військові психологи в бойовій обстановці можуть зустрітися з такими видами поведінки військовослужбовців, як *боязкість, симуляція, каліцтво, самогубство дезертирство, зрада, добровільна здача в полон, мародерство, жорстоке ставлення до місцевого населення і військовополонених, пияцтво і наркотизм*. Тому вони повинні:

- , поранення від каліцтва і т. ін.);
- не уявляти всю палітру психологічних явищ, з якими можна зустрітися в бойовій обстановці, розуміти їх природу і специфіку прояву;
- відрізнати девіації від звичайних проявів бойової поведінки (боязкість від страху, жорсткість від жорстокості, тимчасову слабкість від симуляції розгублюватися, зіткнувшись із девіантними формами індивідуальної і групової поведінки, не піддаватися гіпнотичному впливу формул типу «Війна є війна», «Війна усе спише» та ін.;
- цілеспрямовано запобігати різним видам поведінки, консультувати молодших командирів підрозділів з організації профілактичної роботи.

8.2.2. Види девіантної поведінки в бойовій обстановці

Загальна класифікація девіацій воєнного часу, що побудована на підставі їхньої спрямованості, може мати такий вигляд (рис. 13).

Рисунок 13 – Класифікація девіантної поведінки в бойовій обстановці

На рисунку видно, що мають місце своєрідні групи девіантних вчинків, різні за метою. Так, одні з них орієнтовані на *отримання девіантами особистої вигоди* у вигляді задоволення ідеологічних

потреб, реалізації ідеологічних, етнічних і релігійних установок, одержання матеріальної винагороди від противника, змінення умов свого існування, збереження життя тощо. До цієї групи девіацій можна віднести **боягузтво, зраду, добровільну здачу в полон, мародерство.**

Іншу групу відхилень складають вчинки, спрямовані на ухилення від участі в бойових діях із метою збереження життя, здоров'я, за ідеологічними, релігійними та іншими міркуваннями. Це насамперед **дезертирство, симуляція нездарності участі в бою, навмисне травмування, пияцтво, наркотизм і самогубство.**

До третьої групи належать девіації, пов'язані з агресивними проявами особистості та спрямовані на вирішення тих або інших особистісних проблем, **насильством над місцевим населенням, убивством неугодних товаришів по службі та командирів** і т. ін.

1. Девіації, спрямовані на отримання власної вигоди

Боягузтво – це поведінка, у процесі якої під впливом страху зневажаються моральні норми, створюється загроза життю, соціальному статусу суб'єкта активності або безпеці інших людей.

Боягузтво виявляється в самостійному припиненні бойової активності й занятті безпечного укриття або залишенні поля бою. Боягузтво може також бути причиною інших видів відхильної поведінки (дезертирства, самогубства, вбивства товаришів по службі та командирів, які вимагають продовження участі військовослужбовця в бойових діях тощо).

Боягузтво і страх – поняття не тотожні. Страх на війні відчувують усі психічно здорові люди. Однак обставини бойової обстановки, бойове завдання, відповідальність за виконання бойових функцій, можливі трагічні наслідки та інше не дають учаснику бойових дій права підкорятися страху.

Боягуз ігнорує всі інші спонуки, своє минуле й майбутнє, долю товаришів, результат бою та віддається страху без залишку.

Зрада розглядається як зрада інтересів і цінностей групи, суспільства, держави та передбачає можливість заподіяння їм серйозного збитку на користь противнику.

Психологічними причинами зради найчастіше є ідеологічні, релігійні розбіжності, різного роду образи, почуття ненависті, презирства, помсти, а також прогнозування переходу до противника як більш вигідного в матеріальному, моральному та інших планах. Зрада може полягати в повідомленні противнику стратегічно й тактично важливої інформації, проведенні акцій саботажу, шкідництва тощо.

Добровільна здача в полон – це один із видів зради, що полягає у фізичному залишенні військовослужбовцем свого підрозділу (частини) та переході на бік противника з невизначеним соціальним статусом, з невизначеними перспективами особистої свободи та фізичного виживання.

Психологічними причинами здачі в полон противнику є, наприклад: особисті переконання, релігійна віра, впевненість у перемозі противника, ненависть, відчай, боягузтво, конфлікти з командирами й товаришами по службі, неприйняття норм і цінностей суспільства, незадоволеність соціальним статусом, психічне зараження тощо.

Мародерство являє собою девіацію, яка полягає в пограбуванні трупів.

Однією з причин мародерства є прагнення заволодіти бажаною річчю. Іншою причиною є загальна тенденція особистості девіанта до наживи. Третя причина пов'язана з інтересом володіння «річчю з війни». Четверта причина криється у прагненні девіанта психологічно зафіксувати перемогу, перевагу над переможеним противником. П'ята причина обумовлена такими соціально-психологічними явищами, як традиція і мода накопичення особистих «трофеїв». Загальною умовою, що сприяє розвитку цього відхилення, є відсутність дисципліни у військах, граничне падіння моралі, що перетворюють війну в грабіж.

2. Девіації, спрямовані на ухилення від бою

Дезертирство (від фр. *deserter*) визначається як самовільне залишення військової служби або ухилення від призову до армії.

Причинами дезертирства можуть стати найрізноманітніші обставини боягузтва, психологічної та професійної невідповідності до бойових дій, гіпертрофованого бажання «відвідати

родину». Своєрідною формою дезертирства є невмотивована відмова військовослужбовця брати участь в бойових діях, у виконанні конкретного бойового завдання.

У разі проявів у груповій поведінці військовослужбовців психологічних законів натовпу можливе *масове залишення ними поля бою*. Особливо гостро і масово дезертирство виявляється в періоди загального зниження морально-психологічного стану військ, різкого падіння військової дисципліни, зниження популярності війни і зростання антивоєнних настроїв у суспільстві, тривалого неуспіху (поразок, великих втрат) у збройному протистоянні з противником. Своєрідним психологічним каталізатором масового дезертирства найчастіше виступають негативні явища в національних і соціальних відносинах, у сфері матеріально-побутового і бойового забезпечення та управління військами.

Прихованою формою залишення поля бою є *«помилкова санітарія»*, суть якої полягає в тому, що боягузи використовують для залишення поля бою факт поранення товариша по службі. Як правило, знаходяться відразу декілька охочих евакуювати потерпілого товариша в тил. Іноді деякі з них вважають необхідним винести з поля бою і речі пораненого. Кількість таких «санітарів» може досягати десяти і більше чоловік.

Ураховуючи величезну шкоду, що завдана дезертирством навіть окремими військовослужбовцями морально-психологічному стану військ, у всіх арміях світу вживаються найжорстокіші заходи щодо його попередження та припинення (аж до розстрілу).

Широке коло способів ухилення об'єднано під назвою **«симуляція неможливості участі в бойових діях»**.

Виділяють такі *різновиди симуляції*:

- 1) симуляція соматичних захворювань;
- 2) симуляція психічних захворювань;
- 3) симуляція виходу з ладу бойової техніки і зброї та ін.

Симуляція соматичних захворювань полягає в постійному відтворенні вивчених симптомів, що становлять цілісну картину захворювання. Це дає можливість симулянтові на якийсь час або назавжди припинити свою участь в бойових діях або у виконанні найбільш небезпечних бойових завдань. Такі військовослужбовці регулярно скаржаться на болі різної локалізації, на неймовірну слабкість, на запаморочення та інше. Вони практично «живуть» у медичних пунктах частин, вимагають глибокого обстеження, направлення до шпиталю тощо. У товаришів по службі створюється

образ такого воїна як хронічно хворої людини. Йому поступово перестають довіряти відповідальну, складну роботу і поступово виключають з числа учасників активних бойових дій.

Дивізійний лікар 15-ї німецької піхотної дивізії у своїй доповіді в час, коли німецька армія рвалася до Сталінграда, описував найбільш поширені випадки симуляції: «За останній час у дивізії частішають випадки симуляції і самострілу, що проводяться з метою дезертирування з поля бою. Ці симулянти і шкурники вдаються до такого роду симуляції, яку навіть досвідчені лікарі не можуть відрізнити від істинних захворювань.

Вада серця виходить внаслідок тривалого жування свіжого тютюну або махорки. Звідси – втрата дихання, завмирання серця, поколювання серця, перебої пульсу, блювота.

Закупорка вен, що отримується внаслідок перетягування підколінних згинів ремнем або мотузкою; на кінцівках ніг виходять набряки, схожі на ниркові.

Висип, який виникає внаслідок інтенсивного і тривалого втирання в шкіру гасу, скипидару, кислоти, особливо якщо ця ділянка тіла сильно забруднена.

Випадання прямої кишки, що виникає, якщо протягом кількох днів людина починає поглинати значну кількість теплої мильної води з одночасним підняттям тяжкості.

Розтягування зв'язок і перелом кістки досягаються зазвичай пропусканням через усю ступню (переїздом) колеса автомашини або воза.

«Постріл на батьківщину» (самостріл). Оскільки самостріл руки легко виявляється через крупинки згорілого пороху, що осіли на рану, почастишали випадки пострілу ноги через чобіт».

Факти **симуляції психічних захворювань** відзначалися ще в давні часи, а в роки Першої і Другої світових воєн набули масового характеру. Зокрема, багатьма дослідниками відзначався той факт, що симулянти швидко «обчислювали», які симптоми вважалися лікарем конкретного полку показниками психічного розладу, і навчалися переконливо демонструвати їх.

Про масштаби симуляції психічних розладів на війні свідчить такий факт. Відразу після оголошення Версальського миру, що знаменував закінчення Першої світової війни, 200 000 військовослужбовців, які знаходилися на лікуванні в госпіталях воюючих сторін, миттєво «вилікувалися» від паралічу, втрати слуху, зору і т. ін.

Не менш давнім видом симуляції неможливості участі в бою є **імітація виходу з ладу бойової техніки і зброї**. Так, виводилися з ладу особиста зброя, гарматні системи і бойова техніка.

Навмисне травмування полягає в заподіянні військовослужбовцем собі травм, поранень і каліцтв, що дозволяють уникнути або припинити участь у бойових діях.

Найчастіше причиною навмисного травмування є боягузтво, хворобливе вболівання за власну долю. Основні різновиди навмисного травмування: заподіяння собі каліцтв, самоотруєння, самозараження, самообмороження тощо.

Заподіяння собі каліцтв військовослужбовцем здійснюється шляхом поранень себе самим або товаришем по службі в певні частини тіла, що призводить до інвалідності та обов'язкової демобілізації, але дозволяє більш-менш соціально та професійно функціонувати в мирній обстановці.

Існує опис технології здійснення цієї девіації під час в'єтнамської війни США. У деяких портах, звідки здійснювалась відправка людей і техніки у В'єтнам, ціла група хірургів поширювала і продавала інструкції для новобранців, де рекомендувалось, як можна уникнути відправки в район бойових дій. Один зі способів полягав у тому, щоб «випадково» простреляти собі ногу». Згодом уся ця група була виявлена і заарештована.

Серед цих рекомендацій числилось і так зване «поранення, що забезпечує відправку на батьківщину». Проте прагнення зберегти свою особу примушує боягузів шукати «законні» способи евакуації в тил. Такий спосіб повинен, по-перше, виключати будь-який натяк на боязкість, гарантувати, щоб про легкодухість не стало відомо сім'ї та друзям, по-друге, не перетворити девіанта в каліку і, по-третє, забезпечити відправку його в тил. Після такого, навіть легкого, поранення більшість військовослужбовців, які брали участь в бою, вважають свій солдатський обов'язок виконаним і що заробили собі право на звільнення від подальших бойових дій.

Не менш витонченим способом каліцтва є *самоотруєння*, сутність якого зводиться до свідомого нанесення на власне тіло або приймання всередину сублетальних доз (доза, яка викликає серйозне порушення життєдіяльності організму без смертельного результату) бойових хімічних рецептур, що дозволяють отримати травму, пов'язану з подальшою евакуацією з поля бою. Приклади таких девіацій відмічалися ще в роки Першої світової війни, коли солдати різних армій наносили на своє тіло за допомогою спеціальних паличок невеликі дози іприту, що викликали створення виразок і всю симптоматику бойового ураження отруйними речовинами. За деякими даними, таким чином бойові ряди покинули тисячі військовослужбовців.

Самозараження полягає в добровільному зараженні себе вірусами хвороб, що вимагають тимчасової евакуації з поля бою або повної демобілізації. Таке зараження здійснюється шляхом навмисного контакту з інфекційними хворими без дотримання заходів особистої гігієни. Існують і більш витончені способи самозараження.

Самообмороження полягає в тому, що солдат виставляє на лютий мороз, найчастіше вночі, одну зі своїх кінцівок і чекає до тих пір, поки процес обмороження матиме характер травми. При цьому доводиться долати жорстокі муки, однак мета, поставлена дев'янтим, виправдовує засоби.

Пияцтво – це надмірне вживання спиртних напоїв, що не досягло рівня фізичної залежності організму від алкоголю. Із психологічної точки зору, це явище своєрідної компенсації, спроби психологічно вилучитися із ситуації смертельної небезпеки, подолати страх, забути про втрати.

Розвитку пияцтва на війні певною мірою сприяє офіційна позиція військового керівництва з цього питання, наприклад, систематична видача особовому складу спиртного «для сміливості», «для зняття напруження» тощо.

Наркотизм (адиктивна поведінка) – це поведінка, що характеризується психічною залежністю від психоактивних речовин. Тобто це той рівень вживання наркомістких препаратів і речовин, за якого в людини ще не сформувалася фізична залежність від них.

Дослідження виявили основні причини поширеності цього виду девіацій:

- прагнення учасників бойових дій знизити рівень тривоги (51,9 % досліджених);
- бажання отримати задоволення (48,7 %);
- мотиви підпорядкування груповому тиску, нав'язування випивки (34,8 %);
- мотиви гіперактизації (стимуляційний та розгальмівний ефекти) (17,8 %).

Самогубство на війні – явище особливе й важко зрозуміле. За суттю воно є *формою інфантильної втечі з психотравмувальної ситуації*.

Факт того, що в ситуації, коли за бажання можна практично в будь-який час загинути героїчно, залишивши по собі добру пам'ять, людина

вибирає інший варіант смерті, засуджуваний вірою і мораллю, – складний, суперечливий і важкий для осмислення. Адже нерідко людина зводить рахунки з життям саме через страх смерті. Тобто, боячись бути вбитою, людина закінчує життя самогубством. Безумовно, є безліч інших причин, за яких людина на війні здійснює самогубство, – від страху бути викритим у боязкості, зраді, некомпетентності, здійсненому злочині до страждань, викликаних подіями, що сталися із близькими людьми за тисячі кілометрів від лінії фронту.

Але практично завжди пусковим механізмом суїциду є наявність такої внутрішньоособистісної ціннісно-сислової кризи, яку людина не може вирішити усіма наявними в її розпорядженні засобами і яка переживається як потужна, емоційно забарвлена драма. Конфліктна ситуація є суїцидонебезпечною, коли військовослужбовець усвідомлює її як гранично складну, а свої можливості для її вирішення – недостатніми.

Ученими встановлена схильність осіб із демонстративною акцентуацією зображати прагнення покінчити із собою з використанням показних погроз, неприхованих приготувань до самогубства, дрібного навмисного травмування. У сенситивних (чутливих) особистостей через побоювання перед виникненням життєво небезпечних ситуацій формується знижений фон настрою, що досягає під впливом додаткових психотравм афекту відчаю. Наявність зброї в подібних ситуаціях, як правило, завершує суїцид.

Слід мати на увазі, що однією з причин суїциду на війні є *психічне захворювання* військовослужбовця, що створює помилкову суб'єктивну картину кризової ситуації.

Виділяють такі різновиди суїциду:

- істинний (усвідомлений, «твердий», планований, цілеспрямований);
- афектний (що виник під впливом раптової гострої психотравмувальної події);
- демонстративний (помилковий, розрахований «на переляк» близьких осіб, який не передбачає зведення рахунків із життям).

Цей розподіл дуже умовний, адже на війні будь-яка суїцидальна поведінка має в собі деякий демонстративний аспект, розрахований на підкреслення причини, що викликали її. Не випадково тут особливо чітко виділяються фази, передуючі самому суїциду, – суїцидальні думки, суїцидальні настрої, суїцидальні наміри та ін., за якими суїцидальна поведінка може бути своєчасно виявлена командирами, військовими психологами і товаришами по службі.

Братання з противником є досить екзотичною формою відхилення бойової поведінки, яка полягає в одиначному або масовому входженні в мирний контакт із противником.

При цьому відбувається тимчасова трансформація образу бойової обстановки з військової на мирну та противника з «лютого ворога» у «брата», які знову набувають адекватного значення за виникнення стимулів або символів бойової обстановки (наказу командира, пострілу та ін.).

Як правило, братання здійснювалося так: солдати з білими прапорами йшли в окопи один до одного, зустрічалися біля дротяних загороджень, говорили про необхідність швидше завершити війну. Між окремими з них виникала дружня прихильність.

Уявищі братання виявляються такі психологічні ознаки, як:

- непомірна втома від війни та прагнення, хоча б на короткий час, розслабитися;
- інтуїтивні дії протестного характеру, що спрямовані проти непопулярної в солдатських масах війни;
- соціально-психологічне розшарування між командним і рядовим складом;
- вирішення побутових проблем (обмін предметами побуту, речами, сувенірами та ін., що отримати іншим способом солдату вкрай важко);
- результати розтлінного інформаційно-психологічного впливу органів психологічної війни противника або внутрішніх політичних, релігійних та інших сил, що знаходяться в активній опозиції до війни.

3. Девіації, спрямовані на агресію

Жорстоке поводження стосовно населення, особливо нелояльного у ставленні до діючих військ, є питанням украй складним для моральної оцінки. Якщо використовувати критерії мирного часу, то, безумовно, не викликано конкретними діями мирного населення жорстокість слід віднести до девіантної поведінки. Проте змінена система цінностей і моральних критеріїв, сформована в учасників війни, ніби виводить агресію до нелояльного населення з переліку девіацій. Особливо це характерно для випадків, коли населення веде активну партизанську, диверсійну боротьбу, здійснює

терористичні акти проти військ. Як правило, вдень бойовики з числа некомпатантів є мирними жителями (робітниками, вчителями), а вночі – диверсантами, терористами, партизанами, підпільниками.

Але ж часто об'єктом такої агресії виступає той, хто найбільше асоціюється з образом невидимого противника. При цьому важливу роль відіграють ситуативні чинники. Наприклад, якщо перед бойовим рейдом або «зачисткою» мав місце випадок затримання снайпера-жінки, від рук якої загинули декілька військовослужбовців, то агресія мимоволі орієнтується на жіноче населення. Якщо ж у замаху на наших воїнів брали участь підлітки, то агресія може адресуватися цій групі цивільного населення. І в цій «адресації» вирішальну роль мають чинники несвідомого характеру.

Безумовно, важливу роль у формуванні жорстокого ставлення до населення має і загальне озлоблення людей на війні.

У психологічній етіології агресивної поведінки стосовно місцевого населення може лежати деяка акцентуація характеру. Встановлено, що особи, які відзначаються епілептоїдною або гіпертимною акцентуацією, великою мірою схильні демонструвати в бойовій обстановці вибухи афектів злості, гніву, агресії. При цьому приводом для таких проявів можуть стати навіть малозначні події. Особливістю цього типу реакцій є те, що вони часто супроводжуються використанням зброї, що надає їм особливо брутального характеру і часто призводить до тяжких наслідків.

Убивство командирів і товаришів по службі – це крайній спосіб усунення перешкоди на шляху збереження або підвищення особистісного статусу девіанта.

Такі вбивства найчастіше відбуваються тоді, коли командир або товариш по службі є для девіанта своєрідною зовнішньою інстанцією совісті, провини, морального судді, що заважає реалізувати які-небудь аморальні або відхильні від соціальної норми цілі.

Сексуальне питання на війні здатне набувати особливо гострих рис і породжувати девіації у вигляді **насильства (згвалтування) над жінками** (особливо на території противника) і **мужолозтва**. Мужолозтво може застосовуватись у вигляді насильницького зниження статусу військовослужбовця (опускання) за реальну або уявну провину (наприклад, відмову від участі в бойових діях).

Під час війни в ряди армії залучаються і люди з сексуальною патологією (садисти, педофіли, геронтофіли, некрофіли й інші), проте відсоток скоєних ними насильств виявляється нікчемним перед загальною масою сексуального насильства. Вони, як правило, не зраджують своїм патологічним потягам. Проте війна породжує

масове насильство, роблячи з нормальних людей злочинців і насильників.

У військових зґвалтувань є риси, що відрізняють їх від зґвалтувань у мирному цивільному житті. Можна назвати в цілому *три характерні ознаки*.

1. Передусім це *публічний акт*. Ворог повинен бачити, що відбувається з його «власністю», тому мучителі часто насилують жінок перед їх рідним будинком. Це акт проти чоловіка (символічного батька нації або лідера противника), а не акт проти жінки. Сам факт зґвалтування вже показує, що насильник виходить з відсутності у жінки власної волі, власного тіла або бажання. Оскільки приниження дружини ворога – символ переможного завоювання, то само це приниження обставляється за можливістю жакливо і театральнo: у жінок виривають волосся, відрізають частини тіла, зв'язують мотузками.

2. Друга ознака військових сексуальних зловживань – *групове зґвалтування*. Бойові товариші творять його в єдиній згоді: кожен має бути, як інші. Це відображає постійну групову потребу змінювати і відтворювати солідарність. Гомосоціальна згуртованість потребує постійного підкріплення, будь то розпивання спиртного, розуміння одних і тих самих жартів або обмін схожими емоціями. Коли «стріляти і факати», за твердженням одного сербського солдата, є життєвим кредо воїна, то зґвалтування і смерть утворюють разом одну парадигму, яка відображає задану жінкам роль на війні.

3. Третя ознака військових зґвалтувань – *вбивство жінки після сексуального насильства*. Як ми знаємо, жінка не є героєм війни, якщо її вбиває солдат. Правда, і сам солдат не отримує за це почес-тей. Здавалося б, досить факту зґвалтування, та все ж жінок вбивають. У деяких солдатів, які вбили свої жертви насильства, проглядає деяке «виправдання» своїх дій: самі запросили, то ж як після цього жити. Тобто смерть виступає свого роду очищенням і порятунком у порівнянні з життям цих жінок після здійсненого над ними насильства. Можливо, на війні виключно яскраво зростають самореабілітуюча сила і самореабілітующе право на насильство і вбивство.

Таким чином, поведінка людини на війні характеризується не тільки героїчними вчинками і самопожертвою, що підвищують морально-психологічний стан, але і вкрай негативними проявами людської природи, проявами вад виховання, деструктивним впливом соціальних і бойових ситуацій. Знання видів і форм прояву девіацій дозволяє здійснювати їх цілеспрямовану профілактику та викоренення.

8.2.3. Дії військовослужбовця у разі захоплення в полон

1. Права й обов'язки військовополоненого відповідно до Женевських конвенцій про захист жертв війни

Сучасні воєнні конфлікти, їх тривалість і зміст свідчать про те, що майже жоден із них не обходиться без кривавих жертв, великої кількості поранених, осіб, які пропали безвісти, військовополонених.

Полон – це обмеження свободи особи, яка бере участь у бойових діях, із метою недопущення її до подальшої участі в них. Саме військовополоненими називають військовослужбовців, яких узяли в полон під час бойових дій.

Український військовослужбовець, який виконує свій обов'язок, повинен знати *основні поняття*, що стосуються статусу військовополоненого, знати основні правила поведінки в полоні або у випадку взяття його в заручники.

З огляду на історію, положення, що стосуються поводження з військовополоненими, містяться в Гаазьких конвенціях 1899 і 1907 років. Під час Першої світової війни ці правила виявили низку недоліків і неточностей, які були частково подолані шляхом спеціальних угод, укладених між сторонами, які воюють, у Берні в 1917 і 1918 роках. У 1921 р. на Женевській конференції Міжнародного Червоного Хреста було висловлено побажання прийняти спеціальну конвенцію про поводження з військовополоненими.

Міжнародний Червоний Хрест підготував проект конвенції, який був представлений на Дипломатичній конференції в Женеві в 1929 р. Конвенція не заміняла, але завершувала і збирала воедино положення Гаазьких правил. Найбільш важливими нововведеннями були заборона репресій і колективних покарань для військовополонених, правила організації роботи військовополонених, призначення представників і контроль із боку держав-захисниць.

Право брати в полон, відповідно до сучасного міжнародного гуманітарного права, належить виключно державі в особі її військових органів; приватні особи нікого на війні брати в полон не можуть.

Об'єктом полону можуть бути лише особи, які фактично брали участь у військових діях! Тому полону не підлягають мирні ворожі піддані; кореспонденти, які знаходяться при збройних силах;

згідно з Женевською конвенцією – особовий склад госпіталів і військових лазаретів, а також священнослужителі. З іншого боку, *тільки відкрита й законна участь у військових діях створює право на полон.*

Шпигуни, провідники-зрадники та ін. у разі їх захоплення не мають права на статус військовополоненого. Також цього статусу позбавлені найманці.

Юридичне становище військовополонених обумовлюється трьома ознаками:

- 1) вони не злочинці;
- 2) вони вороги, які зберігають своє підданство;
- 3) вони військові.

Вони мають право на ставлення й утримання, які відповідають тому стану, який вони займали у своїх збройних силах; примушення їх до участі у військових діях проти їхньої Батьківщини в будь-якій формі *неприпустимо.*

У разі втечі та подальшого затримання вони *не можуть бути покарані.* Вони дотримуються військової дисципліни та підсудні військовому суду.

Стан полону встановлюється з моменту захоплення і припиняється з укладанням миру або обміном полоненими.

2. Поводження з військовополоненими

Поводження з військовополоненими регулюється *Третьою Женевською конвенцією 1949 р.*, яка є основою міжнародного гуманітарного права.

Женевські конвенції вимагають від сторін, які беруть участь у конфлікті, проводити відмінність між цивільним населенням і безпосередніми учасниками бойових дій (комбатантами) з метою забезпечення захисту цивільного населення і цивільних об'єктів. Напади як на цивільне населення в цілому, так і на окремих мирних громадян заборонені та мають бути спрямовані лише проти військових об'єктів.

Особи, які не беруть або припинили брати участь у бойових діях (включаючи військовополонених), мають право на повагу їхнього життя, а також фізичної та психічної недоторканності. Таким людям має бути забезпечено захист і гуманне поведження без якої б то не було дискримінації.

Заборонено вбивати або завдавати поранення противнику, який здався в полон або не може більше брати участь у бойових діях!

Пораненим і хворим необхідно надати медичну допомогу незалежно від того, до якої сторони в конфлікті вони належать. Необхідно забезпечити захист медичного персоналу і медичних установ, а також їхнього транспорту й обладнання.

Емблема Червоного Хреста або Червоного Півмісяця на білому фоні є знаком цього захисту. Особи та об'єкти, які використовують емблеми Червоного Хреста і Червоного Півмісяця, *не можуть піддаватися нападу. У той же час не можна ви-*

користовувати емблему неправомірно.

Узяті в полон учасники бойових дій і цивільні, які перебувають під владою противника, мають право на збереження життя, повагу їхньої гідності, особистих прав і переконань (політичних, релігійних та інших). Вони мають бути захищені від будь-яких насильницьких дій і репресій. Мають право на листування зі своїми сім'ями та на одержання допомоги.

Особи, які *безпосередньо не беруть участі у військових діях*, включаючи тих осіб зі складу збройних сил, які склали зброю, а також тих, які перестали брати участь у військових діях через хворобу, поранення, затримання або з іншої причини, повинні за будь-яких обставин використовувати гуманне ставлення без дискримінації з причин раси, кольору шкіри, релігії або віри, статі, походження або майнового стану, інших критеріїв.

Поранені та хворі мають бути підібрані, їм має бути надана медична допомога.

Жоден військовополонений не може бути підданий фізичному каліцтву або ж науковому чи медичному дослідженню, що не виправдовується з лікувальною метою і перешкоджає його інтересам.

Військовополонені мають бути завжди захищеними, особливо від будь-яких актів насильства або залякування, від образ і цікавості натовпу.

3. Допит військовополоненого

Кожен військовополонений у разі його допиту зобов'язаний повідомити тільки свої прізвище, ім'я, звання, дату народження й особистий номер або, за відсутності такого, іншу рівноцінну інформацію.

Ніякі фізичні або моральні тортури та інші заходи примусу не можуть застосовуватися до військовополонених для одержання від них будь-яких відомостей. Військовополоненим, які відмовляються відповідати, не можна погрожувати, ображати або переслідувати й обмежувати їх.

Допит військовополонених мають проводити мовою, зрозумілою для них.

4. Інтернування військовополонених

Військовополоненому може бути під чесне слово або зобов'язання надана обмежена або повна свобода. Полонених не можна примушувати погодитися на своє звільнення під чесне слово або зобов'язання.

Удень табори для військовополонених, коли це дозволяють умови військового характеру, мають бути позначені літерами PW або PG, розташованими таким чином, щоб їх було чітко видно з повітря.

5. Утримання військовополонених

Умови розміщення військовополонених у таборах мають бути не менш сприятливими, ніж умови, якими користуються війська держави, яка тримає в полоні. Ці умови повинні встановлюватися з урахуванням звичок і звичаїв військовополонених і в жодному разі не мають бути шкідливими для їхнього здоров'я.

Основний добовий раціон харчування має бути достатнім для того, щоби підтримувати задовільний стан здоров'я у військовополонених. Їм має доставлятися питна вода в достатній кількості, дозволятися куріння тютюну.

Будь-які колективні дисциплінарні стягнення щодо обмеження харчування забороняються.

Медичні огляди військовополонених проводяться не рідше одного разу на місяць. Під час медичних оглядів перевіряється і визначається вага кожного військовополоненого.

Медичний склад і духовний персонал, яких затримано, не вважаються військовополоненими. Їм надаються усі можливості для надання медичної та духовної допомоги військовополоненим!

Військовополоненим надається повна свобода для виконання обрядів їхньої релігії, включаючи відвідування богослужінь, за умови дотримання ними дисциплінарного порядку, встановленого військовою владою.

Застосування зброї проти військовополонених, зокрема проти тих, які здійснюють втечу або спробу втекти, є заходом надзвичайного характеру, якому завжди повинні передувати попередження, відповідні обставинам.

Жоден військовополонений не може бути використаний на роботах, що загрожують здоров'ю, або небезпечних, якщо він не погоджується на це добровільно.

Жоден військовополонений не може бути використаний на роботах, що розцінюються як принизливі.

Видалення мін або снарядів є небезпечним.

Кожен військовополонений, з моменту взяття його в полон або найпізніше через тиждень після його прибуття до табору, повинен мати можливість послати своїй родині та Центральному агентству у справах військовополонених поштову картку з повідомленням про взяття в полон, стан свого здоров'я із зазначенням своєї адреси.

Військовополоненим дозволяється як відправляти, так і отримувати листи та поштові картки.

На військовополонених можуть бути накладені такі дисциплінарні стягнення:

- штраф у розмірі не більше 50 % авансу в рахунок грошового забезпечення та плати за роботу на термін, що не перевищує 30 днів;
- позбавлення переваг, наданих понад ті, що передбачені цією Конвенцією;
- позачергові наряди не більше двох годин на день (крім офіцерів);
- арешт.

Дисциплінарні стягнення в жодному разі не повинні бути нелюдськими, жорстокими або небезпечними для здоров'я військовополонених.

6. Втеча військовополонених

Втеча військовополоненого вважається вдалою у тих випадках, коли:

- він приєднався до збройних сил держави, за якою він значиться, або союзної держави;
- він покинув територію, що знаходиться під владою держави, яка тримає в полоні, або її союзниці;
- він потрапив на судно, яке плаває під прапором держави, за якою він значиться, або союзної держави.

Військовополонені, які після вдалої втечі знову потрапили в полон, не зазнають жодного покарання за втечу.

На військовополоненого, який намагається втекти або спійманий до завершення втечі, накладається за цю провину лише дисциплінарне стягнення.

На військовополонених, які були співучасниками втечі або спроби втечі, накладається тільки дисциплінарне стягнення.

8.2.3. Дії та поведінка офіцера або підлеглих у разі захоплення в полон

1. Стадії протікання стресової ситуації в разі захоплення у полон (заручники)

Кожен офіцер має знати, що захоплення у полон (заручники) його та його підлеглих є *стресовою ситуацією*, яка має свої **психологічні закономірності протікання та відповідні стадії**.

Перша стадія – *вітальних реакцій* (триває від кількох секунд до 5–15 хв). Характеризується підпорядкуванням усіх дій збереженню власного життя з характерним звуженням свідомості, зміною моральних норм і обмежень, порушенням сприйняття часових інтервалів і внутрішніх подразників.

Для такої ситуації характерні оціпеніння, порушення раціональної поведінки.

Друга стадія – *гострого психоемоційного шоку* (триває від 3 до 5 годин). Характеризується загальною психологічною напругою, загостренням сприйняття і збільшенням швидкості розумових процесів, проявами безрозсудної сміливості (особливо під час порятунку близьких) у випадку одночасного зниження критичного оцінювання ситуації, але збереження здатності до доцільної діяльності. В емоційному стані в цей період переважає відчуття розпачу, що супроводжується відчуттями запаморочення і головним болем, а також серцебиттям, сухістю в роті, спрагою й утрудненим диханням.

Саме в цей період найбільш вірогідні прояви панічних реакцій і зараження ними оточуючих.

Третя стадія – *психофізіологічної демобілізації* (триває до трьох діб). В абсолютній більшості випадків вона пов'язується з розумінням масштабів трагедії («стрес усвідомлення»). Найбільш характерними для цього періоду є різке погіршення самопочуття та психоемоційного стану з переважанням почуття розгубленості (аж до стану своєрідної прострації), окремих панічних реакцій, зниження моральної нормативності поведінки, відмова від будь-якої діяльності та мотивації до неї.

Одночасно спостерігаються депресивні тенденції, порушення функції уваги та пам'яті.

На **четвертій стадії** – «*стадії вирішення*» (від 3 до 12 діб) динаміка стану і самопочуття постраждалих багато в чому визначається специфікою впливу екстремальних чинників, отриманими поразками та морально-психологічною ситуацією після трагічних подій. У цей період поступово стабілізується настрій і самопочуття, але зберігається знижений емоційний фон, обмеження контактів з оточуючими, зниження інтонаційного забарвлення мови, сповільненість рухів, порушення сну й апетиту.

Прогресивно нарастають явища перевтоми, істотно зменшуються показники фізичної та розумової працездатності.

П'ята стадія – «*стадія відновлення*» психофізіологічного стану триває переважно з кінця другого тижня після впливу екстремального фактора та найбільш виразно виявляється у поведінкових реакціях: активізується міжособистісне спілкування, нормалізується емоційне забарвлення мови, вперше з'являються жарти.

На останній, **шостій стадії** (через місяць) у кожного п'ятого полоненого виявлялися стійкі порушення сну, невмотивовані страхи, кошмарні сновидіння, що повторюються, нав'язливість, у 75 % осіб визначалися ознаки астено-невротичних реакцій разом із порушеннями діяльності шлунково-кишкового тракту, серцево-судинної та ендокринної систем. Одночасно нарастають внутрішня та зовнішня конфліктогенність.

Військовий полон створює певний психологічний комплекс, а людина, яка опинилася в ньому, знаходиться в умовах тривалої соціальної ізоляції. Кожен військовополонений усвідомлює, що його доля повністю знаходиться в руках противника, а також залежить від власної поведінки. Тому більшість військовополонених, незалежно від їх національної та державної приналежності, займає нейтральну позицію відносно навколишнього середовища, прагне досягти єдиної мети – вижити та повернутися додому.

2. Як поводити себе у полоні

За досвідом Збройних сил США з метою зміцнення морального духу військовослужбовців, які перебувають у полоні, пропонується створення в таборі військовополонених *легальної організації військовополонених* із певною структурою. Потреба організації обумовлюється тим, що військовополоненому потрібно мати якусь підтримку у своєму житті, яка підняла б його над рівнем простого існування. Він обов'язково має бути відповідальним перед кимось або за щось.

Передбачається також *створення нелегальної організації*. Обидві вони мають надавати допомогу в підготовці та здійсненні втечі – постачанні продуктів, одягу, документів, грошей тощо.

Військовослужбовцям, які потрапили в полон, *рекомендується якомога швидше втекти з нього*. При цьому краще втекти ще до прибуття до табору військовополонених, тобто під час евакуації із зони бойових дій, використовуючи такі фактори, як близьке знаходження до позицій своїх військ, низьку спеціальну підготовку рядових і сержантів передових частин противника у порівнянні з особовим складом конвойних підрозділів, нечисленну охорону колони військовополонених, артобстріл або наліт авіації під час руху.

Якщо на шляху евакуації втекти не вдалося, то пропонуються способи втечі з табору. При цьому офіцерам і солдатам навіюється, що «завдяки опору і спробам вибратися на свободу вони продовжують залишатися активними бійцями та можуть збирати військову інформацію під час руху до своїх».

Основними способами втечі з полону є:

- використання підземного ходу (залежить від умов місцевості та пори року);
- подолання стіни та дротяного загородження;
- вихід за територію табору через контрольно-перевірний пункт шляхом обману.

Для забезпечення втечі потрібно завчасно добувати необхідні інструменти (напилки, пили, свердла, стамески, кусачки тощо), готувати документи, що засвідчують особу і діють у районі розташування табору, а також сприяють безпечному просуванню до кордону або лінії фронту; добувати або виготовляти карти (схеми) місцевості, штампи, печатки, бланки, одяг, взуття, головні убори, речові мішки та сумки; вживати заходів щодо приховання втечі на щоденних перекилках шляхом заміщення відсутньої особи, створення плутанини у відповідях на прізвища, чергування військовополонених високого й низького зросту. Якщо перекилик здійснюється в окремих кімнатах, то рекомендується зробити в стіні потайні двері та відсутнього замінити тим, хто вже пройшов перевірку. На порожнє ліжко (воно має бути верхнім) покласти під ковдру опудало.

У разі *групової втечі* передбачено такі способи обману адміністрації табору. Протягом кількох місяців перед її здійсненням частина військовополонених час від часу не виходить на перекилик, нібито прагнучи досадити охороні. При цьому ховатися слід у таких місцях, де можна просидіти кілька годин. Через деякий час

охорона буде сприймати це як бажання перешкодити роботі та не стане давати сигнал про втечу.

Таким чином, у розпорядженні втікачів може виявитися кілька годин перед тим, як втечу буде розкрито, а в таборі буде проведено ретельну перевірку. Безумовно, такий спосіб порушує розпорядок дня всіх військовополонених і особливо важкий для тих, хто добровільно ховається та дістає за це покарання. Але ця тактика може забезпечити втікачам успішне повернення до своїх, що набуває першорядного значення.

3. Лінія поведінки військовополоненого на допиті

Установлено, що найкращим захистом під час допиту є почуття військового обов'язку, мовчання, віра в себе, свою армію, країну і релігію. *Пропонується* повідомляти тільки своє прізвище, ім'я, військо-ве звання, особистий номер і дату народження; бути ввічливим, але намагатися не справляти враження готовності співпрацювати, тому що воно може сприяти продовженню допиту; прикидатися нетямущим у питаннях, що цікавлять противника; побоюватися провокаторів і табірному медичного персоналу, які можуть збирати інформацію.

Не слід демонструвати знання іноземної мови та не вірити твердженням про те, що інші полонені повідомляють яку-небудь інформацію.

Під час допиту рекомендується не дивитися в очі тому, хто допитує. У погляді може відбитися те, що приховується. Краще вибрати точку між очима або на лобі та розглядати її. Не вагатися у відмові повідомити відомості, не давати інформацію про інших військовополонених.

Якщо під час допиту було згадано ім'я якої-небудь людини, про це потрібно повідомити старшому з тих, хто потрапив у полон. Необхідно уникати спокуси справити хороше враження хвалюкватими розповідями про свої подвиги, намагатися не виказати секретні дані та дані, якими може скористатися противник у своїх інтересах, беручись заповнювати зовнішньо нешкідливі опитувальники, анкети або писати заяви, де доведеться повідомляти про себе даних більше, ніж потрібно.

4. Вживання у полоні

Не намагайтеся обдурити противника добровільним даванням показань. Досвідчений офіцер, який проводить допит, зможе отримати потрібну інформацію, як тільки ви почнете вести розмову на певну тему.

1. Ніколи не залишайте надію на втечу. Як би вам погано не було, тільки доглядаючи за собою ви залишитесь людиною і зможете вижити у вирішальний момент.

2. Слідкуйте за собою і своїм тілом, кожен день робіть фізичні вправи та дотримуйтеся правил гігієни.

3. Щоб вижити, опинившись у полоні, дізнайтесь у противника, що вам можна, а що не можна. Це краще, ніж отримати кулю за спробу втечі під час простого походу в туалет.

4. Якщо вам дали можливість зателефонувати родичам, не втрачайте самовладання і не плачте в трубку.

5. Ведіть облік днів.

6. Якщо ви опинилися в полоні не заради викупу, то найбільш ідеальним варіантом порятунку буде створення враження повного підтримання політичних та інших мотивів злочинців. Для цього потрібно постійно цікавитися їх ідеологією, міркувати з ними на цю тему.

7. Торгуйтеся із загарбниками, у разі викрадення з метою викупу спробуйте переконати їх, що сума занадто велика, а часу для збирання грошей недостатньо. Якщо гроші все таки зібрані і справа доходить до вашого звільнення з полону, пам'ятайте, що тепер загарбники у вас на гачку й умови обміну мають гарантувати вашу повну безпеку, адже, отримавши викуп, для терористів ви перетворитеся з цінного заручника в непотрібного і небезпечного свідка, який може дати наводку спецслужбам.

8. Не ризикуйте і не грайте в героя. Якщо ви будете лояльним до режиму вашого утримання і не будете нарікати на його негативні сторони, є вірогідність на покращення умов вашого утримання в полоні.

При цьому слід дещо пам'ятати.

1. Найбільше полоненого пригнічують думки про своє майбутнє. Вони здатні справді звести людину з розуму.

Усвідомлення факту, що ти повністю залежиш від ворожої тобі чужої волі, ламає сильніше від фізичних мук. Тому в жодному разі не дозволяйте собі опускатися! Як би не було важко, страшно, боляче, – не сумуйте. Змушуйте себе заповнювати кожну хвилину полону якимось заняттям. Не залишайте часу для переживань. Через силу, через «не можу» примушуйте себе думати, читати вірші, тримати себе в чистоті, дотримуватися правил поведінки під час приймання їжі (навіть якщо на сніданок їсте буряки, а замість столу – підлога). Не дайте собі стати твариною, перестати думати про майбутнє і вірити в нього!

2. Ворог буде намагатися схилити вас на свій бік та вивідати у вас військові секрети. Це почнеться ще на попередніх допитах. Намагайтеся створити враження, що ви – «пішак» і нічого важливого не знаєте.

Не провокуйте ворога на жорстокі заходи глузуванням і показною бравадою – це добре тільки в кіно і книжках. Ведіть себе спокійно та ввічливо, прямо відповідайте лише на питання про вік і військове звання. На решту – «не знаю», «не мав доступу», «у моєму чині мені це не повідомляли».

Не брешіть, намагаючись підсунути ворогові дезінформацію! Досвідчений офіцер навіть з помилкової інформації здатний зробити відповідні висновки. Не згадуйте живих товаришів, намагаючись перекласти на них відповідальність, – ваші товариші теж можуть опинитися в руках ворога, і вас зловлять на протиріччях. Можна спробувати списати все на тих, про кого точно відомо: вони мертві. *«Він був командиром ... він усе знав ... він наказував ... у нього був зв'язок ...»* тощо.

Ніколи не вірте заявам, що, мовляв, *«всі ваші вже розкололися, один ти впираєшся ...»*. **Відповідайте тільки за себе!**

3. Вороги оточують вас! У військових слідчих поширена, як і в поліції, тактика підступної, але дуже ефективної гри «у гарного й поганого». Припустимо, вас три або чотири дні водять по ночах на допити, не годують, слідчий кричить, б'є, погрожує пістолетом ... А потім раптом усе змінюється.

Вас допитує новий офіцер. Співчуває. Пропонує поїсти. Каже тихо й мирно, шкодує, що ви «опинилися поміж бандитів». Наказує надати лікарську допомогу. Змучившись на допитах, ви волею-неволею потягнетеся до нього. У вас з'явиться бажання просто поговорити з ним ... *відповісти на провокаційні запитання ... підписати папери ... сказати кілька слів на камеру ... І ви – на гачку!*

Це – теж ворог, хитрий і небезпечний! Мета в оточуючих вас людей у чужій формі однакова – тільки методи різні. Ніякого співробітництва! Ніякого розслаблення, як би не благли вас змучені тіло й мозок! Або ви боєць – або ви зрадник, і не важливо, яким чином вас змусили ним стати, побоями або ласкою!

Будь-яке сказане ворогом слово – брехня! Будь-яке зайве слово, сказане вами ворогові – зрада товаришів і Батьківщини!

4. Не виключено, що ворог застосує до вас тортури, – якщо не вдасться переконати його, що ви нічого не знаєте. Треба зазначити, що по-справжньому вмілої обробки більшість не витримає.

Під час неї людина перетворюється на істоту, що живе одним інстинктом: уникнути болю і мук. Заради цього вона готова на все, і тут вже марно навіть звинувачувати у зраді – можна тільки пожаліти...

Причому катування бувають не тільки фізичні, а й моральні. У камері перестають вимикати світло – або навпаки, поміщають в абсолютно темне приміщення. Або передають до камери постійний монотонний звук. Нарешті, можуть просто використовувати обце-ньки, паяльник, батіг, дубо тощо.

5. Тренувати себе на біль – тримати руку над свічкою та інше – марно. Від свічки руку в будь-який момент можна прибрати. Під час допиту все по-іншому. Вас нудним голосом попереджають, що будуть палити між ніг запальничкою, поки ви не заговорите або не помрете від болю, – і ви знаєте, що це – правда. Якщо ви насправді твердо вірите в Бога, – моліться, щоб допоміг витримати, згадуйте друзів, думайте, скільки їх загине, якщо ви не витримаєте, як вам буде потім, якщо залишитеся живі... Іноді допомагає. Допомогає гучний крик. Кричіть не соромлячись і якомога голосніше – біль стане слабшим. Якщо достатньо володієте прийомами аутотренінгу, – можете докласти зусиль, щоб «уникнути» болю, «відсторонитися» від нього. Нарешті, можна спробувати примусити катів вас убити. Якщо біль стає нестерпним, а ви твердо вирішили нічого не казати, – «наривайтесь» на смерть, ображайте ворогів, поносіть останніми словами...

Але – ще раз – як це не сумно, вам навряд чи вдасться промовчати, якщо за вас візьмуться всерйоз. Отже, біль від випущеної в скроню кулі або підірваної під ногами гранати миттєвий і майже невідчутний. Розуміючи, що перед вами загроза полону, – наберіться секундної мужності та покінчіть із собою.

Ви збережете честь, не станете зрадником, а ваші друзі будуть згадувати вас із гордістю...

6. Якщо вам вдалося уникнути тортур і вас відправлено до табору, – намагайтеся втекти. Це найперший обов'язок полоненого!

7. Втекти найлегше у нічний час із маршів або пересилок, до того, як вас порохували та пронумерували.

8. Потрібно чітко уявляти собі, куди ви втікаєте та що будете робити після втечі, – тобто мати план.

9. Не потрібно винаходити складного плану, що потребує часу й наявності значної кількості речей, яких у вас немає.

10. Втікати потрібно одному або з товаришами, в надійності яких ви абсолютно впевнені, намагаючись втекти в перші

кілька годин на максимальну відстань. Не переставайте рухатися, поки не переконаєтесь, що погоні за вами немає.

11. Якщо є можливість, перед втечею запасіть продукти та речі – може знадобитися все!

8.2.4. Дії військовослужбовця у разі захоплення в заручники

1. Заручники: сутність проблеми та ставлення до неї, з точки зору права і держави

На Брюссельській конференції 1874 р. було зроблено спробу законодавчо обмежити взяття заручників, проте не вдалося. Тому на Гаазьких конференціях 1899 і 1907 років це питання вже не порушувалось.

Заручник – людина, яка захоплена з метою змусити когось (родичів заручника, представників влади тощо) вчинити певні дії або утриматися від учинення певних дій заради звільнення заручника, недопущення його вбивства чи завдання серйозної шкоди його здоров'ю.

Страти заручників-військовополонених були формально заборонені Женевською угодою 1929 р. про поводження з військовополоненими. До Женевської конвенції 1949 р. не існувало жодних міжнародних угод про захист цивільних осіб у воєнний час, як не існувало жодних норм військового права, що забороняли б узяття заручників і страту безвинних людей.

Женевська конвенція 1949 р. заборонила репресалії, спрямовані проти цивільних осіб, а також взяття будь-яких заручників.

Дії щодо недопущення захоплення заручників і ставлення до них регулюються Міжнародною конвенцією про боротьбу із захопленням заручників від 18 грудня 1979 р.

Конвенція підтверджує, що **захоплення заручників є злочином, тому будь-яка особа, яка здійснює акт захоплення заручників, підлягає кримінальному переслідуванню або видачі**. Акт захоплення заручників вважається **виявленням міжнародного тероризму**.

Згідно з Конвенцією будь-яка особа, яка захоплює або утримує іншу особу та загрожує вбити її, нанести пошкодження, здійснює злочин захоплення заручника.

Держава, на території якої утримується захоплений злочинцем заручник, вживає всіх заходів, які вона вважає за доцільне, для полегшення становища заручника, забезпечення його звільнення і сприяння, у відповідному випадку, його від'їзду після звільнення.

2. Як поводити себе, коли ви стали заручником

Якщо який-небудь об'єкт, придбаний злочинцем у результаті захоплення заручника, згодом виявляється в розпорядженні держави, ця держава повертає його якомога швидше заручникові, залежно від обставин, або відповідним органам його країни.

Держава здійснює запобігання злочинам захоплення заручників шляхом:

- вжиття всіх практичних заходів щодо запобігання підготовці до вчинення цих злочинів, включаючи вжиття заходів для заборони незаконної діяльності осіб, груп і організацій, які заохочують, підбурюють, організують або беруть участь в актах захоплення заручників;
- обміну інформацією та координації вжиття адміністративних та інших відповідних заходів для запобігання вчиненню таких злочинів.

Кожна держава-учасниця Конвенції, на території якої знаходиться злочинець, відповідно до своїх законів бере його під варту або вживає інших заходів, що забезпечують його присутність до тих пір, поки це необхідно для того, щоби порушити кримінальне переслідування або почати дію з видачі.

Психологічно заручники можуть по-різному реагувати на стресову ситуацію.

Перший тип реакції – більшість заручників морально пригнічені, пережиті ними страждання заглушають усі інші почуття, пізнавальні орієнтації мінімізовані.

Другий тип реакції – серед заручників можуть виявитися лідери. Як правило, це врівноважені, стійкі, витримані люди, які допомагають іншим вижити та вистояти в цій ситуації.

Третій тип реакції – відчай, істеричні напади, безрозсудна поведінка, яка провокує інших заручників на емоційно неврівноважені реакції.

Люди, які стали заручниками, відчувають серйозну *трансформацію психіки*. Практично в усіх виникає відчуття нереальності ситуації. Вони не можуть до кінця повірити, що опинилися в такому безвихідному становищі, не мають можливості самі розпоряджатися своєю долею, діями, поведінкою, що вони фактично стали рабами жорстоких, агресивних людей.

У заручника виникає протест проти ув'язнення, що виявляється у відкритій або прихованій формі. Часто, не витримавши стресу, люди намагаються втікати, навіть якщо це безглуздо – втеча одного або кількох заручників може викликати агресивні дії з боку терористів щодо решти.

Заручник, який збунтувався, може кинутися на терориста, спробувати вирвати у нього зброю. Подібні дії, як правило, не бувають успішними, оскільки одиночний опір терористам є неефективним. Ефективним є тільки організований, добре спланований опір, який під силу лише достатньо підготовленим групам правоохоронних органів.

Потрібно налаштуватися на те, що одразу вас ніхто не звільнить. Треба психологічно настроїтися на тривале перебування поряд із терористами. При цьому необхідно твердо знати, що кінець кінцем ви обов'язково будете звільнені.

Необхідно також пам'ятати, що для співробітників спецназу (тих, хто визволяє) головним є життя заручників, а не їх власне життя.

Перебуваючи поруч із терористами, необхідно встановити з ними загальний психологічний контакт. Не обов'язково потрібно з ними розмовляти. Але ні в якому разі не треба кричати, висловлювати своє обурення, голосно плакати, бо дуже часто терористи перебувають під впливом наркотичних засобів і в цілому дуже збуджені. Плач і крики діють на них вкрай негативно й викликають у них лише агресію.

До того ж потрібно знати, що дуже часто у заручників спостерігається так званий стокгольмський синдром – психологічний стан, що виникає, коли заручники починають симпатизувати загарбникам або навіть ототожнювати себе з ними. Синдром заручника – це серйозний шоківий стан зміни свідомості людини. Заручники бояться штурму будівлі та насильницької операції влади щодо їх звільнення більше, ніж загроз терористів. Вони знають: терористи добре розуміють, що до тих пір, поки живі заручники, живі й самі терористи. Заручники займають пасивну позицію, в них немає жодних засобів самозахисту ні проти терористів, ні в разі штурму. Єдиним захистом для них може бути терпиме ставлення з боку терористів. Антитерористична акція зі звільнення заручників є для них більш серйозною небезпекою, ніж навіть для терористів, які мають можливість оборонятися. Тому заручники психологічно прив'язуються до терористів.

Така поведінка заручників під час антитерористичної операції дуже небезпечна. Відомі випадки, коли заручник, побачивши

спецназівця, криком попереджав терористів про його появу і навіть заступав терориста своїм тілом. Навіть коли терорист сховався серед заручників, його ніхто не викрив. Злочинець зовсім не відповідає взаємністю на почуття заручників. Вони є для нього не живими людьми, а засобом досягнення своєї мети. Заручники ж, навпаки, сподіваються на його співчуття. Як правило, стокгольмський синдром проходить після того, як терористи вбивають першого заручника.

Ставши заручником, необхідно налаштувати себе на те, що досить тривалий час ви будете позбавлені їжі, води і, можливо, руху. Тому потрібно економити сили. Якщо повітря у приміщенні мало, необхідно менше рухатися, щоб економніше витрачати кисень.

Якщо вам забороняють пересуватися по будівлі, необхідно робити нехитрі фізичні вправи – напружувати м'язи рук, ніг, спини, тобто необхідно змушувати себе рухатися. Крім цього, необхідно змушувати працювати свій головний мозок, щоб не замкнутися в собі та не втратити психологічний контроль. Пригадайте зміст книг, вирішуйте математичні завдання, якщо хто-небудь знає молитви, може молитися. При цьому необхідно твердо знати, що з терористами ведуться переговори і в кінцевому підсумку ви обов'язково будете звільнені.

Щоб не привертати до себе зайвої уваги, не дивіться загарбникам в очі та не робіть різких рухів.

Ставши жертвою захоплення в заручники, не чиніть опір і не нервуйте. Нервозність має властивість передаватися від людини до людини, а нервовий озброєний терорист залишить вам мало шансів дожити до звільнення заручників.

Якщо ви погано себе почуваєте або серйозно хворі, ваші шанси на дострокове звільнення істотно вищі. Спробуйте спровокувати блювоту або напад астми, проте не перестарайтеся. Симулянтів будуть розстрілювати у першому ешелоні. Як варіант організуйте серед заручників збирання підписів на підтримку вимог терористів, тоді найімовірніше, що саме вас звільнять першим, аби передати цей список по інший бік барикад.

Якщо ви все ж почали спілкуватися з тим, хто брав вас у заручники, пам'ятайте, що правила поведінки заручників вимагають від вас увічливості в спілкуванні та беззаперечної покорності. Непогано спрацьовує синдром Гельсінкі (хоча правильно говорити стокгольмський синдром), почуття симпатії до загарбників і спроба зрозуміти і прийняти їхню поведінку, мету, якими вони керуються, та підтримання всіх їхніх починань (звичайно ж, тільки на словах).

Не скупіться на обіцянки, проте вони мають бути розумними та здійсненними.

Не заступайтеся за інших заручників і тримайтеся подалі від самих терористів. Під час штурму, який здійснюється для звільнення, по них будуть стріляти снайпери, не кажучи вже про те, що вас напевно захочуть використовувати як живий щит.

Економте сили! Менше рухайтеся, розумно використовуйте доступні ресурси, а головне, постійно тримайте себе у формі як психологічно, так і розумово та фізично, щоб у потрібний момент бути досить сконцентрованим, аби прийняти правильні рішення.

На момент захоплення той, хто взяв вас у заручники, – ваш господар, а це означає, що запитувати дозволу потрібно не тільки для того, щоби піти в туалет, а й для того, щоб їсти, пити і навіть просто встати або сісти.

Намагайтеся зрозуміти, чого бажають терористи, визначте для себе, хто з них найбільш небезпечний (нервовий, агресивний).

Не апелюйте до совісті терористів – це майже завжди марно.

Якщо доведеться виконувати всі вказівки терориста, не намагайтеся нахабно дивитися йому в очі – це найчастіше є сигналом до агресії з його боку.

Якщо хтось поранений, комусь потрібна допомога, а ви можете її надати, попросіть підійти до старшого і зверніться до нього з такими словами: «Ви можете зберегти життя людині. Це, можливо, Вам коли-небудь зарахується. Я можу надати допомогу і завжди замовлю за Вас слово. Будьте розсудливі! Дозвольте мені допомогти людині, інакше ми її втратимо».

Говоріть про це спокійно, не наказовим тоном, проте самі нічого не робіть, поки не отримаєте дозволу.

Намагайтеся уникати контактів із терористами, якщо вони вимагають від вас «співучасті» в тих або інших діях.

Наприклад, треба пов'язати когось, піддати тортурам тощо. Ніхто і нічого не заважає вам у цьому випадку «втратити» свідомість, демонструвати переляк, безсилля, поскаржитися на слабкість.

Якщо вам здалося, що терорист блефує і в руках у нього муляж, не перевіряйте цього! Помилка може коштувати вам життя.

Під час ужиття заходів із захоплення та знешкодження терористів не поспішайте покидати приміщення, тому що вас можуть визнати злочинцем і ви мимоволі опинитеся мішенню для групи захоплення.

Намагайтеся запам'ятати все, що бачите, чуєте: імена, клички, хто і що робив, як себе поводити, їх зовнішній вигляд.

Цілком можливо, ваші свідчення будуть дуже важливі для слідства.

Військовослужбовцям, особливо із числа офіцерського складу, які вдягнуті в цивільне та виявилися захопленими, пропонується не повідомляти терористам про свою належність до силових структур. Для терористів військова людина – небезпечний ворог, який протистоїть іншому ворогові. Таку людину в більшості випадків убивають.

Якщо все ж таки вас захопили у формі й терористи починають вас допитувати, відповідайте їм про те, що ви проходите службу на адміністративних і тилових посадах, не пов'язаних із перебуванням у військах і безпосередньо у зоні бойових дій. Це шанс для того, щоб терористи визнали вас безпечним високопосадовцем, цінним для обміну заручником.

Намагайтеся фіксувати всі події, які супроводжують захоплення. Запам'ятайте, про що перемовляються терористи між собою, як виглядають, хто у них лідер, які їхні плани, який у них розподіл ролей. Ця інформація надалі буде дуже важлива для спеціальних служб.

Часто терористи намагаються сховатися, тому вони перевдягаються в одяг заручників, намагаючись зберегти свої життя.

3. Якщо на людину повісили бомбу

Спеціально встановлених знаків немає, але в будь-якому випадку, якщо на вас знаходиться бомба, якщо ви прикуті наручниками, потрібно без паніки голосом або рухом руки дати зрозуміти про це співробітникам спецслужб. Плануючи спецоперації, вони здійснюють контроль місць утримання. Якщо ви регулярно будете повторювати «На мені бомба, на мені бомба ...», то ті, кому потрібно, це почують.

4. Під час штурму

Якщо ви зрозуміли, що почався штурм, необхідно зайняти позицію подалі від вікон і дверей (під час обстрілів уламки скла й будівельних конструкцій можуть спричинити додаткові травми).

Якщо раптом стався несанкціонований вибух і ви опинилися засипаними, необхідно визначити вільне місце, в яке ви могли б переміститися. По можливості, якщо під рукою є уламки стола, парти, постарайтеся укріпити те, що над вами знаходиться.

Слід чекати. Не потрібно робити спроб самостійно вибратися з-під завалу. Розбір завалів за загальним правилом проводиться зверху донизу. Щогодини встановлюється хвилина мовчання. Коли перестають працювати різні механізми, необхідно голосно кричати, заявляти про себе.

Під час звільнення заручників краще за все лягти на землю, накривши голову руками, та удаватися мертвим або, якщо неподатлік є укриття, спробувати дістатися до нього пригнувшись, зигзагоподібними перебіжками, але це небезпечно тим, що спецназ може вважати вас за терориста.

Не потрібно ніякої особистої бравади. Не треба хапати зброю, щоби вас не переплутали з терористами!

Якщо ви почули характерний звук від розривів світлошумових гранат, коли яскраве світло б'є в очі, звук вдаряє по вухах, або ви відчули різкий запах диму, необхідно просто впасти на підлогу, заплющити очі, та в жодному разі їх не терти, закрити голову руками й чекати, поки співробітники спеціальних підрозділів не виведуть вас із будівлі. Якщо є яка-небудь волога тканина, треба накрити нею обличчя.

5. Що робити після звільнення

Вам потрібно обов'язково дати про себе знати. Зв'язатися зі співробітниками спеціальних служб, які проводили операцію зі звільнення. Вони допоможуть вам передати наявну у вас інформацію за призначенням і в подальшому пройти курс медичної психологічної реабілітації.

Таким чином, особи офіцерського складу, які виконують посадові обов'язки, мають дотримуватися норм Міжнародного гуманітарного права (права війни), роз'яснити положення міжнародних конвенцій підлеглому особовому складу, вчити його діяти в сучасних умовах ведення бойових дій.

Якщо трапилося так, що офіцер потрапив у полон, він повинен діяти й поводити себе, не порушуючи Військової присяги, подаючи приклад відданості Батьківщині, військового обов'язку, гуртуючи навколо себе особовий склад.

Якщо особа офіцерського складу стала заручником, вона повинна пам'ятати, що від її продуманих і чітких дій залежить життя, доля її підлеглих (якщо вони теж стали заручниками), цивільних осіб, а також жінок і дітей.

Надання їм допомоги, турбота про них – обов'язок офіцера.

Інформація, яка може бути отримана шляхом спостереження за терористами, підслуховування їхніх розмов і переговорів завжди становитиме цінність для спеціальних служб.

8.3. ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ ГРУПОВОЇ ПСИХОЛОГІЇ В УМОВАХ БОЙОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Фахівці зазначають, що у командира багато найрізноманітніших обов'язків, проте головний із них – виховання і встановлення дружби між бійцями, зміцнення товариських уз, згуртування підрозділу. Сила військової частини – в бойовій дружбі, товариській спайці.

Коли в підрозділі зміцнюється почуття загального піднесення, воно впливає відцентрово, починає здійснювати свій вплив на кожного, може перетворити в хороших солдатів навіть найбільш ненадійних людей.

Одним із найбільш негативних переживань на війні є **відчуття самотності і страх залишитися одному на полі бою пораненим**. Ліками від цього страху є **бойовий військовий колектив**, організований на принципах психологічної сумісності, колективізму і бойового товариства. Згуртованість ко-

лективу виступає своєрідною підставою для підтримання високої психологічної стійкості, активності окремих військовослужбовців.

Аналіз бойових дій в Афганістані, воєн Ізраїлю на Близькому Сході, США в Іраку й Афганістані, а також наших військ під час ООС (АТО) на Сході України показав, що відділення, екіпажі, розрахунки, що складаються з військовослужбовців (родичів, земляків та ін.), які добре знають один одного, виявляли велику активність, ініціативу, стійкість.

Вивчаючи цю закономірність, німецький військовий психолог Е. Дінтер підкреслював, що страх втратити довіру групи, опинитися в моральній ізоляції через боягузтво діє сильніше за все, дозволяє здійснювати сміливі вчинки.

Спеціаліст у питаннях морального духу військ С. Маршалл, досліджуючи психологічні механізми бойової активності військовослужбовців у роки Другої світової війни, зазначав, що високі ідеї патріотизму, любові до ближніх, прагнення до справедливості в бою

«згортаються» і маніфестуються у вигляді колективізму. Солдат йде у бій не стільки «за Батьківщину», скільки за те, щоб не зрадити бойових товаришів і не уславитися в очах товаришів по службі боягузом.

У процесі локальних військових конфліктів ХХ ст. було встановлено, що внаслідок персональної заміни учасників бойових дій має місце постійне порушення згуртованості військових колективів, руйнування відносин відповідальної залежності між військово-службовцями, зниження ефективності управління підлеглими з боку командирів. Це призводить до істотного зниження бойових можливостей військових підрозділів. У зв'язку з цим було запропоновано здійснювати ротацію цілих підрозділів.

Метою запропонованої програми є забезпечення постійного знаходження військовослужбовців в одному і тому ж полку, розташованому в одному і тому ж місці до кінця служби в армії. Це, на думку фахівців, особливо важливо для *локальних військових конфліктів*. Військові психологи і командири підрозділів повинні приділяти належну увагу комплектуванню дрібних підрозділів (екіпажів, розрахунків) з урахуванням психологічної сумісності військовослужбовців.

Така сумісність виявляється на **трьох рівнях**:

- 1) психологічному (сумісність темпераментів);
- 2) професійному (сумісність уявлень про військову діяльність);
- 3) ціннісно-орієнтаційному (несуперечливість ціннісних орієнтацій військовослужбовців).

На **психологічному рівні** сумісність військовослужбовців визначається, в першу чергу, сумісністю їхніх *темпераментів*. Відомо, що темперамент відбиває тип пристосування людини до навколишнього світу, характер та інтенсивність її реакцій на події, що відбуваються, різну міру відкритості для спілкування з товаришами по службі та ін.

Отже, чим більше «підходящими» виявляться темпераменти воїнів, тим більше шансів у їхніх носіїв для кращого взаєморозуміння і взаємодії.

Вивчення показує, що можна виділити **три рівні сумісності темпераментів**: *високий, середній і низький*.

Високий рівень сумісності характерний для пар, які у психологічному відношенні взаємно доповнюють один одного: *холерик – флегматик і сангвінік – меланхолік*. Тут, наприклад, «вибуховість» холерика компенсується спокоєм, психологічною «товстошкірістю»

флегматика, а знижений тон настрою меланхоліка нейтралізується життєрадісністю сангвініка.

Середнім рівнем сумісності відзначаються пари: холерик – меланхолік, меланхолік – флегматик, флегматик – сангвінік, сангвінік – холерик. Для пари *сангвінік – холерик* характерна постійна напруга через з'ясування питань про те, хто з них головний і хто повинен виконати брудну або важку роботу. Пару *холерик – меланхолік* визначають різкі перепади активності (від кипучої діяльності до повної пасивності) та емоційна нестабільність. У парі *меланхолік – флегматик* виявляються відчуженість один від одного і відсутність будь-якої ініціативи. Для пари *флегматик – сангвінік* характерний дефіцит взаємного інтересу, розуміння один одного, співчуття і підтримки.

Низьким рівнем сумісності відзначаються військовослужбовці, які мають однакові типи темпераменту. У таких групах постійно відчувається в одному випадку дефіцит спокою (у парі *холерик – холерик*), в іншому – взаємної поваги, співчуття і послідовності (в групі сангвініків), у третьому – бадьорості до активності (у меланхоліків), у четвертому – ініціативи і творчості (у флегматиків).

Ідеалом професійної сумісності є військовий підрозділ, що складається з професіоналів високого класу, які однаково уявляють способи взаємодії, мають загальний алгоритм спільного вирішення бойових завдань і т. ін. Досягти такої сумісності одночасно в багатьох, а тим більше у всіх військових колективах неможливо. Тому необхідно домогтися хоча б того, щоби в екіпажах, розрахунках, відділеннях поєднувалися досвідчені, бувалі й недосвідчені військовослужбовці. Перші в цьому випадку будуть виступати своєрідними центрами згуртування, арбітрами у вирішенні конфліктів, еталонами міжособистісних відносин, джерелами досвіду діяльності та впевненості в успішному вирішенні майбутніх завдань.

Надалі професійна сумісність значною мірою визначатиметься тим, наскільки близькими будуть уявлення військовослужбовців про цілі, способи, послідовність спільних дій, про те, хто, що, з ким, де, коли і як повинен робити в тій чи іншій ситуації.

Сумісність ціннісних орієнтацій виявляє відсутність у військовослужбовців підрозділу непримиренних протиріч в оцінці соціальної значущості і характеру спільно здійснюваної діяльності (бойових дій). В один підрозділ недоцільно призначати воїнів – представників етнічних, конфесійних, неформальних, політичних та інших груп, які мають гострі суперечності і неприязнь. Підтримка згуртованості бойового колективу на оптимальному рівні в умовах бойової обстановки – завдання непросте.

Як показано в дослідженнях, стресова симптоматика, поширена на колективну психологію, може породжувати ряд серйозних соціально-психологічних проблем: втрату солдатами спроможності до взаємодії, ослаблення дисципліни; відмову виконувати команди офіцерів (висловлену непокору); безвідповідальне ставлення до поставленого завдання; недбале ставлення до власної зовнішності (розхлябаність); суперечки і конфлікти між солдатами; недбале ставлення до служби і неповагу традицій підрозділу; моральну деградацію.

Особливо небезпечною реакцією військовослужбовців на бойові стрес-фактори є **групова паніка**, що являє собою стан страху, який заволодів одночасно групою військовослужбовців, поширюється і наростає у процесі взаємного зараження та супроводжується втратою здатності до раціональної оцінки обстановки, мобілізації внутрішніх резервів, доцільної спільної діяльності.

Бойова обстановка створює благодатний ґрунт для розвитку панічних настроїв. Цьому сприяють раптові, несподівані дії противника, його потужні вогневі удари, психологічний, психотронний, психотропний вплив, надмірна втома, перенапруження військовослужбовців, поширення деморалізуючих чуток тощо за відсутності офіційної інформації та ін.

Каталізаторами паніки виступають **панікери** – військовослужбовці з істеричними рисами особистості, підвищеною зарозумілістю, помилковою упевненістю в доцільності своїх дій, які мають виразність рухів і гіпнотичну силу криків. Вони здатні за короткий час «інфікувати» панічними настроями великі маси людей і повністю дезорганізувати їх діяльність. Зокрема П. Краснов зазначав, що якою б не була в бою справжня небезпека, досвідчений солдат з нею впорається. Набагато страшніше, набагато більше впливає на нього небезпека уявна. Небезпека йому нав'язана. Коли частини перемішалися, коли вони звернулися в натовп, вони стають імпульсивні, податливі до навіювання, до нав'язливої ідеї, податливі до галюцинацій. Дурний крик «наших б'ють» або ще гірше – «обійшли» – і частини, які ще трималися, ще йшли вперед, повертають і біжать назад. Починається паніка.

У груповій паніці можна виділити: несподіване загальне сум'яття з миттєвою втратою боєздатності; втрату волі до боротьби і втечу від дійсної чи уявної небезпеки; припинення взаємодії, тимчасову кризу морально-психологічної стійкості підрозділу. Не випадково останнім часом в арміях провідних держав світу велика увага приділяється створенню у військових підрозділах «системи

товариської підтримки», коли члени екіпажів (розрахунків, груп) спостерігають за появою у співслужбовців симптомів нервового напруження і надають один одному невідкладну психологічну допомогу.

Вважається, що впевненість у товаришах по службі, в тому, що вони прийдуть на допомогу в потрібний момент, є важливою умовою рішучих і самовідданих бойових дій кожного солдата. До речі, К. Макнаб із цього приводу зазначає: «Чи не найважливішим вважається надання потерпілому можливості висловити свою тривогу уважному і чуйному співрозмовнику. Американські військові психологи називають цей прийом «провітрюванням» («промиванням мізків»). Однією з умов такої психологічної підтримки є вміння слухати. Слухач повинен переконати оповідача в необхідності позбутися від усіх турбот і не висловлювати свою байдужість. Полегшивши душу довірчою бесідою, травмований солдат зможе поділитися бідами з іншою людиною і перестане відчувати себе самотнім мучеником».

Велика роль командира в **формуванні бойового активу** – ядра військового колективу. Досвід учасників бойових дій переконливо показує, що для командира найважче – підняти людей в атаку. Однак варто піднятися тільки одному сміливцю – і підніметься вся рота. Отже, ініціатива – ватажок хоробрості. Тому, хто першим піднявся в атаку, незважаючи на смертельну небезпеку, зобов'язані успіхом, якого домоглася рота. Може, він у цій атаці нікого і не вб'є, але він піднявся першим і його треба за це нагородити, тому що справа не в тому, скільки ворогів він порізав у цій атаці, а в тому, що він показав приклад, тим самим захоплюючи за собою інших. Звичайно, соромно відставати від нього, інші теж піднімуться і підуть в атаку. І навіть той, хто здійснив подвиг в атаці, також зобов'язаний тому, хто першим піднявся.

Під час Другої світової війни було встановлено, що близько 39 % учасників бойових дій переживають пік страху переважно перед боєм, близько 35 % – у бою і 16 % – після бою, інші відчувають страх або завжди, або всякий раз у різні періоди бою.

Знання цієї закономірності для військового психолога і командира означає, що останні дві типологічні групи можна використовувати перед боєм як бойовий актив, який здійснює психологічну підтримку, позитивне емоційне зараження товаришів по службі, виконання найскладніших завдань.

Першу і третю групи можна активно задіяти як «стрижень» психологічної стійкості військового підрозділу в бою.

Першу і другу групи слід використовувати для ліквідації негативних наслідків бою і здійснення психологічної підтримки воїнів із третьої групи. Згуртованість і злагодженість військового підрозділу сприяє розвитку взаємодії в бою.

Сьогодні найбільш популярними способами комунікації воїнів у бою є:

- 1) метод годин;
- 2) метод пальців;
- 3) метод відстаней від орієнтира;
- 4) метод використання трасуючих куль і ракетниць;
- 5) метод жестів;
- 6) метод придорожньої графіки.

У німецькій армії традиційно використовуються свистки. Звук свистка настільки відрізняється від інших звуків бою, що його чути кожному солдату. У нічний час для забезпечення ефективної взаємодії застосовуються ліхтарі зі світлофільтрами, мотузка, «природні» звуки та ін. Перераховані засоби дозволяють зняти одну з найважливіших психологічних проблем бою – зниження ефективності засобів взаємодії, зміцнюють впевненість воїнів у тому, що вони весь час знаходяться під контролем і не будуть залишені на полі бою в разі поранення.

8.4. ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ УПРАВЛІННЯ ВІЙСЬКОВИМ КОЛЕКТИВОМ У БОЮ

Військові психологи встановили, що довіра до командирів є найважливішим фактором згуртування військового підрозділу, його бойової активності і попередження психотравматизації військовослужбовців. Навіть коли падає віра у справедливість війни, рівень морально-психологічного стану воїнів може залишатися досить високим, якщо солдати зберігають віру в свого командира.

Від стилю управління командира військовим підрозділом залежить ефективність бойових дій, морально-бойовий дух підлеглих, психологічний клімат у військовому колективі.

Управління – такий вплив на психіку і ставлення військовослужбовців між собою, що дозволяє робити їхню поведінку адекватною завданням (найближчим і наступним), що стоять перед ними.

Управління підлеглими у бою – справа вкрай складна. Свого часу К. Клаузевіц писав, що ніяка інша людська діяльність не стикається з випадком так всебічно і так часто, як війна. Поряд із

випадком у війні велику роль відіграє невідоме, ризик, разом з ним і щастя.

Крім цього, К. Клаузевіц підкреслював особливий характер впливу небезпеки на командира. Він пише, що небезпека впливає на начальника не тільки тим, що безпосередньо загрожує особисто йому, а й усім довіреним йому людям. Вплив небезпеки має місце не тільки в момент дійсного її прояву, а й протягом усього проміжку часу, який в його уявленні пов'язаний з цим моментом. Нарешті, небезпека має не тільки безпосередній вплив, але також і непрямий – за допомогою відповідальності, тягар якої тяжіє над свідомістю начальника, вона подесятеряє.

До управлінської діяльності командира ставлять високі вимоги. Він повинен вміло поєднувати два основні стилі управління з числа допустимих на війні: **авторитарний** і **демократичний**. При цьому найефективнішим стилем є **універсальний**, який поєднує обидві управлінські орієнтації. Процес вироблення бойового рішення доцільно здійснювати демократично, порадившись із заступниками, спеціалістами і бойовим активом, а процес його реалізації – авторитарно.

У своїй роботі «Керівництво в бою» С. Маршалл на основі результатів масштабних досліджень сформулював умови, за яких управління бойовими підрозділами є ефективним. Найважливішими з цих умов є:

- демонстрація особистого прикладу в хвилину небезпеки; підбадьорювання своїх підлеглих у найкритичніші хвилини бою жартом;
- максимальна вимогливість до підлеглих у бою і турбота про підлеглих після бою (сон, відпочинок);
- постійне нагадування про важливість успіху саме всього підрозділу, від якого залежить успіх і життя кожного;
- виховання почуття гордості за свій підрозділ;
- особиста сміливість (*підлеглі можуть вибачити майже будь-яку дурість, але явне боягузтво – ніколи!*).

Авторитет командира повинен ґрунтуватися на таких особистих якостях, як компетентність, працьовитість, поведінка, що навіює повагу, здатність взяти на себе відповідальність і прийняти рішення, володіння собою, справедливість, педагогічні здібності.

Воїни шанобливо ставляться до тих командирів, які: шанобливо ставляться до солдатів, знають їхні імена і прізвища; вважають за краще похвалу, ніж покарання; критикують підпорядкованих без приниження їхньої людської гідності; мають чітку і зрозумілу

мову; роз'яснюють солдатам сенс того, що вони роблять; готують своїх підлеглих до різних несподіванок і непередбачуваних поворотів у розвитку ситуації; підтримують у солдатів релігійну віру і віру в талісмани і навіть забобонні упередження, якщо вони допомагають підвищити психічну стійкість; вчать підлеглих правильного ставлення до смерті (*«Якщо ти повинен померти, то нехай твоя смерть принесе хоч якусь користь»*); шанують загиблих бойових товаришів; уміють встановлювати контакти з підлеглими і відкриті до їхніх прохань.

Командир покликаний бути зразком для підлеглих, символом влади, якій вони охоче підкоряються. Командир повинен гідно нести тягар своєї влади і виправдовувати довір'я підлеглих.

Перераховані умови підтверджуються висновками багатьох досліджень. Зокрема зазначається, що на командира в бою лягає величезне число обов'язків, пов'язаних з виконанням як запропонованих йому функцій, так і моральних вимог його соціального статусу. Однак найголовніше із завдань – вести підлеглих у

бій. Бойовий офіцер і вчений Л. Л. Байков, ілюструючи складність цього завдання, пише про те, що в «серці людини відбувається довга, важка боротьба двох протилежних прагнень: позитивного – «перемогти» і негативного – «відмовитися від бою». Наскільки ця боротьба болісна, видно з того, що в бою трапляються навіть випадки самогубства. Ухилення ж від бою – явище звичайне, причому деякі, щоб піти на «законних підставах», самі себе пораняють.

У військовій психології склалося переконання, що управління сучасним боєм – це не тільки виявлення задумів противника, оцінка його бойових можливостей, прогнозування способів його тактичних дій, створення ефективного угруповання своїх військ, підготовка бойової техніки і зброї, віддання чітких наказів і контроль за їх виконанням. **Управляти боєм** – це в значній мірі правильно сприймати й осмислювати бойову ситуацію, зберігати високе самовладання, приймати обґрунтовані бойові рішення, нав'язувати свою волю, управляти думками, емоціями, почуттями, мотивами, волею своїх підлеглих.

При напроцюванні бойового рішення, визначенні часу і напрямку головного удару, побудові бойового порядку, організації

бойової взаємодії командир повинен враховувати психологічні можливості своїх військ і противника, міру впливу на них засобів бойового й інформаційно-психологічного протистояння. Командир покликаний вникати в душу солдата, вміти впливати на його почуття, психіку, управляти ними, зачіпати за живе в інтересах служби, мобілізувати всю його сутність для осмисленої дії, для виконання завдання, знати всі якості солдата – моральні та фізичні, допомагати рости, вдосконалюватися, прищеплювати позитивні риси, бойову дружбу, любов до своєї частини, як до рідної бойової сім'ї.

Військовий керівник повинен бути психологом, який знає, за якими законами функціонує психіка солдат в обстановці дії потужних стрес-факторів бою, як змінюється їхня активність і поведінка в різних видах бою, при застосуванні противником різних видів зброї, засобів інформаційно-психологічного впливу, якими є наслідки бойового стресу і бойової психічної травми, як впливають на взаємовідносини воїнів забобони і чутки, на які девіантні вчинки здатні його підлеглі, за допомогою яких методів можна зробити їх психологічно сильнішими, впевненішими, активними, ефективними в бойовому відношенні.

У складних ситуаціях бою всі підрозділи шукають підтримки в офіцера, а йому ні в кого її шукати. Офіцер може сподіватися тільки на себе. Перед лицем небезпеки солдати інстинктивно звертаються до нього, і якщо він виявить хоч найменшу розгубленість, то їх бойовий дух ослабне. Але якщо він буде тримати себе спокійно і зібрано, вони продовжать бій, повіривши, що їх командир впевнено орієнтується в обстановці. **На полі бою ватажок – людина дії, а не міркування.** Загальна тверда воля, виразником якої є командир, дає всім можливість рівномірної, впевненої дії, підвищення твердості, стійкості й енергії відповідно до обстановки. Слабка воля командира позбавляє підлеглих стійкості, руйнує планомірну рівномірність дії, розбиває духовні сили і матеріальне середовище боротьби, створює безлад.

Офіцер, який будучи старшим лейтенантом командував кількома полками, брав участь в найбільш драматичних боях восени 1941 р., Б. Момишулі сформулював **вимоги до командира**, які можна вважати своєрідним катехізисом військового керівника:

Міцне управління, що особливо необхідне в момент найвищого стану внутрішньої боротьби в душі солдата, коли чаша терезів коливається то в один, то в інший бік, коли солдат знаходиться під подвійним гіпнозом. Вимога командира, його владний тон, впевнена, спокійна інтонація – є наказ Батьківщини синові, який вселяє в

душу впевненість, що підтримує силу волі, психіку, дає поштовх для виконання обов'язку, який стверджує бойовий дух, рятуючи від почуття страху.

Керувати боєм, управляти психікою – ось чому вкрай велике значення команди командира в бою. Вона є не тільки засобом управління, а й засобом, який завершує переможну боротьбу почуття обов'язку над почуттям страху. Подолавши почуття страху, воїн серед безлічі небезпек відчуває себе спокійним (зрозуміло, відносно), вірить в силу своєї зброї і розумно, холонокровно, обачливо діє на полі бою.

У бою немає випадковостей, є несподіванки для противників. Перемога чи поразка цілком причинні і закономірні. Випадковістю прикривається всяка розхлябаність офіцера і солдата; командир повинен володіти ключем від серця солдата.

Солдатський сейф – три ключі: розум, воля, почуття. Навчай розумом, а не гнівом, навчай ласкою, але не хвали без міри, не гризи без провини.

Не крик ... не істерика, а осмислена суворість. Вона повинна бути справедлива і ні в якому разі не принижувати гідності солдата.

Офіцер повинен знати потреби, душу солдата... Трагічні моменти війни вимагають від командира суворості й нещадності до всякої непокори і безладдя. Війна не терпить безладу і непокори. Командир повинен вміло застосовувати всі заходи впливу на бійця, не принижуючи його людської гідності, діючи на його почуття, совість, психіку.

Для командира досвід сьогоднішньої невдачі повинен стати передвісником завтрашніх успіхів, тобто, якщо ви зазнали невдачі, знайдіть причини цього, щоб наступного разу помилок не повторити. Те ж саме після вдалого бою. Командир повинен виховувати своїх підлеглих, дотримуючись правил «Не поспішай вмирати, а вчись воювати», «Воюючи вчися, загартовуйся і стверджуйся».

Вся увага підлеглих у критичний момент зосереджена на командирі, на його обличчі не повинні відображатися ні сумніви, ні жах. Коливання командира – коливання підлеглих, страх командира – втрата батальйону. Командир, не вигравши битву в собі, не має права вступати у бій взагалі.

Командир не повинен бути ні нерозважливо рішучим, ні розважливим без рішучості ... Командир повинен поєднувати ці якості.

Обов'язок командира – не вмирати, а виконувати поставлене перед ним бойове завдання. Особистий приклад – це засіб

управління і впливу на бійця і на підрозділ ... і виправдовується він лише в тому випадку, коли дійсно необхідний. Він повинен бути заразливий своєю кричущою демонстративністю і діяти напевно, захоплюючи за собою інших.

Показувати приклад активних бойових дій необхідно лише тоді, коли від цього залежить результат бойових дій. У протилежному разі армія буде постійно мати недосвідчених, необстріляних командирів унаслідок їх безперервної втрати. Ще під час Першої світової війни було відмічено, що контузії в офіцерів траплялися у три-чотири рази частіше, ніж у солдатів. Психологи пояснюють це тим, що офіцери були не просто хоробрими, але й показували приклад своїм солдатам.

Найважливішим обов'язком командира в бойовій обстановці є **зміцнення дисципліни** для об'єднання підлеглих навколо військового обов'язку і бойового завдання.

Як висновок можна навести слова Н. Коупленда про те, що тільки єдність вмілого управління підлеглими і зрілість бойового колективу забезпечують перемогу в сучасному бою і війні.

Формулу перемоги складають такі чинники:

- керівник знає кожного свого підлеглого;
- кожен підлеглий знає свого керівника;
- керівник незмінно солідаризується з колективом;
- вся група згуртована в колектив, натхненний ентузіазмом командира;
- група характеризується високим почуттям товариства;
- колектив добре навчений, енергійний та ініціативний.

Цілеспрямований розвиток зазначених чинників має стати програмою роботи кожного командира військової частини, підрозділу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Алгоритм роботи військового психолога щодо психологічного забезпечення професійної діяльності особового складу Збройних Сил України : метод. рек. / М-во оборони України, Наук.-дослід. центр гуманітар. проблем Збройних Сил України ; [Н. А. Агаєв, О. Г. Скрипкін, А. Б. Дейко та ін.]. – Київ : НДЦ ГП ЗС України, 2016. – 147 с.
2. Варій М. Й. Основи соціальної психології військового колективу : монографія / М. Й. Варій. – Львів : Сполом, 2000. – 249 с.

3. Варій М. Й. Військова психологія і педагогіка : посібник / М. Й. Варій, М. М. Козяр, М. С. Коваль ; за заг. ред. М. Й. Варія. – Львів : Сполом, 2003. – 624 с.
4. Варій М. Й. Основи психології і педагогіки : навч. посіб. / М. Й. Варій, А. М. Зачепа, В. Л. Ординський. – Львів : Ініціатива, 2006. – 378 с.
5. Варій М. Й. Основи психології і педагогіки : підручник / М. Й. Варій, В. Л. Ортинський ; Нац. ун-т «Львівська політехніка». – Львів : Вид-во Львів. політехніки, 2017. – 547 с.
6. Голик М. М. Теоретичні основи психології і педагогіки військового колективу : курс лекцій / М. М. Голик, А. Л. Папікян. – Львів : ЛВІ, 2006. – 78 с.
7. Копець Л. В. Психологія особистості : навч. посіб. / Л. В. Копець. – Київ : Києво-Могилян. акад., 2008. – 458 с.
8. Морально-психологічне забезпечення підготовки та ведення бойових дій : навч.-метод. посіб. : у 2 ч. Ч. 1 / Є. Ю. Литвиновський, О. І. Попович, В. І. Савінцев, В. В. Стасюк. – Вид. 2-ге, допов. – Київ : ВГІ НАОУ, 2002. – 200 с.
9. Цигульська Т. Ф. Загальна та прикладна психологія. Як допомогти собі та іншим : курс лекцій / Т. Ф. Цигульська. – Київ : Наук. думка, 2000. – 189 с.
10. Ягупов В. В. Військова дидактика : навч. посіб. / В. В. Ягупов. – Київ : Київ. ун-т, 2000. – 400 с.
11. Ягупов В. В. Педагогіка : навч. посіб. / В. В. Ягупов. – Київ : Либідь, 2002. – 560 с.
12. Караяни А. Г. Прикладная военная психология / А. Г. Караяни, И. В. Сыромятников. – СПб. : Питер, 2006. – 480 с.
13. Основи психологічної допомоги військовослужбовцям в умовах бойових дій : метод. посіб. / О. М. Кокун, Н. А. Агаєв, І. О. Пішко, Н. С. Лозінська. – Київ : НДЦ ГП ЗСУ, 2015. – 170 с.
14. Сулицький В. В. Психологія суїцидальної поведінки / В. В. Сулицький. – Київ : Леся, 2001. – 344 с.
15. Ходаківський Є. І. Психологія управління : навч. посіб. / Є. І. Ходаківський, Ю. В. Богоявленська, Т. П. Грабар ; за ред. Є. І. Ходаківського. – Київ : Центр учб. літ., 2008. – 608 с.
16. Морально-психологічне забезпечення у Збройних Силах України : підручник : у 2 ч. Ч. 1 / за заг. ред. В. В. Стасюка. – Київ : НУОУ, 2012. – 682 с.

17. Методика психологічної підготовки : навч.-метод. посіб. / Г. П. Воробйов, І. М. Чубенко, П. П. Ткачук та ін. – Львів : АСВ, 2013. – 493 с.

18. Психологія бою: діяльність командира підрозділу щодо підтримання морально-психологічного стану особового складу в ході бойових дій : навч.-метод. посіб. / [А. М. Романишин, О. В. Бойко, Д. В. Богородицький та ін.]. – Львів : НАСВ, 2015. – 322 с.

19. Психологія бою : посібник / [Т. Л. Грицевич, І. М. Гузенко, О. С. Капінус та ін.] ; за ред. А. М. Романишина. – Львів : Астролябія, 2017. – 351 с. – (Бібліотека командира).

ПИТАННЯ ДЛЯ КОНТРОЛЮ

1. Вплив бою на психіку військовослужбовця.
2. Психологічні аспекти застосування авіації та артилерії в сучасних умовах.
3. Психологічна характеристика бойових дій військ в умовах застосування зброї масового ураження та високоточної зброї.
4. Психологічні особливості воєнно-польового побуту.
5. Психологічні особливості перебування особового складу в полоні.
6. Психологічні аспекти рішень командира та поставлення завдань підлеглим у бойовій обстановці.
7. Способи активізації (мобілізації) морально-психологічного стану військовослужбовців у бою.
8. Сутність психологічної підготовки особового складу Збройних сил України.
9. Зміст загальної психологічної підготовки особового складу Збройних сил України.
10. Зміст цільової психологічної підготовки особового складу Збройних сил України.
11. Методи психологічної підготовки особового складу Збройних сил України.
12. Основний зміст діяльності командира підрозділу щодо запобігання бойовим психічним травмам, їх виявлення і надання першої психологічної допомоги потерпілим.
13. Завдання та основні напрями психологічного забезпечення підготовки та застосування військ (сил) з урахуванням досвіду виконання завдань ООС (АТО).

14. Робота командира щодо підвищення стійкості військово-службовців до бойового стресу.

15. Способи психологічної підтримки військовослужбовців у бойових умовах. Проблемні питання психологічної реабілітації учасників ООС (АТО).

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Абульханова К. О.

Амтхауер

Ананьев Б. Г.

Анохін П. К.

Бадмаєв Б. Ц.

Байков Л. Л.

Бергсон А.

Бюхнер

Варваров Н. І.

Варій М. Й.

Векслер

Виготський Л. С.

Вітенко І. С.

Вольф Х.

Вундт В.

Гальперин П. Я.

Гартман Е.

Гезелл А.

Дарвін Ч.

Декарт Р.

Дінтер Е.

Дутка Л. М.

Дюргейм Е.

Дяченко М. І.

Еббінгауз Г.

Еріксон Е.

Ернфельс Х.

Железняк Л. Ф.

Зименьковська Л. Я.

Кандибовіч Л. О.

К'єркегор С.

Клаузевіц К.

Ковальов О. Г.

Конрад К.

Кон І. С.

Конюхов Н. І.

Коробейников М. П.

Костюк Г. С.

Коупленд Н.

Кречмер Е.

Левін К.

Леонтьєв О. М.

Луков Г. Д.

Макаренко А. С.

Меланхтон Ф.

Мерлін В. С.

Молешотт

Момишули Б.

Ніцше Ф.

Павлов І. П.

Петровський А. В.

Платонов К. К.

Рєпіна І. Є.

Рубінштейн С. Л.

Сеченов І. М.

Скіннер Б.

Теплов Б. М.
Торндайк Е.

Узнадзе Д. Н.

Феденко М. Ф.
Фохт
Фрейд З.

Хайдеггер М.
Холл С.

Шерешевський В.
Шопенгауер А.
Шпрангер Е.

Щербаков А. І.

ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЖЧИК

Абстракція
Автоматизми
Автономізація
Авторитет
Аглютинація
Адаптаційний конфлікт
Аксіологічна (оціночна) функція
Активна уява
Акумулятивна (накопичувальна) функція
Акцентування
Акцептор дії
Аналогія
Анкетний метод
Антисоціальна функція
Асертивна поведінка
Асоціальна поведінка
Асоціація
Атрофія
Аутодеструктивна (саморуйнівна) поведінка
Афективний страх
(делінквентна поведінка)
Афектний суїцид

Бажання
Безпосередня увага
Бесіда
Боягузтво
Боязнь
Братання з противником
Буденна свідомість

Вбивство командирів і товаришів по службі
Великі соціальні групи
Взаємовідносини у військовому колективі

Вибірковість
Відволікання уваги
Відраза
Відтворення
Відчуття
Військова психологія
Військовий колектив
Вікова психологія
Власне страх
Вміння
Внутрішня мова
Внутрішня увага
Воля
Впізнавання
Втома

Галузі психології
Гнів
Гнучкість
Гострота

Деавтоматизація
Девіантна поведінка
Дедукції
Дезертирство
Демонстративно-шантажна поведінка
Деструктивна поведінка
Діалог
Діловий лідер («руки групи»)
Діяльність
Добровільна здача в полон
Довготривала пам'ять
Довільна увага
Довільна уява
Дружба

Експеримент
Емоції
Емоційна пам'ять
Емоційний лідер («душа групи»)

Естетичні почуття

Жах

Жорстоке поводження відносно населення

Забування

Запам'ятовування

Заручник

Збереження

Здивування

Здібності

Знання

Зовнішня мова

Зовнішня увага

Зрада

Ідеал

Ідеологія

Індивід

Індивідуальна свідомість

Індивідуальність

Індукції

Ініціативність

Інстинкти

Інтелект

Інтелектуальна увага

Інтелектуальний лідер («мозок групи»)

Інтелектуальні почуття

Інтереси

Інтуїція

Істинний суїцид

Колектив

Колективна думка

Колективний настрій

Колективні традиції

Компроміс

Комунікативна функція

Конкретизація

Константність

Конфлікт
Конфлікт неадекватної самооцінки
Конфлікт нереалізованого бажання, або комплекс
неповноцінності
Конформістська
поведінка
Концентрація уваги
Кооперація
Короткочасна пам'ять
Корпорації

Лідер
Лідерство

Малі соціальні групи
Мародерство
Медична психологія
Меланхолік
Метод
Метод вивчення
документів
Метод вивчення
результатів діяльності
Метод узагальнення незалежних характеристик
Мимовільна увага
Мимовільна уява
Мислення
Миттєва (іконічна) пам'ять
Міжгруповий конфлікт
Міжособистісний конфлікт
Міцність
Мова
Монолог
Моральний конфлікт
Моральні почуття
Мотив
Мотив навчання
Мотиваційний конфлікт
Мрія

Навички

Навмисне травмування
Наполегливість
Наркоманія
Наркотизм
Невротичний конфлікт
Негативізм
Негативний настрій
Неофіційні взаємини
(неформальні)
Неуважність
Неформальний лідер

Об'єкт

Об'єктивна реальність
Обдарованість
Образна пам'ять
Обсяг уваги
Оперативна пам'ять
Опосередкована увага
Особистість
Острах
Офіційні (службові)
відносини

Пам'ять

Паніка
Панікери
Пасивна уява
Педагогічна психологія
Переключення уваги
Переляк
Периферична нервова
система
Письмова мова
Пияцтво
Пізнавальна функція
Післядовільна увага
Поведінка
Подразливість

Позитивний настрій
Полон
Потреби
Потяг
Почуття
Предмет
Предметність
Презирство
Природна увага
Природне лідерство
Пристосування
Протиборство
Психіка
Психічні властивості
Психічні процеси
Психічні стани
Психічні утворення
Психологія
Психологія військового
колективу
Психологія спорту

Радість
Регулювання конфліктів
Регулятивна (управлінська) функція
Ретельність
Рефлекс
Рефлексія
Рефлекторність
Рішучість
Розподіл уваги
Розсудлива поведінка
Роль
Рольовий конфлікт
Рудимент
Рухова пам'ять

Самовладання
Самогубство
Самозараження

Самообмороження
Самосвідомість
Самостійність
Сангвінік
Свідомість
Синтез
Синестезія
Система управління
Суїцид
Суїцидальна спроба
Суїцидальні задуми
Суїцидальна поведінка
Суїцидальні наміри
Складність
Сором
Соціальна психологія
Соціально-обумовлена увага
Співпраця
Спостереження
Сприйняття
Спрямованість
Суб'єктивна реальність
Статус
Стійкість
Страждання
Страх
Структурність
Суспільна свідомість
Суть стратегії
насильства
Схематизація
Схильність

Темперамент
Теоретична свідомість
Типізація
Товариські стосунки
Токсикоманія
Тривалість
Тривога

Увага
Узагальнення
Умовивід
Упертість
Управління
Управління військовим
колективом
Усне мовлення
Ухилення
Уява
Уявлення

Фанатична поведінка
Фантазії
Флегматик
Формальний лідер

Характер
Холерик
Хотіння

Центральна нервова
система
Цілепокладання
Цілеспрямованість
Цілісність

Чутливість
Чуттєва увага

Юридична психологія

ЗМІСТ

ВСТУП	3
--------------------	----------

1. ПСИХОЛОГІЯ, ЇЇ ПРЕДМЕТ І ОСОБЛИВОСТІ ВИВЧЕННЯ

1.1. ОБ'ЄКТ, ПРЕДМЕТ І ГАЛУЗІ ПСИХОЛОГІЇ	5
1.2. ВІЙСЬКОВА ПСИХОЛОГІЯ, ЇЇ СПЕЦИФІКА, ЗАВДАННЯ І МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	10
Список використаної літератури	Ошибкa! Закладкa не определена.
Питання для контролю	16

2. ПРИРОДНИЧО-НАУКОВІ ОСНОВИ ПСИХОЛОГІЇ

2.1. ПОНЯТТЯ ПРО ПСИХІКУ	17
2.1.1. Розвиток психіки	18
2.1.2. Інстинкти і навички тварин.....	21
2.1.3. Структура та функції свідомості	24
2.1.4. Форми свідомості.....	31
2.2. ПСИХІКА І МОЗОК	34
2.3. РЕФЛЕКТОРНА ТЕОРІЯ ПСИХІКИ. РЕФЛЕКС	37
Список використаної літератури	Ошибкa! Закладкa не определена.
Питання для контролю	42

3. ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

3.1. ПОНЯТТЯ ПРО ОСОБИСТІСТЬ У ПСИХОЛОГІЇ, ЇЇ СУТНІСТЬ І ЗМІСТ.....	44
3.2. ПСИХОЛОГІЧНА СТРУКТУРА ОСОБИСТОСТІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЯ.....	51
3.2.1. Психічні процеси	54
3.2.2. Психічні стани.....	99
3.2.3. Психологічні властивості особистості та їх вплив на військову діяльність	108
3.2.4. Психічні утворення.....	121
3.3. МЕТОДИКА ВИВЧЕННЯ КОМАНДИРОМ ІНДИВІДУАЛЬНО- ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ОСОБИСТОСТІ	126
Список використаної літератури	Ошибкa! Закладкa не определена.
Питання для контролю	131

4. ПСИХОЛОГІЧНА КЛАСИФІКАЦІЯ ВИДІВ ВІДХИЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ

4.1. СУТНІСТЬ ТА КЛАСИФІКАЦІЯ ВІДХИЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ .	133
4.2. ОСОБЛИВОСТІ ВІДХИЛЕНЬ У ПОВЕДІНЦІ В УМОВАХ ВІЙСЬКОВОЇ СЛУЖБИ	136
4.3. ФОРМИ ВІДХИЛЬНОЇ (ДЕВІАНТНОЇ) ПОВЕДІНКИ У ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ	140
4.3.1. Пияцтво й алкоголізм	140
4.3.2. Наркоманія і токсикоманія	143
4.3.3. Суїцидальна поведінка	150
Список ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	ОШИБКА! ЗАКЛАДКА НЕ ОПРЕДЕЛЕНА.
Питання для контролю	158

5. ПСИХОЛОГІЯ МАЛОЇ ГРУПИ І КОЛЕКТИВУ. ЇЇ ВРАХУВАННЯ В ДІЯЛЬНОСТІ КОМАНДИРА ПІДРОЗДІЛУ

5.1. ПОНЯТТЯ ПРО ГРУПУ У ПСИХОЛОГІЇ, ВИДИ І ХАРАКТЕРИСТИКА ГРУП	160
5.2. ВІЙСЬКОВИЙ КОЛЕКТИВ ЯК СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНЕ ЯВИЩЕ	164
5.2.1. Сутність та ознаки військового колективу	164
5.2.2. Сутність і компоненти психології військового колективу	166
5.3. ЛІДЕРСТВО В КОЛЕКТИВІ	177
Список ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	ОШИБКА! ЗАКЛАДКА НЕ ОПРЕДЕЛЕНА.
Питання для контролю	181

6. ВИВЧЕННЯ КОЛЕКТИВУ ТА УПРАВЛІННЯ ЙОГО СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИМИ ЯВИЩАМИ

6.1. МЕТОДИ ВИВЧЕННЯ ПСИХОЛОГІЇ ВІЙСЬКОВОГО КОЛЕКТИВУ	183
6.2. СТИЛІ УПРАВЛІННЯ ВІЙСЬКОВИМ КОЛЕКТИВОМ	187
Список ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	ОШИБКА! ЗАКЛАДКА НЕ ОПРЕДЕЛЕНА.
Питання для контролю	188

7. КОНФЛІКТИ У ВІЙСЬКОВИХ КОЛЕКТИВАХ

7.1. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА КОНФЛІКТУ	189
7.1.1. Сутність і особливості конфліктів	190
7.1.2. Причини виникнення конфліктів.....	191
7.1.3. Типологія конфліктів.....	192
7.1.4. Динаміка соціального конфлікту	203
7.2. ШЛЯХИ ПОПЕРЕДЖЕННЯ І ВИРІШЕННЯ КОНФЛІКТІВ	204
7.2.1. Роль керівника в управлінні конфліктом.....	204
7.2. 2. Профілактика конфлікту	206
7.2.3. Регулювання конфліктів.....	209
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	ОШИБКА! ЗАКЛАДКА НЕ ОПРЕДЕЛЕНА.
Питання для контролю	213

8. ВПЛИВ БОЮ НА ПСИХІКУ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ

8.1. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ЕФЕКТИВНОСТІ БОЙОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ	214
8.2. ДЕВІАЦІЇ ЯК ФОРМА ДЕСТРУКТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ВОЇНІВ У БОЙОВІЙ ОБСТАНОВЦІ	217
8.2.1. Сутність девіантної поведінки в бойовій обстановці ...	217
8.2.2. Види девіантної поведінки в бойовій обстановці.....	218
8.2.3. Дії військовослужбовця у разі захоплення в полон.....	229
8.2.3. Дії та поведінка офіцера або підлеглих у разі захоплення в полон	234
8.2.4. Дії військовослужбовця у разі захоплення в заручники ...	241
8.3. ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ ГРУПОВОЇ ПСИХОЛОГІЇ В УМОВАХ БОЙОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ	248
8.4. ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ УПРАВЛІННЯ ВІЙСЬКОВИМ КОЛЕКТИВОМ У БОЮ.....	253
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	ОШИБКА! ЗАКЛАДКА НЕ ОПРЕДЕЛЕНА.
Питання для контролю	260
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК	262
ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЖЧИК.....	264

Навчальне видання

БОНДАРЕВ Геннадій Володимирович
КРУТЬ Петро Павлович

ОСНОВИ ВІЙСЬКОВОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Навчальний посібник

Редагування: *Г. Я. Ступницька*
Внесення правок, комп'ютерне верстання: *А. О. Зозуля*

Підпис. до друку _____. 2019. Формат 60х84/16. Ум. друк. арк. 19,13.
Обл.-вид. арк. 9,18. Тираж 250 пр. Зам. № 2019-18.

Видавець і виготовлювач –
Харківський національний університет внутрішніх справ,
просп. Льва Ландау, 27, м. Харків, 61080.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3087 від 22.01.2008.